

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના માહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદુદ્દેશથી પતિતપાવન છે. શ્રીમંત સન્કાગ મદારાગ માહેળ શ્રી મયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા સેનાપ્તાસખેલ, સમશેર બહાદુર, જી. સી. એસ આઈ., જી સી આઈ. ઇ., એલએલ. ડી, એઓશ્રીએ કૃપાવંત યર્જને જે લાખ રૂપિયાની જે રકમ અનામત મૂકેલી છે તેના વ્યાજમાંથી “ શ્રી મયાજી સાહિત્યમાળા ” રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતા પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

તદનુસાર આ “ દ્વાન્દ્વા ” એ નામનું પુસ્તક, શ્રી કલ્યાણરાય ન. જોષી એમની પામે તૈયાર કરાવવામાં આવેલું તેને ઉક્ત માળામાં ૨૬૧ મા પુષ્પરૂપે, આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

લાખાન્તર શાખા, પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા, તા. ૧૮-૫-૪૬	} યે. જ. ત્રિપાઠી } લાખાન્તરમંદિર	{ જ્યો. મા. મહેતા { વિદ્યાધિકારી, { વડોદરા રાજ્ય
--	--------------------------------------	--

ચોપડી વિષે

દ્વારકા વિષે જોની થતી સામાન્ય જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે અને દ્વારકામાં આવેલા પ્રવાસીઓને કેટલેક અંશે સાચી માહિતી પૂરી પાડવા માટે આ ચોપડી લખવામાં આવી છે.

ઇતિહાસની કેટલીક હકીકત આ પુસ્તકમાં મૂકવામાં આવી છે તે બધી શિષ્ટ પુસ્તકોને આધારે અને સરકાર તરફથી પ્રકટ થયેલાં અહેવાલો, નિવેદનો, અને સર્વસંગ્રહ—ને આધારે લખવામાં આવી છે.

ઓખામંડળ એ ગૂજરાતમાં એવો દેશ છે, જ્યાં ઘણી ઐતિહાસિક સામગ્રી હજીવજી સ્થિતિમાં પડેલી છે. અભ્યાસને માટે—યુનિવર્સિટીની પદ્ધતિઓ મેળવવા લેખ લખવાના વસ્તુ માટે ઓખામંડળમાં મોટું ક્ષેત્ર પડેલું છે.

એ મોટું ક્ષેત્ર અભ્યાસીઓ આગળ રેખારૂપે રજુ કરવા આ ચોપડીના લખનારે અનેક દિશાની માહિતીવાળું મોટું પુસ્તક થોડું મૂક્યું છે; અવકાશે તે પ્રકટ થશે. આ ચોપડી વાચતાં કોઈની જિજ્ઞાસા જાગે અને વિશેષ માહિતીની એમને જરૂર પડે તો આ ચોપડીના લખનાર એવા પ્રકારની માહિતીના ક્ષેત્ર તરફ આગળ તો જરૂર ચીંધશે.

આવી ચોપડીમાં ઇતિહાસની થોડી સાક્ષ્યવારી સિવાય-ખીજ બાળનના ઉપયોગી આંકડાના ફોટાઓ આપવાનું બાળખી માણું નથી.

વાઘેર ઝાતિ વાસ્તે ઇરાદાપૂર્વક આ ચોપડીમાં વિસ્તારવાળી દફતરીકત આપી નથી. જ્યાં પ્રવાસીઓને એ દફતરીકત સરખી રીતે રસબરેલી ન જ લાગે. વાઘેર વાસ્તે રવતંત્ર ચોપડી લખાશે ત્યારે જ વૃક્ષરાતના ઇતિહાસનો એક ખાડો પૂરાશે.

કોઈ અભ્યાસી આ ચોપડી વાંચી તેમાંનો ઝીણી મોટી થૂન તરફ લેખકનું ધ્યાન ખેંચશે તો મોટો પાઠ માનવામાં આવશે.

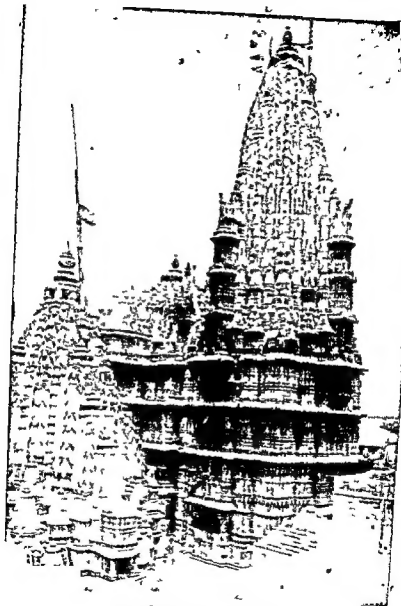
પાન ૪૭ ઉપર ગોકુલનાથજીને બંદને વિદ્યુલનાથજી વાંચવું.

વિદ્યવ-નિરૂતન
દ્વારકા તા. ૨૦-૪-૪૩ }

હલ્યાણુરાય ન. ભોપી

વિષયાનુક્રમણિકા

પ્રકરણનો અંક	પ્રકરણ	પૃષ્ઠાંક
પ્રકરણ ૧ સું	દ્વારકા એ મહાન તીર્થક્ષેત્ર	૧
,, ૨ જી	પૌરાણિક દ્વારકા	૪
,, ૩ જી	દ્વારકાની ભવ્યતા	૧૦
,, ૪ થી	દ્વારકાની મુસાફરી	૨૨
,, ૫ થી	દ્વારકામાં ઉતારાની સમવડ	૨૫
,, ૬ થી	દ્વારકામાં યાત્રાળુઓનો કાર્યક્રમ	૨૮
,, ૭ થી	દ્વારકામાં શ્રી શંકરાચાર્ય	૪૬
,, ૮ થી	દ્વારકામાં બનેલા પરચાની કહાણી	૬૦
,, ૯ થી	દ્વારકાના ઇતિહાસના રત્નકોશ	૭૧
,, ૧૦ થી	સંસ્કારો દ્વારકા	૯૪
,, ૧૧ થી	દ્વારકાના આહારો, ભાટિયા અને શોહાણા	૧૧૦
,, ૧૨ થી	મીઠા-નિવાસ તરીકે દ્વારકા	૧૨૬
,, ૧૩ થી	બેટ શંખોદ્ધાર	૧૩૭
,, ૧૪ થી	દ્વારકામાંથી યાત્રાળુની વિદાય	૧૪૭
દ્વારિકા-દીપપુરી		૧૫૨
માતૃશ્રી દ્વારકા		૧૫૪
દ્વારકાની પરિક્રમાની ગરબી		૧૫૫
દ્વારકામંત્રી		૧૬૦
પૃષ્ઠ સ્તંભ અનુક્રમણિકા		૧૬૨

दार्शनिक प्राचीन जगत मन्दिर

[पुरातन स रोषन भाताना सीजन्यधी]

દ્વારકા

પ્રકરણ ૧.

દ્વારકા એ મોડું તીર્થક્ષેત્ર

ભરત ખંડમાં આર્યોએ અનેક તીર્થક્ષેત્રો માન્યાં છે. તે બધાં તીર્થક્ષેત્રોમાં દ્વારકાનું સ્થાન ઘણું આગળ પડતું મળવામાં આવ્યું છે; લગભગ હજાર વર્ષ પહેલાંનો પ્રચલિત શ્લોક હજી સુધી ધાર્મિક સંસ્કારવાળા લોકોનાં કંઠમાંથી ખસવા પામ્યો નથી.

अयोध्या मथुरा माया काशी कांचीद्ववन्तिका ।

पुरी द्वारावती चैव सप्तैताः सोक्षद्वायकाः ॥

ભવસાગરમાંથી તરી જવા માટે સાત મોક્ષ આપનારી પુરી માનવામાં આવી છે. તેમાં પણ કલિયુગમાં તે અયોધ્યાને અને દ્વારકાને જ માન્ય રાખવામાં આવેલાં છે.

શ્રીકૃષ્ણે વસાવેલી પુરી દ્વારકામાં એ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પાદવેન્દ્રે પોતાનું ધામ સ્થાપી ત્યાં પોતાનો શુદ્ધસ્યાશ્રમકાળ ગાળ્યો છે એટલે એ દ્વારકાને ચાર ધામ પૈકીનું એક ધામ માનવામાં આવે છે. ભરતખંડનું પૂર્વ દિશાનું ધામ જગન્નાથપુરી, પશ્ચિમ છેડાનું ધામ દ્વારકાપુરી, ઉત્તર દિશાએ જહરીનાથ અને દક્ષિણનું ધામ રામેશ્વર જગપ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીકૃષ્ણ મથુરાથી દ્વારકા પધાર્યા તે પહેલાં દ્વારકામાં ગોમતી વહેતાં હતાં. એ વસિષ્ઠની પુત્રી ગોમતીએ દ્વારકાની ભૂમિને

પરમ પવિત્ર જનાવી મૂકી છે; અને દારકાન તીર્થક્ષેત્રની પરમ પદવી આપી છે. ગોમતીનો સાગર સાથેનો સંગમ અને સાગર કાંઠા ઉપરનું ચક્રતીર્થ આ સ્થાનને ઉચ્ચ કોટિના તીર્થક્ષેત્રો સાથે મૂકી દે છે. આ ગોમતીના પવિત્ર જળથી આ સ્થળે દુર્વાસા ઋષિ આકર્ષાયા હતા; અને ગોમતીના ઘાટ પર સ્નાન કરતા દુર્વાસાનું અપમાન ક્રુશ નામના અસુરના સેવકોએ કર્યું હતું તે ઉપરથી આ સ્થળે સાક્ષાત્ વિષ્ણુને પધારવું પડ્યું હતું; અને ત્રિવિક્રમ ત્વષ્ટે વિષ્ણુએ કુરુનો વધ કરી આ પવિત્ર તીર્થક્ષેત્રને અસુરની પ્રતાપોથી છોડાવ્યું હતું.

આ રીતે દારકા એ ગોક્ષદાયિની સાત પુરીમાંની એક પુરી છે, ચાર ધામ પૈકીનું એક ધામ છે, કોટિ તીર્થક્ષેત્રો પૈકીનું એક મનન્ય તીર્થક્ષેત્ર છે એટલું જ નહીં પરંતુ શ્રી આલ શંકરાચાર્યે બહિ અસુની પીઠ સ્થાન હોવાથી શ્રી શારદાદેવીની સ્થાપના કરી છે, એટલે દારકા એ એક મોટું પીઠ પણ ગણાય છે. આટલી આધ્યાત્મિક વિશિષ્ટતાવાળું સ્થાન ભરતખંડમાં જવલ્યે જ સાંપડે તેમ છે.

તેથી જ હાલના દારકાનો આશ્રય સનાતન ધર્મના અનેક સમ્પ્રદાયના આચાર્યોએ અતિ શ્રદ્ધાપૂર્વક લીધો છે અને એઓથીએ

● દેવી ભાગવતમાં ૧૦૮ પોઠાની ગણતરી કરવામાં આવી છે. તેમાં બાવનમાં પીઠ દારકા અને ત્રેપનમાં પીઠ જન્મદાવન ગણવામાં આવેલ છે. તે દરેક પોઠાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી અવજ અવજ હોય છે.

કલ્પિમણી દ્વારવત્સાં તુ રાયા જન્મદારને તપા ॥

દારકાના પીઠની આધ્યક્ષાત્રી કલ્પિમણી છે, અને અત્યારે પણ દારકામાં પુરાણ કલ્પિમણી મંદિર છે.

પોતાનાં અનુયાયીઓને દારકાની યાત્રા કરવાનો બોધ પોતપોતાનાં શિક્ષા પત્રોમાં આપેલ છે.

શ્રી રામાનુજાયર્ ઇ. સ. ના અગિયારમાં શતકમાં દારકાની યાત્રાએ પધાર્યા હતા; એમના અનુયાયીઓ દારકાને મોઢું તીર્થ ગણે છે. શ્રી મધ્વાચાર્ય, શ્રી નિમ્બાકોચાર્ય, શ્રી વલ્લભાચાર્ય, શ્રી ચૈતન્ય પ્રભુ, અને શ્રી રામાનંદાચાર્ય દારકામાં તીર્થવાસ કરી ગયા હતા. શ્રી જ્ઞાનદેવ, નરસિંહ મહેતા, તેના કાકા પર્વત મહેતા, પીપા ભક્ત, મીરાંબાઈ અને ઇસર ખારોડ જેવા ભક્તોના જીવનમાં દારકાની યાત્રા મુખ્ય બનાવ બની રહ્યાની વાત જમ-પ્રસિદ્ધ છે.

દારકા મુક્તિ આપનાર પુરી છે માટે તે સ્થળમાં વાસ કરવો ઘટે છે; દારકામાં મોઢું તીર્થ છે માટે ગોમતીના સંગમઘાટ પર સ્નાન, તર્પણ અને શ્રાદ્ધ કરવાનો મહિમા છે; તથા શ્રી ચક્ર તીર્થનો આશ્રય લઈ ત્યાં સ્નાન અને તર્પણ કરવાનો વિધિ ઇષ્ટ મનાયો છે. દારકા એ શ્રીકૃષ્ણનું ધામ છે માટે જગતમન્દિરમાં બિરાજતી શ્રી ત્રિવિક્રમની મૂર્તિનાં દર્શન, પૂજા વગેરે વૈષ્ણવી ભક્તિનો કમ યાત્રાળુઓ પ્રેમ પૂર્વક અનુસરે છે. દારકા એ પીઠ છે માટે શ્રી શંકરાચાર્યે સ્થાપેલા શારદાપીઠમાં જઈ શ્રી શારદામ્બાના તથા દારકાના સ્થાન દેવતા ગણ્યતાં શ્રી ભદ્રકાળી દેવીના દર્શન યાત્રાળુઓ કરે છે, તથા પીઠની અધિષ્ઠાત્રી રુક્મિણીજીના દર્શન આવશ્યક માને છે.

૨૪૦૪ની અંગાને ઘડાણએ આપા કરી કે વસિષ્ઠ ઋષિની પુત્રી યજ્ઞને તમારે પશ્ચિમ દિશાના સમુદ્ર તરફ જવું ત્યાં સમુદ્ર તટ ઉપર મારા કુમારો (સનકાદિ) તમારી વાટ જોઈ જોઈ હશે. એ આપા પ્રમાણે વસિષ્ઠ ઋષિની તનયા તરીકે મંગાણ ગોમતીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી પૃથ્વી ઉપર આવ્યાં છે, એવી પુરાણની કથા છે. એ ગોમતી જે સ્થળે વહેતાં હતાં ત્યાં અનેક ધીળાં તીર્થો પણ આવીને વસ્યાં હતાં; પરંતુ ખાસ કરીને ઘડાણના પાંચ પુત્રોએ પાંચ નદીને અહિં સરળવી હતી. મરીચિ ઋષિએ ગોમતીનું સર્જન કરાવ્યું, અત્રિ ઋષિએ લક્ષ્મણા નદી ઉપજાવી, અંગિરસે ચન્દ્રમાતા નદી જોલાવી, પુલહ ઋષિએ કુસાવતી નદી, અને કણ્વ ઋષિએ જાંબવતી નદી જોલાવી. આ ઉપરથી આ પ્રદેશને સત્યયુગમાં પંચનદ પ્રદેશ કહેવામાં આવતો હતો.

ગોમતીજી પૃથ્વી ઉપર આવ્યાં પછી અનેક વર્ષો વીત્યાં, અનેક પ્રાણીઓનો ગોમતીએ ઉદ્ધાર થયો. પરંતુ આવા પ્રકારની પવિત્રતાના વિરોધી દૈત્ય દાનવોએ ડેટલાક વખત પછી આ પવિત્ર સ્થળનો કળજો લીધો. એ દૈત્યોનો રાજા કૃષ્ણ હતો. તે પરથી આ પ્રદેશનું નામ કૃષ્ણસેવી રાખવામાં આવ્યું હતું. એક વાર દુર્વાસા

ઋષિ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવા ગોમતી-સ્નાન કરવા કુશસ્થલીમાં આવી ચડ્યા; તે ગોમતીમાં સ્નાન કરવા ગયા ત્યારે અનેક દૈત્યોએ તેમને ઘેરી લીધા અને તેમની સ્નાનવિધિ પૂરી ન થવા દીધી. શરીર ફેટલીક જાતની ધૂળ કરી દૈત્યોએ ડુવોસા ઋષિને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યા. તેમણે પોતાનું નિત્ય કર્મ પૂરું કરાવી આપવા વિષ્ણુની સહાય માગી. તે વખતે વિષ્ણુ પાતાળમાં અલિરાજને ત્યાં ત્રિવિક્રમ બાવે ચોડી કરતા હતા. ત્યાં ડુવોસા ગયા અને ગોમતી તટે અનેક પ્રકારે દૈત્યોની કુચેષ્ટાથી થતા ત્રાસનું વર્ણન એમની પાસે કર્યું. વળી ગોમતીમાં સ્નાન થતાં સુધી પોતે અન્ન લઈ શકતા નથી એમ સમજાવ્યું અને દૈત્યોનું નિકંદન કાઢવા મદદ માગી. તે ઉપરથી અલિરાજની આગ્રાથી ત્રિવિક્રમ પ્રભુ ગોમતી તટે આવ્યા અને ત્યાંના રાક્ષસોનો તથા તેના નાષક કુશનો સંહાર કર્યો. તે દિવસથી ગોમતી તટ ઉપર ત્રિવિક્રમની આજીવ વર્તવા લાગી; અને એ સ્થળનું નામ ત્રિવિક્રમ તીર્થ (ત્રિવિક્રમ ક્ષેત્ર) પડ્યું. કુશના સંહાર સ્થાન પર કુશેશ્વર નામના મહાદેવની સ્થાપના ગોમતી તટે કરવામાં આવી અને ગોમતીની યાત્રાનું અર્ધું પુણ્ય કુશેશ્વરને આપવામાં આવ્યું. આજે પણ યાત્રાળુ ગોમતી સ્નાન કરી કુશેશ્વરનાં દર્શન ન કરે તો તેમની અર્ધી યાત્રા નિષ્ફળ જાય છે એમ મનાય છે. એ દિવસથી ત્રિવિક્રમ પ્રભુ ગોમતી તટે બિરાજે છે અને ડુવોસા ઋષિ પણ ત્યાં બિરાજે છે.

દ્વાપરયુગને અન્તે મથુરામાં શ્રીકૃષ્ણને જરાસંઘ જેવા હરીફોનો ત્રાસ થવા લાગ્યો. કાલયવન જેવાના હસ્તથી યાદવોને દુઃખ થયો એવું શ્રીકૃષ્ણને જણાવું ત્યારે તેમણે કુશસ્થલી પાસે જ આનંતદેશમાં સમુદ્ર પાસેથી પોતાની નવી નજરી સ્થાપવા માટે નવી જમીન માગી

લીધી. એ જૂમિ ઉપર દ્વારવતી-દ્વારકા-નગરી રચવામાં આવી અને ત્યાં મથુરાથી યાદવકુલને મોકલી આપવામાં આવ્યું. એ રીતે હેમમથી દ્વારકા ગોમતી તટે આવેલા ત્રિવિક્રમ ક્ષેત્રનાં સ્થાનમાં રચવામાં આવી હતી. મથુરાથી શ્રીકૃષ્ણ નીકળ્યા ત્યારે કાલનેમી યવન તેની પુઠે પડેલો હતો. રસ્તામાં એક ગુફા આવી તેમાં શ્રીકૃષ્ણ પેસી ગયા. ત્યાં ધણી સમયથી તપશ્ચર્યા કરતા મુચ્ચકન્દ સમાધિમાં પડ્યા હતા. તેનો લાભ લઈ શ્રીકૃષ્ણ તે ગુફામાં અન્ય રથે છૂપાઈ ગયા. કાલનેમી યવને શ્રીકૃષ્ણની પુઠ પકડી ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો, અને તેણે મુચ્ચકન્દને સૂતેયો જોયો. યવને તેને કૃષ્ણ માની લાત મારી ઉઠાડ્યો. મુચ્ચકન્દ સમાધિમાંથી જાગ્યો. તેની આંખમાંથી એવું જલ્ય તેજ પ્રકટ્યુ કે તેના પ્રભાવથી કાલનેમી યવન ત્યાંજ જળીને બરમ થયો. એ રીતે દુર્યોધનના પંજમાંથી છટકી શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા આવ્યા ત્યારે આશરે પચ્ચીસ વરસની ઉંમરના તે હતા એમ પુરાણોની કથા પરથી નીકળતી ગણતરી કહે છે.

શ્રીકૃષ્ણનો દ્વારકાનો વાસ

શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા આવીને રહ્યા ત્યારથી તે પ્રભાસક્ષેત્ર પોતાના દેહોત્સર્ગ માટે ગયા ત્યાં સુધીનો કાળ લગભગ સો વરસનો હશે એમ ધણી પુરાણ પર્યેષકો માને છે. શ્રીકૃષ્ણની જાલસીલા મથુરામાં થઈ હતી અને રાજસીલા દ્વારકામાં થઈ હતી.

શ્રીકૃષ્ણ શકિમણીનું દરણ કરવા અર્ધિથી જ-દ્વારકાથી જ સીધા-યા હતા. સલભામા સાથેનું લગ્ન અને જાંબવતી સાથેનું લગ્ન-એ બે લગ્નો દ્વારકામાં આવ્યા પછી જ શ્રીકૃષ્ણે યોજ્યાં હતાં. કદપટ્ટકને સ્વર્ગમાંથી દ્વારકામાં જ ઉતારવામાં આવ્યું હતું. સુભદ્રાનું

હરણ અર્જુન દારકામાંથી જ કરી ગયા હતા. મહાભારત યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં વસતા નહોતા પણ દારકામાં વસતા હતા. યદુવંશના પરાક્રમી બાળકો દારકાની રેતીમાં ખેલોને મોટા થયા હતા. અનિરુદ્ધે અહિંથી જ કુમારી ઓખાના એક દાંડીઆ મહેલમાં ચિત્રલેખાની મદદથી પ્રવેશ કર્યો હતો. સામ્યે દારકામાંથી જ લક્ષ્મણાનું હરણ કરવા પ્રયાણ કર્યું હતું. અહિં જ સુદામાએ મિત્રની મેમાનગીરી ચાખી હતી. અહિં જ ઉદય અને અકૂર શ્રીકૃષ્ણના સહવાસથી કૃતકૃતાર્ય થયા હતા. ગૂજરાતના કવિશ્રી ન્હાનાલાલે ગાયેલી કવિતાથી આ પૌરાણિક દારકાનું કથન સમેટી લેવું ઘટે છે.

૫૬. (મધુર)

ગહરી, સંસાર સાગર તારિકા, ભૂલ્યાં પન્થી ભવપાર ઉતારિકા;
યુગયુગ અનલેની પ્રતિહારિકા, દીડી પ્રેમદાએ કૃષ્ણદારિકા.

રત્નાવળ' દીડી ત્હાં દારામતી રે.....

પેલી કુળી ગઈ સોનાની દારિકા રે;

આ તો તેજતેજની જગતારિકા રે;

જલધિ ઇએ છલી શું ઉરની ઇએ ?

રે રત્નાવળ દીડી ત્હાં દારામતી રે.

અહિં કૃષ્ણ હતા, અહિં ન્હાવતા રે;

સાગર શબ્દે રસસાગર ગાવતા રે;

એના શિખરોનાં સૂરજ અંધોળ:

રે રત્નાવળ દીડી ત્હાં દારામતી રે.

અહિ કુન્તા-સુભદ્રાનાં મહિયરિયાં રે;
 અહિ મીરાં-નરસૈયાનાં સહિયરિયાં રે;
 રાણી રુકિમણીના રણુવાસ;
 રે રત્નાવળ દીડી ત્હાં દ્વારામતી રે !

અહિ ઋષિવરો ગાતાંતાં સંહિતા રે;
 અહિ કૃષ્ણજીવન રચતું રસગીતા રે;
 અહિ રાસેશ્વર ધરતા સંન્યાસ;
 રે રત્નાવળ દીડી ત્હાં દ્વારામતી રે !

વિપ્રવે દ્વારિકા સ્હોલી પ્રદ્મલગંથી રે;
 આવતા સુરવરો તીથે અહિ સ્વર્ગથી રે;
 હોતો સૂર્યોના સૂર્યનો ઉદ્યોત;
 રે રત્નાવળ દીડી ત્હાં દ્વારામતી રે !

અહિ ભાગવત લણુવીતી ભારતી રે;
 મહાસાગર ઉતારે છે આરતી રે;
 આ તો સુકિતપુરીની પ્રભવ્યોત;
 રે રત્નાવળ દીડી ત્હાં દ્વારામતી રે !

શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકામાંથી પ્રભાસ સીધાબ્યા; ત્યાં યાદવાસ્થતી થઇ.
શ્રીકૃષ્ણનો દેહ વિલીન થયો. દ્વારકાને સમુદ્રે બોળા દીધી. હગ્મિન્દિરને
રાણીની કથા છે. *

* પ્લાવયામાસ તા ગૂન્યા દ્વારકા ચ મહોદધિઃ ।
યદુરેવ મુદ્ધં ત્વેકં નાપ્લાવયત્ સાગરઃ ॥

(વિષ્ણુપુરાણ અધ્યાય ૩૮ શ્લોક ૬)

દ્વારકાં હરિણાત્યક્તાં સમુદ્રોડ્પ્લાવયત્સળાત્ ।
વર્ગયિત્વા મહારામધીપદ્મમયવદાલયમ્ ॥

(ભાગવતપુરાણ એકાદશ સ્કન્ધ અધ્યાય ૩૧ શ્લોક ૨૩)

આ બન્ને શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે મોટા
પ્રલય વખતે સમુદ્રે દ્વારકાનગરી પાણીમાં ડુબાડી દીધી; પરંતુ યદુરેવ-
ગૃહ-શ્રીમદ્ ભગવદોલમ્-એટલે શ્રીકૃષ્ણનું મંદિર સમુદ્રમાં જડ બચી ગયું.

દ્વારકા શહેર એક વાર જલપ્રલયથી સમુદ્રે ડુબાડી દીધા પછી જે નવું શહેર વસ્યું છે તે પણ ટેવળ સમુદ્રને કાંઠે જ છે. બાહર નદીને કાંઠે પોતાની આંગળા ઝોણ પર અડાડી પગના નેપુર અને સાડીનેા છેડલો નદીના વહેતા નીરમાં ભીંગવા દષ ટોષ સોરઠની નમણી સુન્દરી માથા ઉપર રૂપેરી એકું લાલ લોકકલ્યાણના વિચારમાં સ્તબ્ધ થઈ ઊભી હોય તેવી અર્ધાંચીન દ્વારકાપુરી મહાસાગરને કાંઠે પડછંદા જેવી કાળાન્તરોના વિચારમાં સ્તબ્ધ થઈ ઊભી છે ! દ્વારકાનું બબ્બ છતાં રમણીય સ્વરૂપ ચારે દિશાએથી સુધટિત છે. જ્યાં એક વાર પ્રમાનન્દ કવિની કલ્પનાએ ચમકારા મારતા ઠનઠના ઠાટ અને મહિમય રત્નથી જડેલા કાંગરા નીહાળ્યા હતા ત્યાં આજે શ્વેત પત્થરની મેડીઓ મથોઠી જેવાં લાલ માંગસોરી નળાંચાંથી ચોખી રહી છે. એ કૌમુદીછાંટમાં વૈષ્ણવોના વાસ અને નિવાસના અધિષ્ઠાતા સમું ગગનની સાથે ગેલ કરતું વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી નીતરતું બબ્બ જગતદહેરું આજે સૌ ઠાંઈની આંખ ઝરી દે છે. આબમાં વિલસતી એ દહેરાંની ધન શ્રીકૃષ્ણની સર્વોપરી સત્તાની પ્રતીતિ જગાડે છે.

ખીજી સુન્દરતા દેખાય છે બબ્બ મહાસાગરના અમાધ અને અપાર તત્ત્વવિચારના ભાર સમા ગંભીર જળ વિસ્તારમાં.

બહારથી આવેલા પ્રવાસીના ચિત્તમા જગતદહેરાની અને દ્વારકાના મહાસાગરની ભવ્યતા એવી તો સચોટ ચોટી જાય છે કે તેમને જગતમન્દિરની નિકટમા જવાની અને મહાસાગરના તટ પર જવાની ખૂબ તાલાવેલી જાગે છે

સામાન્ય રીતે દ્વારકામા આવેલા યાત્રાળુને પહેલે દિવસે તીર્થોપવાસ કરવાનું સૂચવવામા આવે છે તેથી પહેલે જ દિવસે યાત્રાનો ખાસ કાર્યક્રમ રાખનામા આવતો નથી એ રીતે સત્કારી જનમંડળ સ્વાભાવિક રીતે મહાસાગરને દર્શાને નીકળી પડે છે

દ્વારકાનો દરિયો

અનાદિ અને અનન્ત કાળ સાથે ઘાડી હોગતી રાખતો મહાસાગર જેટલો અર્થવાહક નાદ દ્વારકામા મળવે છે તેવો અન્ય સ્થળે તે મળવી ન શકે સુખથી ઊભરાતી સોનાની દ્વારકા કે મહાસાગરે પોતાના જળમા વિલીન કરેલી છે તેજ મહાસાગર ખાજ સુધી એનો એ ઊભો છે શ્રીકૃષ્ણના પાદપ્રક્ષાનન કરનાર અને યાદવોના બાળકોને ભોજવનાર જો કોઈ મહાસાગર હોય તો તે આ જ દ્વારકાનો મહાસાગર છે અહિં આવી ઊભેના પ્રવાસીના મનમા અનેક વિચારો સળકવા લાગે છે, જેવી સાગર કાઠાની અનન્ત દૃષ્ટિમયોદા તેવી જ સાગર કાઠે જગતા તરોની મોકળાશ રત્નાકર સાગરની ઊર્મિ ઊર્મિમા ભવ્યતા અને દિવ્યતા ઉભરાય છે. શો એનો અવિરત અને અવિશ્રાન્ત નાદ ' એતું' સ્વરૂપ કોઈ કતાધારી ઓગળી શકે તેવું પ્રાકૃતિક નથી તે સ્વરૂપ કનાતીત જ. એ કલાતીત સ્વરૂપે ઊભો ઊભો મહાસાગર સર્જન જૂની વાણી હિચ્ચારી રજો હોય છે. ભકત હૃદયના સાચા દરિજનને અહીં

વિરાટ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. કલ્પનામાં પણ કવિઓ ને ભાવ નથી કલ્પી શકતા તે મનોભાવ આ સમુદ્રના જળદર્શનમાંથી જીગે છે; અને જે નાદ-સુર-ચન્દ્ર કલ્પના સંક્રિતએ નથી સરખાવ્યા તે મહાસાગરના જલસ્પર્શનમાંથી રહુરતા અનુભવાય છે. અનાદિ અને અનન્તની ભાવનાનો આછો આછો ખ્યાલ આ મહાસાગરનું દર્શન અર્પે છે. તત્ત્વવેત્તાઓએ દિગ્ અને કાળના સ્વરૂપની મીમાંસા પુસ્તકોમાં સમજાવી છે. તે દિગ્ અને કાળનું દર્શન અહિં સાગર કાંઠે થાય છે. મહાસાગરને કાંઠે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતાં કાર્પ અને કારણની સંક્રિતની એવી તો પરંપરા જામે છે કે છેવટે મનમાં સાત્ત્વિક નશ્વતા આપે આપ આવી વસે છે. આ મહાસાગર નાસ્તિક નરતી મહાસાળા છે: જે વ્યાખ્યાનો પ્રાપ્તપક્ષે પાસેથી નથી મળતાં તે મહાસાગરનો કાંઠો આપે છે. આસ્તિક જનો માટે મહાસાગર સમુદ્ર કાંઠે દેવાયતન નથી. જમનના બધાં મંદિર, મરણ, અગ્નીઆરોઓ, દેવળ, દેવાગ્રયો- જે આસ્તિકતા નથી જમાવતા તે મહાસાગર જમાવે છે. બબ્બ ! બબ્બ ! સાગરનું આ દર્શન તો સંસ્કારી મુક્ત દષ્ટિવાળાને થાય છે.

પ્રાકૃત જનમંડલ પણ, દારકાના દરિયાના વિચાળ રેતાળ કાંઠા ઉપર ઓછો આનન્દ નથી મહાણુ. કોઈ સમુદ્રનાં પાણીમાં ઊછળતાં મોઝામાં આનન્દ લે છે. કાંઈ એ મોઝાની સતત મતિથી વિરમય પામે છે; કોઈ એ જળનિધિથી ભયભીત બને છે. કોઈ એનાં પાણીમાં પગ ભીંગાવી મજ ભોજવે છે. કોઈ કિનારા પરની ભીની રેતીમાં પગથીઓ પાડવામાં મુશ્કેલી છે. કોઈ કિનારા પર ઘસડાઈ આવેલાં જીંવણાં, કાઠીઓ અને ચક્રોં વીણવામાં મશગુલ બન્યાં હોય છે. ઘણાં માતાજીઓ એવા હોય છે, જેમને આવા

વિશાળ જળપટ પર સઢવાળાં મોટાં વહાણો અને વરાળ યંત્રથી ચાલતી ધૂમાડા કાઢતી આગબેટો-જેવાનો પહેલો અનુભવ થાય છે. તેમને તો અચરજ લાગે છે કે એ વહાણમાં બેઠેલા માણસો એવા વિકટ પ્રવાસ ખેડવાનું અદ્વિત સાહસ કેમ ઉઠાવતા હશે !

દ્વારકાનું જગતદહેરું

દ્વારકામાં જગતદહેરા જેટલી આકર્ષક અને મનોવેષક ચીજ ખીણ ઠોઠ નથી, આ જગતદહેરાંના નામ ઉપરથી મોગલ બાદશાહના સમયમાં ગુજરાતના પરગણાની નામાવલિમાં દ્વારકાને “ જમત પરગણું ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ જગતદહેરાંની વિશિષ્ટતાથી ઓગણીસમી સદીમાં અંગ્રેજ નૌકાના નાપુદાઓએ અરબી સમુદ્રના નકશામાં દ્વારકાની ભૂશિરને “ જગત-ભૂશિર ” એવું નામ આપ્યું હતું. તે દિવસથી ચાળાની ભૂગોળ શાસ્ત્રની ચોપડીઓમાં જગતભૂશિરનું નામ પ્રચલિત થઈ ગયું છે.

સમુદ્રમાં પ્રવાસ કરનારને પચ્ચીસ માઇલ છેટેથી આ જગત-મંદિર દેખાય છે. તે લગભગ ઠોઢસો ફૂટ લંબુ છે: પણ જે જમીન ઉપર તે ઊભું છે તે જમીન સમુદ્રની સપાટીથી ઘણી જ ઉંચી છે: એટલે જગતદહેરાનું ચિખર સમુદ્રની સપાટીથી લગભગ બસો ફૂટ લંબુ હશે. દ્વારકા શહેરનો ઉંચાણવાળો ભાગ તે જગત દહેરાની ભૂમિકા. પુરાણના વૈષ્ણવી મંથોમાં દ્વારકા સમુદ્રમાં ડુબી જવાની વાત લખવામાં આવી છે ત્યાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે એ જલપ્રલયે હરિમંદિરને છોડી દઈ બાકીનું દ્વારકા ડુબાડ્યું હતું. આજનું જગતદહેરું એટલી ઉંચી ભૂમિકા ઉપર છે કે જે ઠોઠ કુદરતી કાપથી દ્વારકાનો દરિયો ઘેરો બને તો દ્વારકાના બધાં ઘરો ડુબી જાય તો પણ જગતમંદિરમા પાણી ન આવે

એટલી ઉંચાઇએ એ દહેરાની ભૂમિકા આવેલી છે. સમુદ્રની સપાટી એટલે ગોમતીના જળની સપાટી; અને ગોમતી પાસેથી એ મંદિરે જવા હાથન પથથીઆની સ્વર્ગની સીડી ચડવી પડે છે.

જગતમંદિરની જોડ પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં તો ગોતી જડે તેમ નથી. હાલ જે સ્વરૂપે એ દહેરું બિંશુ છે તેની રચના અને કારીગરી ગૂજરાતના દશમાંથી પારમા સૈકાની મળ્યા. આ ભવ્ય મંદિરમાં કોઈ પણ રથને મંદિર બંધાવાની તારીખ આપનાર શિલાલેખ નથી; મંદિરનો છણીદાર ક્યાંની તારીખના અનેક શિલાલેખો છે. તો પણ આવડા મોટા અને ઉંચા દેવાલયમાં મજબુતાઈ લાવવા આ દહેરું ગ્રાંધનાર સિંધીએ કમાનતો આમય લીધો નથી. એ ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે ઇ. સ. ના પારમા સૈકામાં હિન્દુસ્તાનના કઠીઆઓ પરદેશી મુસલમાન શિંધીઓ પાસેથી કમાનની રચના અને ગોળ ધુમ્મટની રચના શીખ્યા તે પહેલાં આ જગત દહેરું બિંશુ કરવામાં આવ્યું છે.

ખીજી હકીકત એવી છે કે શ્રી આલ શંકરાચાર્ય તરફથી જ્યારે શારદાખીઠની સ્થાપના દ્વારકામાં—આ જ દ્વારકામાં—થઈ ત્યારે અહિં મંદિરહતુ. તેનો છણીદાર શ્રી શંકરાચાર્યની ગાદી પર બેસનારા જે તે સમયના પીઠાધીશે કરાવ્યાના ઉલ્લેખ મ-ચોમાં મળે છે; તેથી તથા દશમાં ચતુક પહેલાં લખાયેલાં પુરાણોમાં દ્વારકામાં પશ્ચિમાં બિંમુખવાણું હરિમંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ થયો છે તેથી એમ માની શકાય કે હાલનું જગતમંદિર એ જૂના હરિમંદિરની સુધારેલી અને વધારેલી આવૃત્તિ છે.

‘જગદીશનું’ મંદિર તે જગતમંદિર એમ વ્યુત્પત્તિ બે સારીએ તો શુદ્ધિ સ્વીકારે, પણ બ્યાકરણ શાસ્ત્રી ન સ્વીકારે. વળી જગદીશ

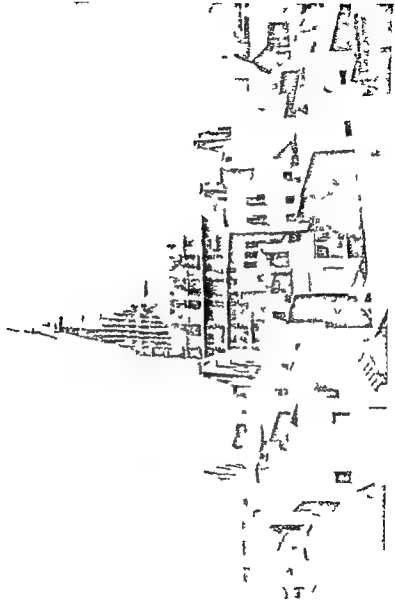
તેા પૂર્વના અધિષ્ઠાતા દેવ જન્મન્નાયજી માટે વપરાતો શબ્દ છે. જગત નામના રાજવીએ બંધાવેલું દહેરું જગત દહેરું ગણી શકાય. હિંદુપુરમાં જગતસિંહે બંધાવેલા મન્દિરને જગતમન્દિરનું નામ અપાયું છે. બિન્નમાલ ગૂજરાતની અસલી રાજધાની હતી. ત્યાં થઇને જગતસોમ નામના કાશ્મીરના રાજા દારકાની યાત્રા કરવા ઇ. સ. ના સાતમા શતકમાં આવતા હતા. તે જગતસોમે બિન્નમાલમાં મ્હોડું સૂર્યમન્દિર બંધાવ્યું હતું. તેણે દારકામાં જગતમન્દિર બંધાવ્યું હોય, અગર ખીજા કોઇ જગતસિંહે જગતદહેરું બંધાવ્યું હોય એવો તર્ક સાવ અસ્થાને નથી !

ત્રીજી સમજ એવી છે કે જગતનો અસલી અર્થ “ચાલતું”- “ગતિમાન” એવો થાય છે. તે પરથી જગતસ્વામી એટલે સૂર્ય એવો અર્થ કોષમાંથી મેળવી શકાય છે. હાલ જે સ્થાને જગતદહેરું છે તે સ્થાને પહેલાં સૂર્યનું જૂનું મન્દિર હતું, સૂર્ય એટલે ત્રિવિક્રમ. ત્રણ ડગલાંથી જન્મત જેણે વ્યાપ્ત કરી લીધું તે ત્રિવિક્રમ. એટલે કે હાલનું મન્દિર એ વિષ્ણુના ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપનું મન્દિર છે. પુરાણોમાં પણ દારકાના અધિષ્ઠાતા દેવને ત્રિવિક્રમ માન્યા છે. તેથી જગત-દહેરું એટલે ત્રિવિક્રમનું-સૂર્યનું-જગતસ્વામીનું દહેરું એજ સાચો અર્થ માનવામાં હરકત આવતી નથી. મૂર્તિવિધાનના નિયમો પ્રમાણે વિષ્ણુનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપની-કેશવની, નારાયણની, હામોદરની, ત્રિવિક્રમની-મૂર્તિના હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મની ગોઠવણીનો ક્રમ બિજા બિજા કરેલો છે. તે પ્રમાણે તપાસતાં જગતદહેરાની પરિક્રમાના ગવાક્ષમાં જે મૂર્તિ સ્થપતિએ બેસાડી છે તે ત્રિવિક્રમના સ્વરૂપની જ છે. જે સ્વરૂપ હાલ દારકાના મન્દિરમાં બિરાજે છે તે પણ ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપ જ છે. તેમજ દારકાના

મંદિરમાંથી બેટના મંદિરમાં મોકલી આપેલી શ્રી હારકાનાચણી મૂર્તિ પણ ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપની જ છે. એટલે જગતદેહેર' એ ચોકસ રીતે ત્રિવિક્રમનું—મૂર્ત્યનું—જગતસ્વામીનું જ છે, એમ માનવામાં જરા પણ વાંધો રહેતો નથી.

હાલ હારકામાં ત્રિકમરૂપનું જ મંદિર છે તે પણ પુરાતની એટલે દશમાથી બારમા શતકની જાંધણીનું છે. એ મંદિરના દહેરાંના મવાસમાં રહેલી મૂર્તિના સ્વરૂપ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ મંદિરે શ્રી લક્ષ્મીજી—રૂઢિમણીજી—કમલા—માટે બાંધાયેલું છે. તે મંદિરની અસલી મૂર્તિ—કમળા—રૂઢિમણી—લક્ષ્મી—કોઈ સંનેમમાં ત્યાંથી ખસેડી તેજ મંદિરના એક ગોખલામાં બેસાડવામાં આવી છે. તેના પર સંવત (૧૬૬૬) સોળસો હાસકનો લેખ મોજી છે.

હવે, આપણે જગતમંદિરની બબ રચનાનો વિચાર કરીએ. કોઈ પણ માણસ જગતદહેરાંને પોતાની દૃષ્ટિમાં ઉતારે કે તરતજ તેને આશ્ચર્યનો અને અદ્ભૂતતાનો ભાવ ઘેરી લે છે. નર્મ પત્થરનો એ પાટ કયા વિશ્વકર્માએ ચોળ્યો હશે અને કયા શીર્ષાએ એને મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ આપ્યું હશે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે પ્રેક્ષકના મનમાં જાગે છે; પણ તો પ્રશ્નોની પરંપરા જાગે છે. એ પત્થરા અને સિંચાઓ ક્યાંથી લાવવામાં આવ્યાં હશે ? એ પત્થરા કયા પ્રકારના ચૂનાથી કે સીમે-ટથી ચોટાડવામાં આવ્યાં હશે ? દોડસો ફૂટ ઉંચાઈએ અખંડ નિસરણી જેવડા પત્થરા કથી કરામતથી ચડાવવામાં આવ્યા હશે ? આજના યુગના સાધનથી પણ એ પત્થરા એટલે જામે ચડાવવાનું કામ વિકટ જણાય તો હજાર વરસ પહેલાં એવી કથી કરામત હશે ? એ મૂર્તિમન્ત અદ્ભૂત અને ભક્તિના ભવ્ય વિમાનને ઊંચું કરવામાં બેઠેલું નાણું કાણે આપ્યું હશે ? જેમ

इस्ता याग मदिना वय्ये ओमेनुं श्री नगत मदिरनु गयेथा वधिने दश्य

સિદ્ધરાજે સહશ્વર્ણિય તળાવ રચવા વાસ્તે ઝોડ અને ઝોડણોનાં ટોળાં બોલાવ્યાં હતાં તેમ આ જગતમન્દિર બંધાવનારે દ્વારકા જેવા અતિ દૂરના ખૂણાના પ્રદેશમાં કયા મનુરસંધને, કયા કારીગરસંધને અને કયા સ્થપતિમંડળને બોલાવ્યા હશે ? ઈ. સ. તેરસોની સાલ પછી પાટણ નગરમાં બંધાવેલા ખાનસરોવાના હાડકાં આજે જોઈએ છીએ તો મોટી સિલાઓ જમીન પર પાથરી છે ત્યાં પણ જે સિલાને જોડી રાખવા માટે લોખંડ જેવી ધાતુઓની કઠી જેવા ખીલાનો ઉપયોગ થયો જણાય છે. અહીં જગતમન્દિરમાં તો એક ઉપર બીજી એમ સિલાઓ મૂકતાં, નથી વપરાયેલો લાકડાનો કકડો, કે નથી વપરાયો લોખંડનો ખીલો; છતાં શુરુત્વાકર્ષણનો કાયદો સમ્પૂર્ણ દક્ષતાપૂર્વક પાળવામાં આવ્યો છે. આટલા ઊંચા સાતમાળના દહેરાના પાયા કેટલા ઊંડા ખોદવામાં આવ્યા હશે ! તે પાયા કયા પ્રકારના સીમેન્ટ કૉન્ક્રિટથી પૂરવામાં આવ્યા હશે ? શું પાયામાં સીમું રેડવામાં આવ્યું હશે ?

આવા પ્રશ્નોની પરંપરામાંથી પ્રવાસી બાજે જ પરવારે છે ત્યાં તેમની જાણ માટે બોર્મિયો-ગોર-કે સાથેનો સ્નેહી નવું નવું બતાવવા માંડે છે ! જુઓ, આખા દહેરામાં કેમ જગ્યાએ કમાન જેવામાં આવતી નથી. દહેરાં ઉપર આપણે ચડ્યું ત્યારે જણાશે કે એક માળ પરથી બીજે માળ જવા વાસ્તેની નિસરણી પણ એક સળંગ પત્થરની બનાવવામાં આવી છે. જરૂર જોવા ગોખ મુખ્ય વિમાનને દરેક માળે જોડેલો છે. તેના છેક ઉંચેના જરૂર ઉપર હડતો અપ્સરાઓ બેસાડવામાં આવી છે. એ અપ્સરાની રચના અને ઊડતા પાંખાળા દાથીની રચના આ દહેરાં ઉપર જેવા જેવી છે. પાંખાળા દાથી અને પાંખાળા પરીઓ આસીરીઅન કે મીક

સંસ્કૃતિના પડછાયા હોય એમ જણાય છે ! જગતદેરાંના સભા મંડપની છત ઉપર જહૂજ સુન્દર કૌતરણીવાળું પત્થરી ગુમ્બર એસાડવોમાં આવ્યું છે, તે કંપક અરી આણુના દેરાંના કૌતરકોમની ઝાંખી પાદ આપે છે. દ્વારકામાં આજે ચાલીસ પચાસ વરસના પત્થરોના મકાનના પત્થરા ખવાઈ મયેલા જણાય છે. છતાં આ ગુમ્બર વધોથી એજ સ્વરૂપે ટકી રહ્યું છે. નથી ખરી એક કાંકરી કે નથી પડી કોઈ તક. એ ગુમ્બરનો પત્થર આરસનો નથી, છતાં સાદા પત્થર પર આટલું સુંદર કૌતરકામ ઉપજાવનાર કળાધારી એ જૂના કાળમાં મોજીદ હતા એ જ આ દેશની સંસ્કારીતા સમજવી.

જગતમંદિરના સભામંડપમાં ચાર ચાર ચાંબલાને એક ચાંબલો બન્ને હોય તેવા ચાંબલા આખી ઇમારતનો ભાર ઉચકીને ઊભા છે તેથી ધણી જગ્યા રોક્કાઈ ગઈ છે. તેમાં વળી સંકડાયા વધારવા કોઈ સત્તાધીશ સભામંડપને એક ખૂણે મોટી દહેરી ચણાવી છે. એ બહુ અણુકતું લાગે છે. પણ કોઈ સત્તાધીશે એ કાર્ય કયું છે તેથી અને સનાતન ધર્મની વિચિત્ર ખાસિયતને કારણે એ દહેરાંમાં દહેરી આજ સુધી ઊભી છે.

જગતદેરાં ઉપર ચડવા માટે ખાસ સગવડ હોય છે. પમથીઆં ચડી પહેલે માળે જઈએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે એક માળની ઉચ્ચાઈ સાત ફૂટથી વધારે હોતી નથી. ત્રીજે માળે પહોંચીએ છીએ ત્યારે સત્રામંડપની છત આવે છે અને મુખ્ય વિમાનનું પણ જાણે ચિખર આવેલું હોય એમ જણાય છે. એ મુખ્ય વિમાનનું ચિખર કળશ સહિત છે. ત્યાં શકિતનું સ્થાન છે અને લોકો ચક્રિત માતા તરીકે તેનું પૂજન કરે છે. વિચક્ષણ દષ્ટિવાળા ગ્રવાસીને કદપતા કરવાનું મન થાય છે કે મૂળ દહેરું આટલુંજ ઉંચું હશે; અને

તેના ઉપર પછીથી કોઈ પ્રતાપી બકતે હાલતું દહેરું તથા આગળનો સમામંડપ વધારેલ હશે ! સમામંડપના ત્રીજા માળની છત ઉપર જે શિખર છે ત્યાં પણ નાની સરખી ખારીએથી જઈ શકાય છે. સમામંડપના એ શિખરને લોકો લાડવાદહેરું કહે છે. કારણ કે એ દહેરાંને ટોચ ઉપર મરજીદ જેવા ગોળ ગુમ્બજ નથી—પણ ગોળ ગોળ લાકુ જેવા પત્થરના ઢાંકણાથી ધુમ્મટ ઢાંકવામાં આવ્યો હોય છે. એ લાડવા દહેરા ઉપરથી દારકાનું વિહંગાવલોકન રુચિકર રીતે થઈ શકે છે. પશ્ચિમે મહાસાગરની લીલા, દક્ષિણે ગોમતી—ખાટની શોભા, અને ઉત્તરે દારકા નગરીનો વિસ્તાર જોઈ શકાય છે. પૂર્વ દિશા જગત-મન્દિરના વિમાનનું ધર્મધોળું શિખર ઢાંકીને ઊભું હોય છે. તેમાં નાની ખારી છે. તે ખારીએથી જે લોકોને વિમાનની છેક ટોચે જવું હોય તે જાય છે. છેક ટોચે જ્યાં એક ઊભી નિસરણી છે. છેલ્લે પગથીએ નાની ખારી છે. તેમાંથી કાળજીથી બહાર માથું કાઢી ધળના સ્તંભને પકડી માણસ ઉપર જઈ શકે છે. ન્યારે ન્યારે શ્રી દારકાધીશની ધળ ચડે છે ત્યારે ત્યારે અહિંથી ધળ ચડાવનાર અખેટી બ્રાહ્મણ ધળના સ્તંભ ઉપર ચઢ ખાટલા જેવડી વિશાળ પાટલી ઉપર ઊભી ધળદંડને ઊતારી તેમાંથી જૂની ધળ કાઢી લઈ, નવી ખાવન ગળની લાંબી ધળ તે દંડમાં ચડાવે છે અને ફરી ધળદંડને તેના અસલી સ્થાનમાં રોપી એ નવી ધળને દારકાનાથના જયધોષની સાથે ફરકતી કરે છે. કોઈ કોઈ યાત્રાળુને એ ધળ ચડાવતી વખતનો દેખાવ જોવાની તક મળે છે. ન્યારે શ્રી દારકાનાથને નવી ધળ ચડે છે ત્યારે જૂની ધળ લઈ જવાનો અને નવી ધળ ચડાવવાનો હજી દારકાના અખેટી બ્રાહ્મણને મળેલો છે; અને ધળ ચડાવ્યાના શુભ કાર્યને અંગે કરજીઆત બ્રહ્મભોજ યજમાને કરવો પડે છે. તે બ્રહ્મભોજમાં જમવાનો હજી દારકાના ગુમલી બ્રાહ્મણગાતિને

દા. ૨૩૧ !

મળેલો છે. એ બ્રાહ્મણની ન્યાત જમાણ્યા વિના કોઈ પળમાન શ્રીના શિખર ઉપર નવી ધજા ચડાવી શકતો નથી.

આ જગતદેહે મહમદ જેમડાએ અને ઔરંગઝેબના સૌરાષ્ટ્રમાં રહેતા પ્રતિનિધિ નૌરંગખાનના માણસોએ ખંડિત કર્યું હતું. પરંતુ વૈષ્ણવ મઠોએ ખંડિત થયેલા ભાગની મરામત જે તે સમયે કરાવી હતી. એ મરામત કરવાના કામમાં રોકાયેલા તજાજના સલાટોએ અને વિસલનગરના સલાટોએ પૌતાનાં નામના શિક્ષાયે એ જગતમન્દિરના ખીજા માળ ઉપર ફાલ્ગી છે. પરંતુ એક લેખ સંવત ૧૭૮૬ માં (ઇ. સ. ૧૭૭૦) થયેલા શંણોદારની પૂણી પ્રતીતિ કરાવે છે. ઓમશ્રીસ મોઠેને અંતે નાનો મલખંડ એ સંસ્કૃત લેખમાં છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર નીચે મુજબ થઈ શકે છે.

સ્વસ્તિ શ્રી જયમંગલ અને અમુદ્ય હજો ! શ્રીમાન રાજા વિક્રમાર્જુના સમયના સંવત ૧૭૮૬ ના વર્ષમાં તેમાં શ્રી શાક્ષીવાહન શકના ૧૧૫૨ વર્ષની વસન્તઋતુમાં મહામાંઘ્ય માસોત્તમ માસે વૈશાખ માસે શુકલ ત્રીજને ગુરુવારે શ્રી મહારાજધિરાજ શ્રી દારકાધીશના મન્દિરના શંણોદારની પરિપૂર્ણતા નિમિત્તે વિષ્ણુધામ મહોત્સવમાં શ્રી પરિવાજકાર્યાર્થ શ્રી પ્રકાશાનન્દે જપ્તા બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપી તે વખતે શ્રી ભગવાનના મનરૂપ લાખા દારક દારક એરાયેલા માલુક વાધેરવંશીય માપળા વજેરેએ મળીને બ્રાહ્મણોનો અડધો કર છોડી દીધો. તેઓએ કરસંપ્રદ કરીને એમ નિવેદન કર્યું કે હવે પછી અમે અને અમારા વંશજો બ્રાહ્મણોના કરમાંથી છોડી દીધેલા અડધો વેરા કદિ પશ્ય લેશું નહિ. હે ! સ્વામીન ! તમે કરેલા વિષ્ણુધામ મહોત્સવમાં આ જ અમારી દક્ષિણા માની લેજો. " (સંસ્કૃત પાઠ મઠે ગુજો પ્રકરણ સાતમું)

જમત દહેરાની હકીકત આ રીતે સમેટતાં પહેલાં એટલું કહેવાની જરૂર છે કે લોકોકિત એવી છે કે-શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ પ્રભાસક્ષેત્રમાં થયા પછી વજનાભે-શ્રીકૃષ્ણના પ્રપૌત્રે દારકામાં શ્રીકૃષ્ણમન્દિર બાંધ્યું છે. અને વજનાભને આ જગતદહેરું બાંધવામાં સાક્ષાત વિશ્વકર્માની મદદ મળી હતી. આ ઉપરથી દારકાના સામાન્ય સમજના ગોર લોકો યાત્રાળુઓને એમ જ કહે છે કે જમતમન્દિર વિશ્વકર્માએ એક રાતમાં દેવી શક્તિથી બાંધી આપ્યું છે.

વજનાભને મથુરાની અને દારકાની માદી અપાયાની હકીકત પુરાણોમાં છે. તેથી વજનાભે પોતાના કુસચન્દ્ર શ્રીકૃષ્ણદાદાનું રમરણ સતત યાત્રુ રાખવા કોઈ પણ પ્રકારની તજવીજ કરી હોય તે સમ્ભવિત છે. પરન્તુ એ તો ઇતિહાસયુગની પહેલાંની વાત રહી. આજે તે દિવસેલી કથા કહેનાર સાહિત્યો મળવાં અતિ કઠણ છે. કાલના દારકાના મન્દિરની આસપાસ કોઈ કાળે બોદકામ થાય અને જેમ સિન્ધ દેશમાં પૃથ્વીના પેટમાંથી મોટાં દટાઈ મચેલાં શહેરો નીકળી પડ્યાં છે તેમ દારકામાં જૂની કથા કહેતાં કોઈ અવશેષો નીકળી પડે તો આ પુરાણની વાતને ટેકો મળે ! *

સસના સમયમાં દારકાની યાત્રા અતિ ઠંડુ મનાતી હતી. દારણ કે દારકા જવાનો માર્ગ બહુ વિકટ હતો. કાઠિઆવાડના મધ્યદુર શહેર જામનગર આગળ ચંદને જળદ આડામાં બેસી લોકો સ્થળે સ્થળે મુકામ કરતા કરતા દારકા પહોંચતા હતા. રસ્તામાં દારકાની આસપાસ વસતા કાઠા લોકો યાત્રાળુને ત્રાસ આપતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ પ્રજાસક્ષેત્રે સ્વધામ પહોંચ્યા પછી શ્રી શંખોદાર-મંધી પાટવેના ઓળંગને લઈને અર્જુન હસ્તિનાપુરી જતા હતા ત્યારે તેમને કાઠા લોકોએ હુંડવાની વાત સમ્યન્ધી જાણીતી લોકોકિત પ્રચલિત છે

નરમેં તે ઠંડુ નહિ સમય હોત જળવાન,
કામે અર્જુન હુટીયો, ઓછ ધનુષ ઓછ બાણ.

આવી પગરસવાની વિકટ યાત્રામાં જેમ અને તેમ ઓછો અગવડ પડે તેના હેતુથી ધણા પુણ્યસાળી શ્રીમન્ત લોકોએ જામનગર અને દારકા વચ્ચે તેમ જ પોરબંદર અને દારકા વચ્ચે મામે ગામ સુન્દર ધર્મશાળાઓ યાત્રાળુના ઇતારા માટે બાંધી હતી, પાણીના કૂવા અને વાવડીઓ સ્થળે સ્થળે બંનેશવનામાં-આખ્યાં હતાં. તે

વખતે દારકાની યાત્રા એકલ ડોકલ માણસથી થતી નહિ-પરંતુ યાત્રાળુના સંઘની સાથે રહી માણસ યાત્રા કરતો હતો.

રેલ્વેનો યુગ કાઠિઆવાડમાં ઇ. સ. ૧૮૯૦ પછી બેઠો. ત્યારે પણ દારકાનું નજીકનું રેલ્વે સ્ટેશન પોરબંદર દારકાથી ૬૦ માઇલ દૂર હતું. પરંતુ એ અરસામાં આગબોટની મુસાફરી ચાલુ થઇ હતી. દારકા સમુદ્ર કાંઠે હોવાથી મુંબઇથી, પોરબંદરથી, કરાંચીથી યાત્રાળુઓ આગબોટ મારફત દારકાની યાત્રાએ આવતા હતા. સમુદ્રને માર્ગે થતો પ્રવાસ ઓછો ત્રાસદાયક નહોતો.

ઇ. સ. ૧૯૨૦ પછી બે વરસે દારકા અને જામનગર વચ્ચે રેલ્વેનો સમ્બન્ધ જોડાયો: ત્યાર પછી દારકાની યાત્રાએ જનાર સોડા પોતાને મામથી વીરમગામ સ્ટેશને પહોંચે છે; અને ત્યાંથી કાઠિઆવાડમાં પ્રવેશ કરી રેલ્વે માર્ગે વડવાણ રાજકોટ અને જામનગર થઇ દારકા આવી પહોંચે છે.

બનતાં સુધી યાત્રાળુ દારકામાં સાંજે ૭ વાગ્યા સુધીમાં પહોંચતી આગગાડીમાં પહોંચી આવવાનું વધારે પસન્દ કરે છે કારણ કે રાતે અન્ધારામાં આવતી આગગાડીના ઉતારોએને દારકા જેવા અજાણ્યા સ્થળમાં રાતે મુકામની જગ્યા શોધવી જરા ટકણ પડે છે. તેા પણ સામાન્ય રીતે ગોરપદું કરનાર ગોર-પડયા સ્ટેશને આવેલા હોય છે અને તે યાત્રાળુએને બધા પ્રકારની દોરવાણી આપે છે. જામનગર દારકા રેલ્વે-ખાતા તરફથી પણ યાત્રાળુ માટે ખાસ સવક્તો રાખવામાં આવે છે.

રેલ્વેના સ્ટેશનેથી દારકા ચહેા દોઢ માઇલ દૂર છે. સ્ટેશન ઉપર જ બહુ સુંદર ધર્મશાળા આવેલી છે. રાત હોવાના કારણે

દ્વા ૨ ઠા

અમર બીજા ઠાક કારણે જે માણસ સીધો દારૂના શહેરમાં જવા ન પડે તે આ ધર્મશાળામાં વિશ્રાન્તિ લઈ શકે છે.

સામાન્ય પ્રકારની ધોડાગાડીઓ સ્ટેશન ઉપર આગમીને સમયે જામેલી હોય છે. ઠાક વાર રેલ્વે ખાતાની “ મોટર બસ ” જામેલી હોય છે. ગાડી ઠાકનારા પસંદ ઉતારીએને અનઅમતી ધર્મશાળામાં લઈ જાય છે.

દ્વારકામાં વડોદરા રાજ્ય તરફથી મુસાફરી બંજરો રાજ્ય-વામાં આવ્યો છે. તેમાં મુખ્યત્વે તો સરકારી કામે આવળ કરનારા રાજ્યના અમલદારો ઉતરે છે. તો પણ બ્યારે તે બંજરો ખાલી હોય છે ત્યારે રાજ્યના દરેલા ધોરણુસર બાહુ' લઈ એ બંજલામાં જિતારાની સગવડ ઉતારને આપવામાં આવે છે. એ બંજલામાં મુકામ માટે બધી સામગ્રી રાજ્યવામાં આવેલી હોય છે. બાંધકામ ખાતાના અધિકારીએ નીમેસો પગી એ બંજલાની દેખરેખ રાખે છે.

રાગ મહારાજ, શેઠ શાહુકાર, સરદાર ઇનામદાર વગેરેને ઉતરવા માટે આ મુસાફરી બંજલામાં અથવા તો શ્રી પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના "સિન્ધુ સદન" નામના બંજલામાં સારી સગવડ હોય છે. ચોખ્ખા બાહુ' આપી મુસાફર આ બંજલાનો ઉપયોગ કરી શકે છે. મોરબી રાજ્યે એક ઉતારો "મોરબી હાઉસ"ના નામથી સમુદ્રકાંઠે બંધાવ્યો છે. તે કેવળ રાજ્યમહેલ જેવો દેખાય છે.

ધણે બાજે યાત્રાણુઓ મોટી ધર્મશાળામાં બધા પ્રકારની સગવડ મેળવી શકે છે. દર વરસે દ્વારકામાં હજારો માણસો યાત્રાએ આવે છે તેથી તેમની સગવડ માટે અનેક પ્રયત્ન થઈએ દ્વારકામાં

બન્ધાયાં છે. તેમાં કેટલીક ધર્મશાળામાં યાત્રાળુને વાસણ-કુસણ-પથારી પામરણ, ટેબલ ખુરશી, દીવા બતી-વગેરેની સમગ્ર આપવામાં આવે છે. ગૂજરાતના બીજાં યાત્રાના સ્થળો પેટે દારકામાં યાત્રાળુઓના ઊતારાની સમગ્ર ગોરને ઘેર કદિ થતી જ નથી. તેનું એક કારણ એ છે કે દારકા એ અખિલ ભારતવર્ષીય યાત્રાનું મથક છે; એટલે ખૂણે ખૂણેથી આવનાર યાત્રાળુને ગૂજરાતી અને કાઠિયાવાડી રહેણી કરણી અનુકૂળ પડે જ નહિ. હિન્દુસ્તાનની એક પથ જાત કે ઓઝાહ એવી નહિ હોય કે જે દારકામાં આવી ન હોય. નેપાળ જૂતાનના લોકોથી ચાંડીને કાશ્મીરના પંડિતો સુધી દારકામાં આવી ગયા હોય છે: જંગમળી, પંજમળી, સિન્ધી, મારવાડી, અયોધ્યાવાસી, છુન્દેલખંડી, નીમાડી, મદારાગિરિ, કાનડી, મદ્રાસી, ઉડીઆ, પુરખીઆ, અને કચ્છી, કાઠીઆવાડી-દબજળથી દારકાનો શહેરી અભણ્યો હોતો નથી.

દારકામાં “ દેવી બવન ” નામની ધર્મશાળા મારવાડી શેઠે બન્ધાવી છે તે બહુ વિશાળ અને સારી વ્યવસ્થાવાળી છે. તે શહેરની વચ્ચે આવેલી છે. “ બદ્રકાળીની ધર્મશાળા ” ધણી ઊંટારને ઊતારો આપી શકે તેવડી મોટી છે. તે સિવાય વાણીઆ અને ઇતર ગૂજરાતી પ્રવાસી માટે “ હાલબવન ” અને “ કહાન બવન ” નામની ધર્મશાળા સારી છે. ભાટીઆ માટે લલુકાળાની જગ્યા, અને પ્રેમવિલાસ નામની ધર્મશાળા, પાદચાહની ઉવેલી, શ્રીરામ ધર્મશાળા, નાગર માટે નાગરનિકેતન, ખારવા ડામનું “ સાગર બવન ” આદિની જગ્યા, રખારીની ધર્મશાળા, કન્યાણુ બવન, ધર્મવાડો વગેરે સ્થળો મુકામ કરવા માટે સારાં

દ્વારકામાં ઊતારાની સગવડ

પોતાની સાથે તમ્બુ અને રાવટીઓ લઈને ઢાંઘ સંઘ દ્વારકા આવે તો એમના માટે બડકેશ્વરના મેદાનમાં અને રાવળા તળાવના મેદાનમાં વિશાળ જગ્યા મળી શકે છે.

સાધુઓની જમાત જ્યારે જ્યારે દ્વારકા આવે છે ત્યારે ત્યારે શ્રી સિદ્ધનાથના ચોમાનમાં અથવા શ્રી કૃષ્ણાશ કુંડના મેદાનમાં તે જમાત પોતાના આશ્રમ જમાવે છે.

પરમહંસ સન્નાયીઓ માટે બિકાનેર રાજ્યની ધર્મશાળા બધી સગવડ આપે છે.

દ્વારકાને મોક્ષ આપનાર પુરી માની જે યાત્રાળુ દ્વારકામાં આવે છે તેનો સંખ્યા નાની સુની હોતી નથી. અત્યેક વરસે દ્વારકાની યાત્રાએ આશરે ત્રીસથી ચાલીસ લગ્ગર માણસો આવે છે. પંદરપુરની યાત્રા જેમ આપાદી એકાદશીને રોજ હોય છે. મધુરાણીમાં યમદ્વિતીયાને રોજ માણસો જવાનું પસન્દ કરે છે તેમ દ્વારકાની યાત્રા માટે ખાસ દિવસ નિયત થયેલો નથી. એ સ્થળની યાત્રા બારે માસ ચાલુ હોય છે, જે કે હોળાના ઉત્સવ પ્રસંગે, દીવાળીના ઉત્સવ પ્રસંગે, અને આવળુ માસમાં હિન્ડોલાના ઉત્સવ પ્રસંગે દ્વારકામાં યાત્રાળુની મેદની વધારે હોય છે.

દ્વારકામાં યાત્રાળુના કાર્યક્રમમાં નીચેની જાળતનો સમાવેશ થાય છે. (૧) તીર્થોપવાસ, (૨) તીર્થસ્નાન, દેવતર્પણ, પિતૃતર્પણ અને પિતૃઆદ, (૩) શ્રી દ્વારકાધીશનું પૂજન અને દેવદર્શન. (૪) દ્વારકા પરિક્રમણ અને તીર્થોટન, (૫) જ્ઞાનપૂજન, (૬) કથા, કીર્તન અને પુરાણ-અવણ. (૭) જ્ઞાનપૂજન અને દીનપૂજન. (૮) દાનદક્ષિણ.

૧ તીર્થોપવાસ

યાત્રાળુ જે જિસે દ્વારકામાં પગ મૂકે છે તે દિવસે અમર

તેને ખીજે દિવસે તે અનશનવ્રત પાળે છે અને એ પ્રકારના ઉપવાસથી પોતાના શરીરને શુદ્ધ બનાવે છે. અનેક પ્રકારના દોષથી શરીર મેલું બન્યું હોય તો તીર્થોપવાસથી એ મેલ દૂર થવા પામે છે. શરીરના મેલ દૂર થવાથી માનસિક અને આધ્યાત્મિક બળ વધવા સમ્ભવ રહે છે.

૨ તીર્થસ્નાન, દેવતર્પણ, પિતૃતર્પણ, અને પિતૃશાદ.

તીર્થોપવાસને ખીજે દિવસે શૌચકર્મ કરી લીધા પછી ધણા યાત્રાળુઓ મુકામ ઉપર નાહીને પવિત્ર બની ગોમતી તીર્થસ્નાન કરવા જાય છે. વાસી શરીરે પવિત્ર તીર્થમાં ન્હાવું એ વ્યાજબી નથી એમ સમજી ધણા લોક મુકામ પર સ્નાન કર્યા વિના ગોમતી નદીએ જતા નથી.

ગોમતી નદી મનુષ્યોના ઉદ્ધાર માટે સ્વર્ગથી ઊતરી આવી છે એવી માન્યતા ધર કરી બેઠી છે. દારાવતી પુરી સાથે ગોમતીનું સાહચર્ય પુરાણપ્રસિદ્ધ છે.

સ્કન્દપુરાણમાં પ્રભાસખંડમાં દ્વારકામહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે—
માંથી નીચેના શ્લોક ગોમતી અને દ્વારકાના સાહચર્ય માટે જણાવ્યા છે.

વહતે ગોમતી યત્ર સાગરેણ સમંતતઃ ।

દ્વારાવતીતિ સા વિપ્રા આનર્તેષુ પ્રકીર્તિતા ॥

(અન્યાય ખીજે શ્લોક ચોથો)

યત્ર ત્રૈવિક્રમી મૂર્તિર્વહતે યત્ર ગોમતી ।
નરા મુક્તિ પ્રયાસ્યન્તિ ચક્રતીર્થેન સંગતાઃ ॥

(ગ્રાથોઃ અધ્યાય સ્થોત્ર અમીઆરમે)

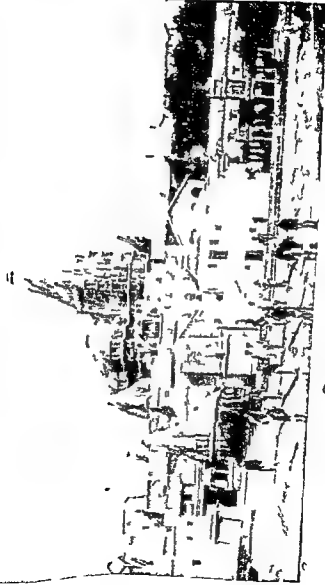
યત્રાસ્તે ગોમતી પુણ્યા સાગરેણ સમન્વિતા ।
પશ્ચિમાભિમુખો યત્ર મહાવિષ્ણુઃ સદાસ્થિતઃ ॥

(અધ્યાય ઓમજત્રીસ સ્થોત્ર ચુમાલીસ)

ભાવાર્થ—આનંત દેશમાં સાગરની નજીક ન્યાં ગોમતી નદી વહે છે તે જ દારાવતી સમજવી. (૨) ન્યા ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપે વિષ્ણુ ગિરાજે છે, ન્યાં ગોમતી નદી વહે છે—ત્યાં ચક્રતીર્થને! આશ્રય લેનાર માણસ મુક્તિ પામે છે. (૩) ન્યાં પુણ્યશાળી ગોમતી સાગર સાથે સંગમ પામે છે, ન્યાં પશ્ચિમાભિમુખે મહાવિષ્ણુ સદા ગિરાજે છે, તે જ દારાવતી.

દારકામાં ગોમતી ધાટ ધણે! રમ્ય અને સાત્વિક ભાવના પ્રેરે તેવો છે. હરિકુંડથી માંડીને છેક ગોમતીના સંગમસ્થાન સુધીનો ૫૮ પવિત્ર મનાય છે. હરિકુંડ ઉપર જ શ્રી વલ્લભાચાર્યે પવિત્ર ગ્રન્થ શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ કર્યું હતું. તે સ્થાને શ્રી મહાપ્રજ્ઞની (શ્રી વલ્લભાચાર્યની) બેઠક ગોળુદ છે. વૈષ્ણવો તે બેઠકજીની ઝારી બરવાની સેવા કરી, શ્રી ને ધોતો ઉપરણું ધરાવી, અગર મેવા મિસરીનો ભોગ સમર્પો કૃતાર્થ થાય છે. .

ગોમતીના હરિકુંડ પાસે સરકારી ચાવડી છે. ત્યાં યાત્રાળુઓ પામેથી ગોમતીસ્નાન આટોનો કર ઉધરાવવામાં આવતો હતો. એ

જગત મન્દિરની છાયામાં ગ્રામતી ધાટ અને હરિકુડ

કર અતિ પ્રાચીન સમયથી ચોળાયેલો છે. સંવત ૧૭૮૬ ના લેખનો ઉલ્લેખ આગસ્ટે પાને શ્રી જમતદેવેરાંને જીર્ણોદ્ધાર કરી શ્રી શંકરાચાર્ય પ્રકાશન-દંડજીએ કરેલા વિષ્ણુયાગની માહિતી આપતાં કર્યો છે. તેમાં તે વખતના ગરાસીઆ માણેક માપબાએ લાઠણો પાસેથી કર લેવાનું માફ કર્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. આ વેરો યાત્રાળુવર્ગમાં જણીનો હતો. તેથી શ્રી દારકાની યાત્રાએ જતા આવતા માણસોને મોઢે એક કહેતો પ્રચલિત થઈ જવા પામી છે.

દંડ મુંડ અને ડામ, એ રણછોડજીને ધામ.

દંડ એટલે ગોમતી સ્નાનનો કર, મુંડ એટલે તીર્થને કાંઠે મુંડન કરાવવું-માથાના અને મુઠના વાળ કઢાવવા, ડામ એટલે માણસની જુગ ઉપર શંખચક્રની ગરમ ધગધગતી હાથ (મુદ્રા) લેવી તે.

૧૬૪૩ માર્ચ માસ સુધી ગોમતી સ્નાન માટેનો કર માત્ર એક રૂપીઆ લેવામાં આવતો હતો. તે દેવસ્થાન નિધિમાંજ જમા થતો અને તેનો ઉપયોગ દારકાના તીર્થસ્થળની મરામત માટે તથા દેવસ્થાનોની સુવ્યવસ્થા માટે થતો હતો. હાલમાં એ કર વડોદરા રાજ્યે તદ્દન જતો કરી રાજ્યની કીર્તિમાં વધારો કર્યો છે; “ કર કરનારો જાપ પશુ કર ન જાપ ” એ જૂની કહેવતને શ્રીમંત વડોદરા નરેશે ખોટી પાડી ભવિષ્યના રાજાએને માટે નવો ચીમો પાડ્યો છે. આ કરની પેદાશ વર્ષે આજામાં આજી આશરે વીસ હજાર અને વધારેમાં વધારેમાં વધારે ચાળીસ હજાર હતી.

ગોમતી તટ ઉપર આવીને યાત્રાળુઓ હરિ કુંડ પાસે તીર્થ મુંડન કરાવવા બેસે છે. હાલના યુગમાં બહુ થોડા યાત્રાળુઓ મુંડન કરાવે છે. તો પણ જેમની ઇચ્છા તીર્થશ્રાદ્ધ કરવાની હોય છે તેમને તો મુંડન કરાવવાની પુરોહિત ફરજ પાડે છે.

મુંઠન થયા પછી તીર્થગીર તરફથી રાખવામાં આવેલા પુરોહિત શાસ્ત્રોક્ત સ્નાન વિધિના મંત્રથી યાત્રાળુને સ્નાન કરાવે છે, દેવ તર્પણ કરાવે છે, ઋષિ તર્પણ કરાવે છે અને પિતૃ તર્પણ કરાવે છે; તે પછી ગોમતીના તટ ઉપર પિતૃશ્રાદ્ધ પચ્છ કરાવે છે. સાદા શ્રાદ્ધમાં માત્ર પિંડદાનની ક્રિયા હોય છે અને નારાયણપ્રતિ નામના શ્રાદ્ધમાં દેવેલુ આવાહન હોય અને પિંડદાન વગેરે ક્રિયાઓ હોય છે. હરિકુંડ ઉપર સ્નાન થયા પછી યાત્રાળુને ગોમતીના સંમમ ઉપર સહ જવામાં આવે છે. ત્યાં જતાં જતાં રસ્તામાં ગોમતીના જુદા જુદા ઘાટ પરથી પસાર થવું પડે છે. એ ઘાટનાં નામો રાખવામાં આવેલ છે. પાંડવ ઘાટ, રામ ઘાટ, ગૌ ઘાટ, સગમ ઘાટ વગેરે. ગૌ ઘાટ ઉપર સ્નાન કરી ગૌદાન કરવામાં મોટું પુણ્ય મનાય છે.

ગોમતીમાં અસહી કાળમાં મીઠાં પાણી વહેતાં હશે કે કેમ તે કહેવાતું નથી; પરન્તુ અત્યારે તો ચોમાસાના દિવસોમાં જ ગોમતીમાં મીઠું પાણી વહેતું આવે છે અને સમુદ્રમાં તે વદન મળે છે. બાકીના સમયમાં તો સમુદ્રના પાણીમાં ન્યારે ભરતી આવે છે ત્યારે સંમમદારમાંથી સમુદ્રનું પાણી ગોમતીના પટને હોઝાહસ જરી થીકે છે અને સમુદ્રમાં ઓટની ક્રિયા સહ થાય છે ત્યારે ગોમતીમાં ભરાયેલું પાણી સંમમદારમાંથી પાછું સમુદ્રમાં જ જતું રહે છે. દરરોજ બે વખત ભરતી ઓટ થાય તેથી ગોમતીમાં બે વખત સમુદ્રનું પાણી આવે છે, વળી ઉનાળાના અને ચોમાસાના દિવસોમાં પૂરજોસથી ભરતી આવે છે અને શીયાળાની ઋતુમાં સાદી ભરતી આવે છે. આઠમ, સાતમ જેવી તીથિઓના દિવસમાં નાની ભરતી આવે છે અને બારસ તેરસ ચૌદસ, પૂનેમ તથા

અમાસના રોજ સમુદ્રમાં મોટી ભરતી આવે છે. આ કારણથી દારકામાં આવેલા બધા યાત્રાળુને ગોમતીનું સ્વરૂપ એક સરખું દેખાતું નથી. કોઈએ અમાસ પૂનેમની ભરતીને સમયે ગોમતીને પ્રભત સ્વરૂપે નીહાળી હોય છે અને કોઈએ સાતમ આઠમના રોજ ગોમતીના પટને રેતીથી છવાયેલા રૂપે જોયું હોય છે.

યાત્રાળુ જો બાવિક હોય છે તો ગોમતીને પ્રત્યેક ઘાટે ઘાટે પુરોહિત તેમને સ્નાન કરાવે છે; નહિં તો ઘાટે ઘાટે ગોમતીના જળનું આચમન કરવાનું કહે છે. સંગમઘાટ ઉપર તો અવશ્ય સ્નાન થવું પડે છે. ત્યાં અધિષ્ઠાતા દેવ સંગમ નારાયણનું બધું મંદિર છે. એ મંદિરનો પાયો કેવો મજબૂતાર્થથી નાખાયો હશે તેની કલ્પના તે સ્થળે જોવા રહી તે મંદિરની પીઠપર આવેલા કીલ્લાની ભીંતપર અક્ષાતા સમુદ્રના મોગ્નના પછડાટ જોવા પછીજ થઈ શકે છે. આવી અસલી મનુષ્યકૃતિઓ જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે જૂના સમયના રથપતિ, કઠીઆની હીકમત માટે આપણને માન થાય છે અને હાલના ધજનેરના નકશા પરથી અને ચાંપતી દેખાતા તળે મ્યુનિસિપલિટીના કે સરકારી કાયદા કાલુનસર બંધાયેલાં મકાનો બે ચાર વરસમાં બપોરે અકસ્માત રૂપે તૂટી પડે છે તેનો પણ વિચાર દીલમાં જાગે છે.

સંગમનારાયણથી મહાસાગરની સરખાત થાય છે. ત્યાં ચક્રીય આવેલું છે. ચક્રનારાયણનું મંદિર ત્યાં છે. એ સ્થળ ન્હાવાનું, તર્પણ કરવાનું અને શ્રાદ્ધ કરવાનું સાજામાં વિદિત કરેલું છે.

૩ શ્રી દ્વારકાધોશનું પૂજન અને દેવદર્શન—

પુરાણની એક કથા છે કે ધૌર કલિયુગના આરંભમાં શ્રીકૃષ્ણના દેહનો ઉત્સર્ગ પ્રભાસમાં થયા પછી દેવો અને ઋષિઓની નિરાસા થઈ કે કલિયુગમાં વિષ્ણુનો વાસ ક્વે ક્યાં ગાધવે, તેથી તે શંકાના સમાધાન માટે તેઓ બ્રહ્માજી પાસે ગયા; તેમણે તે શંકાનું સમાધાન પાતાળમાં વસતા ભગવદ્ ભક્ત પ્રહ્લાદ પાસેથી કરાવી લેવાનું કહ્યું, તેથી દેવો અને ઋષિઓ પ્રહ્લાદ પાસે ગયા તેમણે તેમની શંકાનું સમાધાન નીચેના શ્લોકથી કર્યું હતું.

પશ્ચિમસ્ય સમુદ્રસ્ય તીરમાશ્રિન્ય તિથતિ
કુશસ્થલીતિ યા પૂર્વ કુશેન સ્થાપિતા પુરી ॥૩॥

યહતે ગોમતી યત્ર સાગરેણ સમન્વિતા
દ્વારાવતી ચ સા વિપ્રા આનતેષુ પ્રકીર્તિતા ॥૪॥

તસ્યાં વસતિ વિશ્વાત્મા મુક્તિમુક્તિપ્રદોહરિઃ
કલાપોદશસંયુક્તો મુર્તિદ્વાદશસંયુતઃ ॥૫॥

તદેવ પરમે ધામ તદેવ પરમે પદં
દ્વારકા સા ચ વૈ ચન્યા યત્રાસ્તે મધુસૂદનઃ ॥૬॥

યત્ર કૃષ્ણશ્ચતુર્બાહુઃ શંસ્રચક્રગદાધરઃ
નરામુક્તિ પ્રયાસ્યન્તિ તત્ર ગત્વા કલૌ યુગે ॥૭॥

(દ્વારકા મહાત્મ્ય અધ્યાય બીજો)

શ્લોકોનો સાર એ છે કે કલિયુગમાં શ્રી મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણ અવતર્યા સ્વરૂપે પશ્ચિમે સમુદ્રના તટ પર કુશ રાક્ષસે વસાવેલી કુશસ્થલીને સ્થાને વસેલી દ્વારકાપુરીમાં જિરાજે છે. ત્યાં જવાથી માણસો મુક્તિ પામે છે.

કલિયુગમાં વિષ્ણુનું સ્થાન માત્ર દ્વારકામાં જ રહ્યું છે એવી સમજથી વૈષ્ણવો દ્વારકાનાયના દર્શનને આવવાનો આગ્રહ સેવે છે. ખીજી એક પુરાણોક્તિ આ વાતને ટકાવી રાખવા પ્રયત્નિત થઈ છે; તે અત્રે ઉતારવામાં આવે છે.

સુરાષ્ટ્રે પંચ રત્નાનિ નદી નારી તુરંગમઃ ।

ચતુર્યઃ સોમનાથશ્ચ પંચમં હરિદર્શનમ્ ॥

સુરાષ્ટ્ર (સોરઠ)માં એટલે કાઠિયાવાડમાં પાંચ રત્નો છે. (૧) નદી (૨) સ્ત્રી (૩) ઘોડાની જાત, ચોથું રત્ન સોમનાથ છે. પાંચમું હરિદર્શન છે.

આ પરથી જણાય છે કે સોરાષ્ટ્રમાં શ્રી દ્વારકાધીયતું પૂજન અને દર્શન એ અણમૂલી લ્હાણ છે. દ્વારકાના અસલી વાઘેરાએ પોતાની બાધામાં એક કહેલી સંધરી રાખી છે કે—

ઉટકંટો ને આમલી આખે મેવો એહ

અકડો નહોત એ નાયજી તો જંગલ જેડો દેશ.

આખામંડલમાં જો કોઈ વનસ્પતિ મેવારૂપે પાકતા હોય તો તે ઉટકંટો અને આમલી એ બેજ ચીજ છે. જો આખામંડલમાં એક નાયજી—દ્વારકાનાયજી—નહોત તો આખો જંગલ જેવો વેરાન દેશ ગણાત.

ગોમતીસ્નાન કરી શ્રી ચારદામ્યાનાં દર્શન કરી ચારદામઠમાં આદિ ચંકરાચાર્યની મૂર્તિના દર્શન કરી છપ્પન પૂજથીઆની સ્વર્ગ નિસરણી ચઢી યાત્રાળુ સ્વર્ગદ્વાર નામના દરવાજોથી શ્રીહરિના મન્દિરપ્રદેશમાં - દાખલ થાય છે. સવારે આઠથી નવ વાગ્યાને સુમારે શ્રી દ્વારકાધીયનાં કેસર સ્નાનની વિધિ થાય છે. તે વિધિમાં યાત્રાળુ સામેલ થાય છે અને પૂજારીઓ ઘોડાઓપચારથી દૂધ, દહીં, મધ, ધૂત, શર્કરા, કેસર, ચન્દન, અત્તર, કપૂર વગેરે પદાર્થોથી શ્રી દ્વારકાધીયનું સ્નાન અને પૂજન યાત્રાળુ પાસે કરાવે છે. યથા યાત્રાળુઓ પૂજન કરી શ્રી અંબને સ્પર્શ, ચરણસ્પર્શ કરી સારાં વાંઠો અને આજીવણો શ્રી દ્વારકાધીયને અર્પણ કરે છે. બોમને માટે પણ સામગ્રી શ્રીના ભંડારમાં અર્પણ કરે છે. શ્રી દ્વારકાધીયના પૂજનમાં તુલસીદળનો મહિમા વિશેષ મનાય છે એટલે કેટલાક યાત્રાળુઓ વિષ્ણુ સહસ્ર નામનો પાઠ કરતા કરતા તુલસીના સહસ્ર દળ શ્રીને ચરણે ચઢાવે છે, અને છેવટે તુલસીની જ્યમલાલા શ્રીને અંગીકાર કરાવે છે. પૂજન કરી પરિક્રમણ કરવાનો વિધિ થાય છે. કોઈ એક, કોઈ સાત, કોઈ એકસો આઠ પરિક્રમણ કરે છે.

દ્વારકાના મન્દિરપ્રદેશમાં શ્રી દ્વારકાધીય ઉપરાંત બીજા અનેક દેવતાં મન્દિરો છે માતૃશ્રી દેવકીજી, ત્રિકમરાય, કલ્યાણરાય, મધિવરાય, પુરુષોત્તમરાય, પદ્મરાણી લક્ષ્મીજી, સત્યભામાજી, રાધિકાજી, નાંબુવતીજી, શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ, શ્રી દુર્વાસા ઋષિ, અંબાજી, માયત્રીદેવી અને કુશેશ્વર મહાદેવ એ મુખ્ય છે. દુર્વાસા ઋષિનાં દર્શન અને કુશેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન અવશ્ય કરવાં ઘટે છે. યાત્રાના પુણ્યતા અમુક અગત્યા એ લાગીઆ મનાય છે. માટે પૂરેપૂરું પુણ્ય કમ્પણારે એમનું પૂજન અર્ચન અને દર્શન અવશ્ય કરવું

ધટે છે. દેવ દર્શનનું કાર્ય પૂરું કરી યાત્રાળુ ગોક્ષદાર નામના ખીન્ન દરવાજામાંથી મન્દિરની બહાર નીકળી દારકાની બગ્ચા નીરખતાં નીરખતાં મુકામ પર પહોંચે છે.

૪ દારકા પરિક્રમણ અને તીર્થાટન

વાસ્તવિક રીતે દારકાની પરિક્રમાનો કાર્યક્રમ યાત્રાળુએ સવારે જ શરૂ કરવો જોઈએ; જેથી પરિક્રમામાં આવતા દેવમન્દિરમાં ન્હાઈને સ્વચ્છ બનેલ યાત્રાળુ ધારે તો પૂજન માટે પ્રવેશ પણ કરી શકે. પરંતુ આજકાલના ઊતાવળીયા યુગમાં થોડા દિવસમાં દારકાની યાત્રા પૂરી કરવાવાળાને તો એક જ દિવસમાં બધું પતાવવું હોય છે, એટલે સવારનો સમય ગોમતીરનાન કરવામાં અને શ્રી દારકાનાથજી આદિ દેવના દર્શન કરવામાં ગાળવામાં આવે છે અને સાંજને સમયે દારકાની પરિક્રમાનું કામ થાય છે. શ્રી ગોમતી તટ ઉપરથી પરિક્રમાનો આરંભ થાય છે. દરિકુંડ ઉપર આચમન લઈ પરિક્રમાનો સંકલ્પ કરવામાં આવે છે. તે પછી શ્રી દરિકુંડ પર આવેલાં મન્દિરોમાંના દેવોનાં દર્શન કરવામાં આવે છે. ગોમતીજી, શ્રી કૃષ્ણ, હામેદરજી, શ્રી મહાપ્રભુજી, ચામળલાલ શેઠ, નરસિંહ મહેતા, ગોવર્ધનનાથજી અને શારદામઠ તથા નારદામઠ એટલાં સ્થળોનો એક ઝુમખો ગણાય છે.

ગોમતીના ઘાટ પર આવતાં સામે કાંઠે “ પંચકુષ્ઠ ” નામની ઝોળખાતું તીર્થ નજરે પડે છે. એ પુરાણ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્માજીના પાંચ પુત્રે આણેલી પાંચ નદીના સમુદ્ધને પંચનદ તીર્થ કહેવાય છે. ત્યાં પાંચ નદીનાં નામના પાંચ કૂવા છે. એ કૂવા સમુદ્ધને કાંઠે આવેલા છે છતાં તેમાં મીઠું પાણી હોય છે. (વરસો સુધી એ

કુવામાં રહેતું ચમત્કારિક મીઠું પાણી કાઢ દેવી કાપને લીધે સને ૧૯૨૫ પછી ખાર જની મર્યું છે.) એ તીર્થ ઉપર તકલીફ વેડીને પણ અદાળુ યાત્રિકો પહેલાં અવસ્ય જતા હતા. તેથી દારકાની પરિક્રમાને અસલી ઠાળમાં “પંચતીર્થો” પણ કહેતા હતાઃ કારણ કે પરિક્રમાનાં આરંભમાં જ પંચનદ નામના પાંચ તીર્થનું આચમન લેવામાં આવતું હતું. એ સ્થળે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે અને બાવા સાધુને રહેવાની સુંદર જગ્યા છે.

ગોમતી ઘાટ ઉપરના જુદા જુદા દેવનાં દર્શન થાય છે શ્રી હાટકેશ્વર મહાદેવ, મીરાંબાઈ, નરસિંહજી, ખાખચોક, અને શ્રી સંગમ નારાયણ — એટલાનાં દર્શન કરી યાત્રાળુનો સંઘ ચક્રતીર્થ અને ચક્ર નારાયણને દર્શને જાય છે. એ દારકાનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન તીર્થ છે અહિં સામાન્ય પત્થર અને હાડકાં ચક્ર જતી જાય છે. યાત્રાળુઓ સમુદ્ર કાંઠે ચક્રી વીણતાં વીણતાં રત્નાકર સાગરનો વિશાળ કાંઠો નીરખતાં નીરખતાં રત્નેશ્વર મહાદેવ આમળા આવી પહોંચે છે. ત્યાં દર્શન કરી સહેજ વિસામો મેવામાં આવે છે. ત્યાંથી શ્રી જાંબવતીના દર્શન કરી સિદ્ધનાથ મહાદેવને દર્શને જવાય છે. અહિં ગાનવાવ નામની વાવડી છે, જેનું જલ પવિત્ર ગણાય છે. તેનું આચમન લઈ દારકાના સ્થાન દેવતા ગણાતા સિદ્ધનાથ મહાદેવનાં દર્શન યાત્રાળુ પ્રેમપૂર્વક કરે છે. દારકામાં આ શિવાલય સર્વમાન્ય છે. શ્રી આદિ શંકરાચાર્યે શારદાપીઠની સ્થાપના દારકામાં કરી ત્યારે દારકાના સ્થાનદેવતા અને નમરદેવતા તરીકે સિદ્ધનાથ મહાદેવ અને બદ્ધકાળી દેવીનું પૂજન અર્ચન કયું હતું.

તે સ્થળેથી ઉત્તર દિશાએ આવેલી જૂની ગમવાડો, નવી

દ્વારકામાં યાત્રાળુનો કાર્યક્રમ

રામવાડા, દામોદર કૂવો અને સાવિત્રીવાવ નીરખવા યાત્રાળુ જાય છે. લોકોકૃતિ એવી છે કે નરસિંહ મહેતાની કુંડી સામળશા શેઠે આ સ્થળે સ્વીકારી હતી. વળી સાવિત્રીવાવમાંથી શ્રી દ્વારકાધીશની મૂર્તિ મળી આવી હતી તે હાલ દ્વારકાના મુખ્ય મંદિરમાં પૂજાય છે. એ ખ્યાત અનુમાન એવું છે કે મુસલમાની કે આરબલોકોને હસ્તો આ જગ્યાના મંદિરો પર ચયો હશે ત્યારે સિદ્ધનાથનું લિંગ તોડી નાંખવામાં આવ્યું હશે. આસપાસનાં દેવાલયો તૂટ્યાં હશે. એ આક્રમણના બચથી જૂની રામવાડી નામથી ઓળખાતાં પ્રાચીન મંદિરમાંની ભવ્ય મૂર્તિ ભક્તજનોએ નજીકની સાવિત્રીવાવમાં પધરાવી હશે. જે પાછળથી કાઢવામાં આવી હશે. સિદ્ધનાથના દર્શન કરતી વખતે બારિકાબથી જોનારને જણાશે કે ત્યાં લિંગ નથી જ. જળાધારીમાં ઊંડે ગાયના આંચળ જેટલો અવશેષ રહેલો છે.

અહિંથી લોકો ભાગીરથી તીર્થે જાય છે અને ત્યાંથી પુરાતત્ત્વી મનાતાં રૂકિમણીજીને મંદિરે જાય છે. દ્વારકાથી એક માઇલ દૂર આ સ્થળ આવેલું છે; એટલે ધણા લોકો ગાડીમાં બેસી આ સ્થળે જાય છે.

સંવત ૧૫૪૧ મા (ઇ. સ. ૧૪૮૫) વિષ્ણુદાસ ભીમ કવિએ રચેલ શ્રી હરિલીલા ષોડશ કલા નામના ગ્રન્થમાં કલા ૧૪મીમાં આ સ્થળનું વર્ણન થયેલું છે.

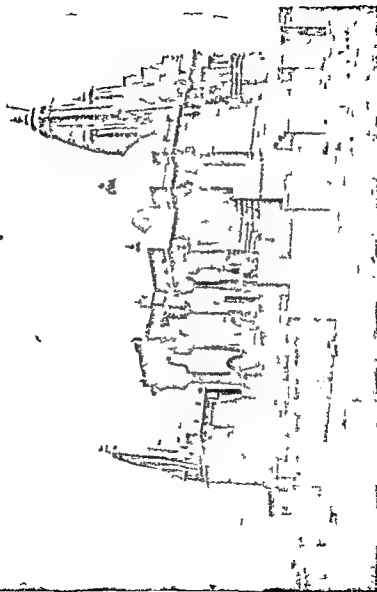
દ્વારાવતી લાણી સાંચરયા કેશવ જલભદ્ર વીર
માધવ પહોંત્યા નિજ પુરી સોહે રે અતિ સાગરતીર.

મહા નદી છે રૂપડી, અતિ ઉત્તમ રૂપણિ વન
હાથ મેલાવું હરિ તણું, હુધ રાણી રૂકિમણી વિવાહ.

આ રથને હાથ સમુદ્રનું પાણી જારતી વખતે ભરાય છે અને આસપાસ ચેરના ઝાડોનું વન જામેલું છે. અસલી મહા નદી જાગીરથી તેા ગોમતીજીની સાથે પ્રલય કાળ વખતે અન્તર્ધાન થઈ ગયાં પણ તેના માર્ગના અવશેષ રહ્યા હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ રથના પાસે સમુદ્રની ખાડી છે અને દારકાનું બન્દર છે તેને લોકભાષામાં રપણ બન્દર નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ નામ પુરાણમાં વર્ણવેલા રપિણીવન ઉપરથી પડેલું છે. .

અહિં અત્યારે તો એક જ સિખરબન્ધ દેવાલય નજરે પડે છે પરન્તુ મહેમુદ બેગડાના આક્રમણ પહેલાં અને બીજા મુસલમાની હસ્તા પહેલાં અહિં અનેક ભવ્ય બાંધણીના હહેરાં હતાં. તેના અવશેષો આજ પણ વેરાયેલાં નજરે પડે છે. ક્ષિત્રજીજીને રથ પત્થરનો બાંધેલો અદ્ભુતકૃતિનો નમૂનો હતો. તે હાલના મંદિરની સામે એક ફાંખ દૂર આવેલો હતો. તેના પાયા આજે મોજુદ છે. તે સિવાય લગ્નક્રિયાને અનુરૂપ મંડપ, ચોરી, અગીઆરી-વગેરે નામથી ઓળખાતાં મંદિરો હતાં તે હુપ્તપ્રાય થયાં છે. હાલ જે મંદિર જીજું છે તેના સિખર તરફ નજર કરનારને રથજી જણાશે કે આ સિખર અસલી નદી પરન્તુ વૃદ્ધ સિખરને અવોચીન કારીગરે યીમકું આપેલું છે.

આ મંદિર છ ફૂટ લંબા એટલા જીપર બારીક કારીગરીના નમૂના દર્શાવતું જીજું છે. તે અગીઆરમાં ચતુર્થમાં કે બારમાં ચતુર્થમાં બન્ધાયું હતું એમ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ માને છે. વડોદરા સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાંએ આ દેવજીને જીજું ઐતિહાસિક કામ સમજી તેને હાલની સ્થિતિમાં સાંચવી રાખવા તજનીજ કરી છે.

દહેરાની રચના સ્થાપત્યના નિયમાનુસાર થયેલી છે. તેથી ગૂજરાતના અસલી સ્થાપત્યનો અભ્યાસ કરનારને તો આ દેવળ મહાન ગ્રંથ સમાન બની રહે તેવું છે. દેવળના બહારના તથા તથા ગવાક્ષોમાં (હિંચ ગોખલા) ને મૂર્તિઓ છે તે સદ્મી-દેવીની-કમલાની-છે એટલે આ દેવળ શક્તિથી દેવીની જ મૂર્તિ માટે બાંધવામાં આવ્યું છે તે નિર્વિવાદ છે. દહેરાના અંદરના ચોકમાં અને બહારની બીંત પર ને જુદા જુદા થર-પર કાતરકામ થયેલું છે તે નમૂનેદાર છે. મૂર્તિવિધાનના અભ્યાસીઓએ આ દહેરાના સ્થાપતિની કલ્પના અને પત્થરમાં બાવ પૂરવાનું કૌશલ્ય જોઈ એક વાર તો થંભી જવું પડે છે. આ દહેરાની કાતરણી બહુ જ માપસર, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિવાળી, અને બેસતી છે. સેંકડો વરસની ખારી હવાના, તાપના ટાકના અને વરસાદના સપાટાથી જર્જરિત થયેલી એ કાતરણી સમગ્ર સ્વરૂપે દર્શન આપતી નથી; છતાં ને છે તે પણ મોહક અને ખોષક છે. ઇતિહાસની વાણી એ પત્થરે હિચારે છે; વિચારકોના ચિત્તમાં સળવળાટ ઊભો કરાવે છે અને ઘણા બાવિક પ્રવાસીઓ પાસેથી કદરહાનીના અગ્રની ગાળાના કાણુ ઉધરાવે છે. કામળ પર અને કેનવાસ પર ચિત્રો દોરનાર પર માણસો આક્રીન થાય છે: તો પત્થરમાં જેમણે પેતાની હથરોટીથી પ્રાણ પૂર્ણ છે-બાવના જમાડી છે તે આચાર્યને અને તેના અનુયાયીઓને તો ખરેખર સત્તા ધન્યવાદ ધટે છે.

આ દેવળની કારીગીરી સ્થાપત્યના કાવુન પ્રમાણે રજુ કરવામાં આવી છે. દેવળના પાયા આમળથી પહેલાં માસ પડીને કંદોરે હોય છે. તેમાં વ્યાધ મુખની આકૃતિ જેવી કાતરણીની હાર હોય છે; તેના ઉપર પણ થર તરીકે હાથીઓની વિવિધ પ્રકાર સુંદની

રચનાવાળી ક્રોતરણી બતાવવામાં આવી છે. એમાંની બધીખરી આકૃતિઓ મહેમુદ બેગડાના સમયના કે ઔરંગઝેબના સમયના આકૃતિઓ વખતે ખંડિત થયેલી છે. હાથીના ચર ઉપર મનુષ્ય ચર-મૂકવામાં આવ્યો છે. એ ચરમાં તે સમયના સામાજિક જીવનની કેટલીક પ્રવૃત્તિના ચિત્રો ક્રોતરવામાં આવ્યાં છે. કોઈ રાજની સ્વારી, મસ્લકુસ્તી, ધોડા અને હાથીની સરતો નગ્ન અવસ્થામાં થતા નાચ, પ્રલંબ જેવા ચાર પાયાવાળા પાટ ઉપર એ પ્રકૃતિના શયનની રીત, નાના બાળકોને રમાડવાની રીત, યુવાન યુવતિઓના પ્રેમના આવેશ બતાવતાં દસ્થો-અને કેટલેક સ્થળે નગ્ન શરીર પ્રેમભેદિ કરતાં યુગ્મોના ચિત્રોએ ચરમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એ ચર ઉપર દેવચર ક્રોતરવામાં આવેલ છે. મનુષ્ય ચરમાં જે આકૃતિઓ છે તે કદમાં નાની છે. પરંતુ દેવચરની આકૃતિ મોટી છે. આઠ દિશાના પાલક દેવની મૂર્તિઓ સરસ રીતે ક્રોતરવામાં આવી છે. મમ, અન્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ, બ્રહ્મા, કુબેર વગેરે દેવોની મૂર્તિ તેમના હાથમાં મૂકેલા આયુધ પરથી અને તેમના પમ આમળ મૂકેલા જે તે દેવના વાહન ગણાતા પશુની આકૃતિ પરથી ઝાળખાય છે. દેવો પાસે તેમના બકતોની મૂર્તિઓ પણ રજુ થયેલી છે. આ મંદિરના ગવાક્ષમાં અગ્રુજ સ્વરૂપે વૈષ્ણવન્ટી માળાવાળા વિષ્ણુ ભગવાનને જોસાડવામાં આવ્યા છે અને છેલ્લે ઉપરના મુખ્ય ગવાક્ષમાં શ્રી લક્ષ્મી - કુકિમણી - ની મૂર્તિ જોસાડી છે તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ મંદિર વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયની દેવીનું છે.

મંદિરની અંદર છુમ્મટના સ્તંભની કારીગીરી અને દારના બારસાખ પરની ક્રોતરણી નમૂનેદાર છે. ઘટપત્તવી અને શ્રીધરી સ્તંભો ઉપર છુમ્મટને ઊભો કરવામાં આવ્યો છે.

આ મંદિરનો પૂજારી યાત્રાળુને આ સ્થળની કથા સંભળાવે છે કે—

દુર્વાસા ઋષિને અતિથિ તરીકે નોતરવા શ્રીકૃષ્ણ અને રુકિમણી ગયાં હતાં. ઋષિને રથમાં બેસાડી શ્રીકૃષ્ણ અને રુકિમણી રથ ખેંચતાં ખેંચતાં અહિં લાવ્યા ત્યારે રુકિમણીને તરસ લાગી. તેમને તરસ હોવાવવા પગનો અંગુઠો દાખી શ્રીકૃષ્ણે ગંગાજી પ્રકટ કર્યાં. રાણીજીએ તરતજ પાણી પો લીધું. રથ એટલી વાર થંભ્યો એટલે દુર્વાસાએ બહાર જોયું. પોતાની પરવાનગી લીધા વિના પર્ણ પ્રત્યેના પ્રેમથી ખેંચાઈ શ્રીકૃષ્ણે ગંગાજી પ્રકટાવ્યાની લીલા કરી એટલે ક્રોધિતું જાણું મનાતા દુર્વાસાએ શાપ આપ્યો કે રુકિમણીજીને સદા શ્રીકૃષ્ણથી વિયોગ રહે. અને ગંગાજી ખારાં બની જાય. રુકિમણીજી તે ઝાંખરાતું વન બની જાયો. તે દિવસથી રુકિમણીજી દ્વારકાનાથના મંદિરથી દૂર આ સ્થળે વસે છે; તે દિવસથી આ સ્થળે વહેતું જળ ખારું બની ગયું છે.

ખીજી કથા ગંગાના આગમનની છે. ગોમતીજી જ્યારે સ્વર્ગમાંથી અહિં પધાર્યા ત્યારે અનેક તીર્થો તેની પાસે આવ્યા હતાં. તે તીર્થોમાં બાગીરથી પણ એક હતા. વળી રુકિમણીજીને વિયોગસ્થાનમાં સદ્વાસ આપવા બાગીરથીને અહિં મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. ગંગાદશમીના રોજ-જેઠ શુદ્ધ દશમ-પ્રત્યેક વરસે આ સ્થળે મોટા મેળો ભરાય છે અને સમુદ્ર કાઢે સ્નાન કરી લોકો કૃતાર્થ યાય છે.

રુકિમણીજીનાં દર્શન કરી યાત્રાળુને ગદાધરજીના તીર્થ તરફ ગોર લઈ જાય છે; આ તીર્થને ગયાકોઠાના નામથી હમણા સો

ઓળખે છે. ત્યાં ગયા કુંડ અને ગદાધરજીનું મંદિર છે. ત્યાં સાધુ મહાત્મા વસે છે. હાલ ગદાધરજીનું સ્થાન એ મંદિરમાં ગોળું કરી નાખવામાં આવ્યું છે. અને શ્રી રામચન્દ્રજીને મુખ્ય દેવને સ્થાને રાખવામાં આવેલ છે.

અથા કેઠાથી ભદ્રકાલીને મંદિરે જવાય છે. આ દ્વારકાના પ્રામદેવતા મનાય છે. ત્યાં દેવીની મૂર્તિ નથી, પરંતુ પીઠ અને યંત્ર છે. તેની પૂજા થાય છે.

ભદ્રકાલીનાં દર્શન કરી પામણુ કૃકલાસકુંડ નામના તીર્થ તરફ જાય છે. નૃમ નામના રાજાનો કાકોડનો (કૃકલાસનો) અવતાર આ સ્થાને શ્રીકૃષ્ણના રપર્ષથી છૂટો થયો હતો તેથી તે કુંડનું નામ કૃકલાસકુંડ પાડવામાં આવ્યું છે. કથા છે કે—કલિયુગ પહેલાંના કાળમાં નૃમ નામના રાજાને એવો નિયમ હતો કે તે રાજા બ્રાહ્મણને વસ્ત્રાલંકાર વડે વિશૂષિત એક ગાયનું દાન આપતો હતો. એક વાર જૈમીની નામના તપસ્વી ઋષિને દાનમાં અપાયેલી ગાય ઋષિને ત્યાંથી નારી આવી અને નૃમરાજાની ગેણાળામાં લાખલ થઈ મર્યું. તેજ ગાયને બીજી વાર એ રાજાને સોમશર્મા બ્રાહ્મણને દાનમાં આપી. જૈમીની ઋષિના માથેસો પોતાની ગાય સોંપતા હતા. તેમણે સોમશર્મા પાસે તે ગાય જોઈ. એ જાતલ તકરાર થતાં બન્ને પક્ષ ન્યાય લેવા રાજા પાસે ગયા. રાજા ઈચ્છા સાચેના વિલાસમાં લુબ્ધ હતો તેથી રાજ્યદ્વાર આમળ રાહ જોતા બિજા રહેલા જૈમીની ઋષિએ રાજાને સાપ આપ્યો કે તે રાજા મટી કાકોડિ (કૃકલાસ) ખતી જાયે. તરત જ હાહાકાર વર્તીઈ મયે. થઈ ઋષિએ એ સાપનું નિવારણ થયું હતું કે દ્વાપર યુગને અન્તે શ્રી કૃષ્ણ અને અક્ષરભ અર્ધિ આવશે તેના રપર્ષથી કૃકલાસ ફરીને નૃમરાજનું

૩૫ ધારણ કરશે. તે પ્રમાણે યાદવોના બાળકો સાથે ખેલ ખેલતાં શ્રી કૃષ્ણ અને બલરામ આ જળાશય પાસે તરસ છોપાવવા આવ્યા હતા. ત્યાં કૃકલાસ પડ્યો હતો. તેને શ્રી કૃષ્ણે પગનો અંગુઠો અડકાડ્યો કે તે રાજ બની ગયો. એ સ્થળને એ રીતે કૃકલાસ કુંડ કહેવાય છે. ત્યાં અસલના સમયમાં સુપ્રનારાયણનું મંદિર હતું. કુંડની દિવાલોમાં જૂની ખંડિત મૂર્તિઓ જડેલી છે તે પરથી જોઈ શકાય છે કે ગારમા શતકમાં અહિં સાદી બાંધણીનો કુંડ હતો.

હાલ આ કુંડ ઉપર દરેક માસના જન્મે પક્ષની એકાદશીની આગલી સાંજે શ્રી કૃષ્ણની (ગોપાલજી) સ્વારી મુખ્ય મંદિરેથી ધામધુમથી આવે છે. તે પરથી આ સ્થળનો મહિમા સદજ સમજાશે.

આ સ્થળેથી પૂર્વદિશાના સમયદ્રણને મંદિરે જઈ યાત્રાળુનો સંઘ શ્રી દારકાધીશને મંદિરે જાય છે અને દારકાપરિક્રમણ તથા તીર્થાટન પૂર્ણ કરે છે.

૫ બ્રાહ્મણ-પૂજન

તીર્થક્ષેત્રમાં સુપાત્ર બ્રાહ્મણનું પૂજન ફળદાયક મનાય છે; અને પુણ્યનો સંચય કરવા આવેલા યાત્રાળુ પોતાના મુકામ ઉપર કે કોઈ પવિત્ર મંદિરના ચોક્કમાં વેદપાઠ બોલેલા અને બ્રાહ્મણ કર્મમાં રમ્યા પચ્યા રહેનાર બ્રાહ્મણોને બોલાવી સ્વસ્તીવાચનના પ્રયોગથી બ્રાહ્મણનું યથાવિધિ પૂજન કરી દક્ષિણા આપી પુણ્ય મેળવે છે. દારકામાં કેવળ બીક્ષા માગનાર બ્રાહ્મણો વસે છે. એવું

માનનારા સમજી માણસોએ આ કાર્યક્રમ ઉત્તમવો ધટે છે. તેથી તેમને દારકાના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનો સમાગમ થાય.

૬ કથા, કીર્તન અને પુરાણશ્રવણ

તીર્થસ્થાનમાં ત્રણ રાત્રિ તેા અવસ્ય જાળવી જોઇએ. તે સમય દરમ્યાન યાત્રાળુએ પોતે દેવમન્દિરમાં કે પોતાના નિવાસ-સ્થાને કથા કીર્તન અને પુરાણવાચન કરવું જોઇએ. અથવા તેા સુપાત્ર પંડિત પાસે કથા કીર્તન કરાવવાં જોઇએ, અને કીમદ્ ભાગવત પુરાણ, શ્રી વિષ્ણુપુરાણ, શ્રી હરિવંશ પુરાણ, શ્રી દારકા મહાત્મ્ય પુરણ રકન્દ-પુરાણ-જેવા કેાઇ પણ પુરાણની કથા વંચાવવી જોઇએ.

૭ બ્રાહ્મણ ભોજન-દીન ભોજન

દારકામાં વસતા તીર્થંગર ગુમસ્તી બ્રાહ્મણ હોય છે. એ બ્રાહ્મણ બહુ જૂના કાળના બ્રાહ્મણ છે. કેાઇ મુખ્ય બ્રાહ્મણના સંઘમાંથી છટા પડી દારકા આવીને ને વસ્યા છે. દારકા જૂના કાળમાં હુનિમાના ઇતર ભાગથી વિખૂટું હોવાથી તે બ્રાહ્મણોએ પોતાના ઘણા ગૂઝરાતના અન્ય સહેરામાં નાંખ્યાં નથી. તેથી આ રથજે જ એ યાત્રિ એકત્રિત થપેલી છે.

ગુમસ્તી બ્રાહ્મણ ગૂઝરાતની જૂની વસ્તી છે. વિક્રમ સંવત ૧૪૦૫માં જૈન સૈન્યક રાજશેખર સૂરિએ “ અખન્ધ કેશ ” નામનો મન્ય રચ્યો હતો, તે મન્ય ઉપરથી અર્જુનદાદિમાં નેમિચૈત્ય નિર્માણની કથામાં નીચે પ્રમાણે ગુમસ્તી સન્દનો ઉલ્લેખ થયો છે—

તત્તો રાષ્ટ્રિક-ગૌગલિકાદયો મદાદમૈર્વેશોકૃતાઃ (જુએ)
-દ્વિતીય ગૌર્ધાજસાદિત્ય સોપાન નામની સંસ્કૃત યોપડી પાઠ

૧૮ માં) * ગુગલી શબ્દનો બીજો હિસ્સો સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં સંવત ૧૭૦૮માં મુકુન્દ કવિએ પોતાની ન્યાત બતાવતાં કયો છે. તેમણે લખેલી “ગોરખની કથા” પ્રાચીન ત્રિમાસિક કાવ્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

દારકાક્ષેત્રમાં સંવત ૧૬૧૩ માં ગોસ્વામીશ્રી ગોકુલનાથજી પધાર્યો હતા ત્યારે દારકામાં ગુગલી બ્રાહ્મણ અને અબોટી બ્રાહ્મણ-એમ બે ન્યાતના બ્રાહ્મણ વસતા હતા. તેમના વચ્ચે યાત્રાળુ તરફથી મળતી દાન દક્ષિણાની પેદાશ વહેંચવામાં ખૂબ તકરારો થતી હતી. તેનું સમાધાન કરવા એ આચાર્યશ્રીએ આઝાપત્ર તાંબાના પતરા પર લખી આપ્યું છે તેની લખ્યાની મિતિ સંવત ૧૬૧૩ ના કારતક સુદ ૧૧ ને સુધવાર છે.

આ રીતે દારકા સાથે ગુગલી બ્રાહ્મણનો સંબંધ ઇ. સ. ના સોળમાં સૈકા પહેલાનો છે, એ ગુજરાતના મન્દિરો સાથે એ ન્યાતનો સંબંધ ઇ. સ. ચોદમા સૈકા પહેલાનો છે.

એ બ્રાહ્મણો હાલ દારકામાં ગોરખજી કરે છે. તે બ્રાહ્મણની

* આ સંબંધમાં પ્રકરણ ૧૧ ની સ્ટુટ નોંધ જુઓ.

(જુઓ નિગલિજયજી સમ્પાદિત સિ શ્રી. જૈન ગ્રંથમાળા પાન ૧૨૨)

અર્જુનાદૌ નેતિ ચૈત્ય નિર્મિતઃ ॥

દ્વિતીયો માગઃ

તત્તો રાષ્ટ્રકૂળગૌરવલિકાદયો મહાદાનિર્વશીકૃતાઃ ॥ દાનેન મૃત્તનિ વશી મવન્તી વચનાત્ । તતર્થ દ્રાવિત્યા મહાબન મુલ્યં ધારકં ચામ્પલ-નામાર્ન શૂદ્ર ગત્વાડલપત્ । વર્ષે ચૈત્ય મર્વદે કાસ્તાવદે, યદિ વૃજા આનિચ્યં કુરુષ્વે । ચામ્પલેન વાદમિતિ પ્રત્યુષ્મ્ ॥

દેવતા તરીકે શ્રી સિદ્ધનાથ મહાદેવ અને શ્રી બદ્રકાળી દેવીની સ્થાપના કરી. *

યુધિષ્ઠિર રાકે ૨૬૬૩ માં કાર્તિક સુદ પૂનમના રોજ જત્રીશમે વર્ષે શ્રી શંકરાચાર્યનો કેલાસવાસ થયા પહેલાં એક માસ અમાઉ આસો સુદ પૂનમના રોજ દ્વારકામાં શારદાપીઠની ખાદી ઉપર એમના શિષ્ય સુરેશ્વરાચાર્યનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો. એ સુરેશ્વરાચાર્યથી માંડીને આજ સુધી એ શારદાપીઠ ચાલુ છે, અને ત્યાં એક પછી એક-એમ અતેક આચાર્યોનો પીઠાભિષેક થતો આવ્યો છે. જેમનો પીઠાભિષેક આ સ્થળે થાય છે તે શારદાપીઠના શંકરાચાર્ય કહેવાય છે.

“ વિમર્શ ” નામનો સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલો નિબંધ શ્રી રાજરાજેશ્વર શંકરાચાર્યે સંવત ૧૬૫૫ માં પ્રકટ કર્યો છે. તેમાં જ્યોત્ષ્ણું છે કે શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યના અભિષેક વખતે સુવ્રન્વા રાજ્યે તામ્રપત્ર પર લેખ લખી આવ્યો છે. તે તામ્રપત્રની નકલમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યના અભિષેક પહેલાં-વજ્રનામના બંધાવેલા બમવદાસની દુર્દશા દૂર કરવામાં આવી અને ત્રિસોઠ-

* શ્રી શંકરાચાર્ય માન્ય “ સખ્યાનાથ ” પુસ્તકમાં શારદાપીઠ માટે ત્રીજે પ્રમાણે વિશિષ્ટતા દર્શાવવામાં આવી છે.

પ્રથમે પવિત્રાન્નાયે શારદામઠ ટચ્ચતે ।

કીટવાર સમ્પ્રદાયસ્તસ્ય તીર્થાશ્રમે પદે ॥

દ્વારકાસ્થમ્ ॥ ક્ષેત્ર સ્પાદ્દેવઃ સિદ્ધેશ્વરો મવેત્ ।

બદ્રકાલીતિ દેવી સ્વદાચાર્યો વિશ્વરુપકઃ ॥

ગોમતીતીર્થમ્મલં મદ્ધાવારી ક્વરુપકઃ

સામવેદસ્ય વક્ષા ચ તત્ત્વ ધર્મ સપાવરેત્ ॥

સુંદર નામનું શિખરવાણું દહેર ખાંધવામાં આવ્યું; ત્યાં શ્રીકૃષ્ણાદિ દેવોની સ્થાપના કરવામાં આવી.

હાલ દ્વારકામાં શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યજીની ગાદી શારદાપીઠમાં છે. તેના ઉપર શ્રી અભિનવ સમ્યક્દાનન્દતીર્થ જમદગ્ન્ય શંકરાચાર્ય તરીકે બિરાજે છે.

દ્વારકાની શારદાદેવીનું અસલી મંદિર ગોમતીતટ ઉપર આવેલું છે. તે સ્થળે ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં શ્રીમંત સયાજીરાવ આયકવાડ એમણે જૂના શારદામઠનો ઉદ્ધાર કરી નવું મંદિર બંધાવ્યું છે. તેમાં તે વખતના શંકરાચાર્ય શ્રી શાન્ત્યાનન્દજીએ આદિ શંકરાચાર્યની અને તેમના પછી શારદાપીઠ પર જેમનો અભિષેક થયો હતો તે બધા શંકરાચાર્યની પ્રતિમાઓ બેસાડી છે *

• બે છલોંધારના શિલાલેખમાં નીચે પ્રમાણે લખીકત છે.

। શ્રીશારદાન્વાલિનયતંતરામ્ ।

ધીમદાચશંકરાચાર્ય ભગવતો જગદ્ગુરોઃ સ્થાનમિદં શારદામઠાસ્યં
ત્રયોર્વિંશતિશતાબ્દાત્પૂર્વં શ્રીમત્સુધન્વસન્નાટ્વાન્નાગ્યે ભગવતા માત્મકારેણ
સંસ્થાપિતમ્ । કાલસ્યભાવમનુ મઠસ્યાસ્ય જીર્ણતા સંજાતા, અતોડય
શ્રીમતા મહારાજેન સયાજીરાવદર્મણા વહોદાધિપેન મઠસ્યાસ્ય જીર્ણોદ્ધારં
કૃત્વા મગવદાચશંકરાચાર્યપ્રવૃત્તીનાં સાંપ્રતિકૃપચમત્તતિતમધીટાધીન શ્રીશાન્ત્યા-
નન્દશરસ્વતી શંકરાચાર્યપર્યન્તાનાં જગદ્ગુરુણાં પ્રતિમાઃ પ્રતિશ્રાવ્ય
સ્વીયકર્તૃન્યમજમનન્યેશારદાપીઠમક્ષિપ્રદર્શનચ્ચાકારિ પાલ્ગુનશુક્લતૃતીયાયાં
સોમવાસરે ૧૯૮૨ રમે વિક્રમાદ્યે । અસ્ય ચ પ્રેરકો મંત્રિમહોદયો
મનુમાઈતર્મા મહારાજ સયાજીરાવદર્મા ચ ચિરં સમુત્પ્રતાતિમાંકીર્ત્યાં
મુક્ત્યા ચ । શ્રીશંકરાન્દાઃ ૨૩૧૧-આ લેખ સંવત ૧૯૮૨ ના ફાગુન
સુદ ત્રીજને સોમવારનો છે.

ન્યાત સમસ્ત જમાડવામાં આવે ત્યારે જ યજમાન દારકાધીયની આવન ગજની ધમ્મ ચડાવ્યાનું પુણ્ય મેળવી શકે છે. એટલે દારકામાં મોટામાં મોટી ગુમલી બ્રાહ્મણની ન્યાતને દુષ્ટ કરવામાં શ્રદ્ધાળુ લોકો પુણ્ય માને છે. કેટલાક યાત્રાળુ પાંચ પચ્ચીસ બ્રાહ્મણ જમાડે છે. કોઈ બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓને જ અને કોઈ દીન-અપંગને જ જમાડે છે. દારકામાં કેટલાક ધનાઢ્ય લોકોએ મરીબ બાવા સાધુ અભ્યાસતને માટે સદામતો બાંધ્યા છે ત્યાંથી એમને મોજનનો સામાન અથવા રાંધેલું અન્ન મળે છે.

હવેના યુગમાં બાવા પ્રકારની સખાવતો ઓછી થાય છે.

૮ દાન-દક્ષણ

દારકામાં શ્રદ્ધાપૂર્વક યાત્રા નિમિત્તે આવેલાં માણસો પોતાનાં કુટુંબના તીર્થગોરનો આશીર્વાદ લીધા વિના દારકા છોડતા નથી. એ આશીર્વાદ લેવા તીર્થગોરને જૂમિદાન, ગૃહદાન, વસ્ત્રદાન, સુવર્ણદાન, ગોદાન, અન્નદાન આપવાનો સંકલ્પ કરી યજમાન ગોરના હાથમાં જત મૂકે છે અને ગોરને નમસ્કાર કરે છે ત્યારે ગોર યજમાનનો વાંસો યાપડી “ યાત્રાપૂર્ણ બયો બયો ” એ વાક્યનો ઉચ્ચાર કરે છે.

વીસમી સદીમાં પણ એ આશીર્વાદની કીમત મણનારા અનેક યાત્રાળુ ગોરને હજારોની કીમતના ઘર આપે છે. સેંકડોની કીમતનું સુવર્ણ આપે છે અને અન્ન તથા વસ્ત્રો તો આપે જ છે.

આ બ્રાહ્મણોએ દાનની ઝરણી કેળવણીની દિશાએ હજી સુધી વહેતી કરાવી નથી.

શ્રી આદિ શંકરાચાર્યનો પ્રાકુર્ભાવ ક્યારે થયો તે વિશે વિદ્વાન લોકો હજી સુધી એકમત થયા નથી. એક પક્ષ માને છે કે મહાભારતના યુગમાં યુધિષ્ઠિર શકની સ્થાપના થઈ. એ યુધિષ્ઠિર શક ૨૬૩૧ માં વૈશાખ સુદ પાંચમના રોજ આદિ શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો. એમની સત્તર વર્ષની વયે યુધિષ્ઠિર શક ૨૬૪૮ ના કાર્તિક વદ એકમના રોજ દેવી સરસ્વતી આકાશ માર્ગે ષ્ણસૌકમાં જતાં હતાં ત્યારે શ્રી શંકરાચાર્યે ચિન્તામણિ નામના મંત્રથી દ્વારવતીમાં શ્રી સરસ્વતીનું આકર્ષણ કર્યું, અને કાર્તિક વદ પાંચમના રોજ દ્વારકામાં સરસ્વતીની સ્થાપના કરવામાં આવી. તે પછી કાર્તિક વદ તેરસથી માંડી મહા સુદ દશમ સુધી અનુષ્ઠાન વગેરે ચાલુ રાખી એઓશ્રીએ ચારદાખીકની સ્થાપના દ્વારકામાં કરી; છુદ્દ ભગવાનના અનુયાયીઓનો પ્રભાવ દ્વારકામાંથી દૂર કરવામાં આવ્યો. એમ પણ માનવામાં આવે છે કે એમણે શ્રી ભગવદ્ગાય (દ્વૈ૩) નો છણોદ્ધાર કરાવી તે મંદિરમાં યાદવેન્દ્ર શ્રીકૃષ્ણની પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને દ્વારકામાં સ્થાનદેવતા અને મામ-

શંકરાચાર્યની પરંપરાનો સંકલિત ઇતિહાસ સંઘરી રાખવામાં આવ્યો નથી; તેથી એ પીઠ પર મરેલા અનેક વિદ્વાન આચાર્યોનાં પંકામની કથા આજે મળતી નથી. તો પણ એ આચાર્યોનો પ્રભાવ જોમની સુવિધાથી સારી રીતે પશ્ચિમ પ્રદેશમાં પડતો હતો; એમ છૂટી છવાઈ મળેલી હકીકત પરથી સમજી શકાય છે. સંવત ૯૪૧ માં જૂનર મંડયાત્રીશ સર્વજીતવર્માએ શારદાપીઠને દેવના નેવેલ માટે કંઈ ભેટ આપ્યાનું તામ્રપત્ર લખી આપ્યું હતું. તે વખતે ઘણે ભાને શશિશેખરાશ્રમ નામના શંકરાચાર્યનો પ્રભાવ પ્રવર્તતો હતો. આ સર્વજીતવર્મા તે દારકામાં આવેલા અક્ષયજી, કે અખેરાજ આવડાના પુત્ર હોવા હતા એમ કેટલાક અભ્યાસીનું માનવું છે. કાંઈ કહે છે કે અખેરાજનું જ ઉપનામ સર્વજીત હતું.

ઈ. સ. ૧૩૮૦માં શ્રી આનન્દગિરિ શંકરાચાર્ય શારદાપીઠ ૫૭ થયા હતા તેમણે શ્રી શાંકર બાપ્પ ઉપર ન્યાયનિષ્ઠ્ય નામની ટીકા લખી હતી. આ આનન્દગિરિનું પૂર્વાશ્રમનું નામ જનાર્દન

● “ વિમર્શ ” નામના પુસ્તકમાં અને પીઠના બીજા પુસ્તકમાં શારદાપીઠની માઠી પર થઈ મરેલા આજસુધીના ૭૬ આચાર્યોનાં નામની યાદી આપવામાં આવી છે તેમાં આનન્દગિરિનું નામ મળતું નથી. કાંઈ માને છે કે તે સૂત્રેરી મકના કે અન્ય મકના અધિષ્ઠાતા હતા તેમના મુકેનું નામ કેટલાક પડિતો શ્રી સુદાનન્દ એવું આપે છે. એમણે શ્રી વિદ્યારથ્ય સ્વામીએ લખેલા શંકરસ્તિવિભવના લખાણ પછી બીજે “ શંકરસ્તિવિભવ ” નામ લખ્યો હતો. તેથી વિદ્યારથ્ય પછી-એટલે સોદમી શતાબ્દિના અન્તમાં આનન્દગિરિ થઈ ગયા. વળી અપેથ્ય કીર્તિતના “ સિદ્ધાન્તસૈરા ” નામના પુસ્તકમાં આનન્દગિરિના “ ન્યાયનિષ્ઠ્ય ” નામની ટીકાનો ઉલ્લેખ દોવાથી તે અપેથ્ય કીર્તિતની પહેલાના સમયમાં થયાનું ચોક્કસ છે.

દ્વારકામાં શ્રી શંકરાચાર્ય

હવે જનાર્દન તરીકે એમણે રઘુવંશ ઉપર અત્યુલ્લાસ્ય લખ્યું છે. આ આચાર્યે શાસ્ત્રપ્રકાશિકા નામના પોતાના અન્યને અને શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યને સંભાર્યા છે. વળી તેમણે લખેલા તર્કસંગ્રહ ઉપરના અન્યના લખાણ નીચે દર્શાવેલું શ્રી દ્વારકાવીરને કરેલું છે.

તર્કસંગ્રહ સંભૂતાગણ્ય પુણ્ય પ્રમાવતઃ

પ્રીયતાં દ્વારકાધીશો મગવાન્ પુરુષોત્તમઃ ॥

આ આનન્દગિરિના પૂર્વોત્તમના શિક્ષાગુરુ અતુભતિરવરૂપ નામના સંન્યાસી દ્વારા એમણે સારસ્વત પ્રક્રિયા નામનો અન્ય લખ્યો છે એમ મનાય છે.

સંવત ૧૭૮૬માં શારદાપીઠ ઉપર શ્રી પ્રકાશાનન્દ સરસ્વાતી આચાર્યે બિરાજતા હતા. તેમણે દ્વારકામાં શ્રી જગતમન્દિરનો છણોદ્ધાર અને વિશુદ્ધિ કરી વિષ્ણુધામ નામનો યત્ન કર્યો હતો. તેના સુરપટ ઉત્કેષવાળો સંસ્કૃત લેખ દ્વારકામાં મોજુદ હતો. તેનું શુભરાત્રી ભાષાન્તર અમદાવાદના જાણીતા સાક્ષર નગીનદાસ પુ. સંઘવીએ કરેલું હતું. એ સંસ્કૃત લેખ અને તે શુભરાત્રી ભાષાન્તરમાંથી થોડો ઉતારો અત્રે મૂકવા યોગ્ય છે.

શ્રીમદ્ દ્વારાવતીનાથો મગવાન્ મક્તવત્સલઃ ।

પ્રકાશાનન્દ રૂપેણ પ્રાદુર્ભૂનો મહામુનિઃ ॥૨॥

શ્રી દ્વારકાનાથ ભકતવત્સલ ભગવાન પોતે મહામુનિની પ્રકાશાનન્દને રૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા.

સ્વસ્વરૂપસ્ય કૃષ્ણમ્બ મક્તિકાર્યે સદા પરઃ ।

તેનૈવ મંદિર મ્વીયં જીર્ણોદ્ધાર કૃતં નવમ્ ॥૩॥

તેઓશ્રી પોતાના સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિના કાર્યમાં હમેશ રમણ કરતા હતા; તેમણે પોતાનું મંદિર જીર્ણોદ્ધાર કરી નવીન બનાવ્યું.

ત્રૈલોક્યસુંદરં નામ સૌવર્ણકલશાન્વિતમ્ ।

સ્ફુરન્મણિતમાયુક્તં વહુસ્તંભવિરાજિતમ્ ॥૪॥

તે ત્રિલોક્ય સુંદર નામે મંદિર સુવર્ણકલશવાળું, ચળકતા માણિ જડેશું અને ધણી સ્તંભો વડે વિરાજિત હતું.

દ્વારાવન્યાં હિ લાસાસ્યો વિપ્રેન્દ્રો ભગવન્મનઃ ।

પ્રકાશાનન્દચિત્તક્ષો ધર્મકાર્યાર્થમુદયત ॥૫॥

દ્વારકામાં લાખા દાકર નામે એક બ્રાહ્મણનો ઈન્દ્ર, તે ભગવાનના મનરૂપ પ્રકાશાનન્દનું ચિત્ત જાણનાર, તથા ધર્મ-કાર્યને અર્થે તત્પર હતો.

તેન માણિક્ય વંશોઽપિ ધર્મકાર્યેનિયોજિતઃ ।

નિયોજ્ય વૈષ્ણવે માર્ગે તદ્વંશો વિમલીકૃતઃ । ૭॥

તેણે વાઘર માણેકવંશને ધણી ધર્મ કાર્યમાં યોગ્યો. તે વંશને વૈષ્ણવ કાર્યમાં જોડીને તેણે નિર્માણ બનાવ્યો. (૭) તે વંશમાં સુરા નામના માણસનો દીકરો માપ નામે શ્રી દ્વારકાધીશના પ્રસાદથી રાત્રીએ વડે સદા માનનીય નર થયો. (૮) તે સૌર્ષ અને ઓદાર્પના ગુણો વડે યુક્ત, ધીર, વીર અને સુલક્ષણો હતો; તેને અગ્નિના જેવા તેજસ્વી ગુણ પુત્રો થયા (૯) તેમાં સૌથી મોટો બીમો, બીજો ભક્તિપરાયણ જ્યેષ્ઠ કુદો (કુદો) હતો અને ત્રીજો પેથો નામે

સુદિમાન હતો. આ ત્રણે સદ્ગુણ વડે શ્રેષ્ઠ હતા. (૧૦) તે પિતાએ પુત્રોએ વગેરે સાથે ગળાને એકું સુકૃત્ય કર્યું કે જે સર્વ રાજ્યોને પણ કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે (૧૧) તેઓએ શ્રી દેવકીનંદન બળવાનની કૃપાથી શ્વેત્કોને હરાવી દીધા, તેથી શ્વેત્કો ભાગી ગયા, ત્યારે દારકામાં બકતોની વચ્ચે ખીચોખીચ ભરાઈ. (૧૨) તે શ્વેત્કોએ કરેલાં કેટલાંક આસુરી ચિહ્નો શ્રી ત્રેલોક્ય સુન્દર મંદિર પર હતાં તે પ્રકાશાનંદની આજ્ઞાથી તે બળવાન વાઘેરોએ છાદી પાઠી નાંખ્યાં. (૧૩) શ્રી પ્રકાશાનંદ મુનિએ પણ તે મંદિર નવું કરાવ્યું અને સોનાના કળચવાળું હિમ્મ રમણીય નવું શિખર બનાવ્યું. (૧૪) તે સમયે વિષ્ણુવાગ આરંભ્યો, તેમાં સંપૂર્ણ રીતે પવિત્ર, વેદવેદાંગમાં તૈયાર અને યાચાર્યને જાણનારા સર્વ ઉત્તમ બ્રાહ્મણો હતા (૧૫) તે યાગમાં મહાન ઉત્સાહ, ધણી સામગ્રીના સંભાર, ચાર વેદોનો ધોષ, અને મંત્ર તથા ઋત્વિકની બીડ થઈ હતી. (૧૬) દારકામાં દર્શથી બરેલા ચત્રવાળા ચૈરાસી બ્રાહ્મણોનાં સમુદાય એકઠો થયો હતો. (૧૭) તે બ્રાહ્મણોના સમુદાયને હવિષ્યાબ જમાડીને સંતોષ્યો તથા તેમને દક્ષિણાવડે સંતોષીને એ પત્ની સમાપ્તિ કરી (૧૮).

અવ્દે પદ્મવસુ મૂવેન્દુગુણિતે માસે શુભે માષવે
શુદ્ધે પૂર્વદલે શુરોઃ સુસ્વકરે ધારે તૃતીયાતિથૌ ।
માપાદૈર્ઘ્નિવલ્લભૈર્મુનિવરસ્યાજ્ઞાં સમાદાય વૈ
યાગે વૈષ્ણવકે ધરામરકરસ્યાર્ચ તદા મોચિતમ્ ॥

સંવત ૧૭૮૬ ઇ. સ. ૧૭૩૦ ના વૈશાખ માસમાં શુક્લ પક્ષમાં ત્રીજીને સુખકર ગ્રહવારે કરીને જ્યોતે બ્રાહ્મણો ગ્રિપ છે એ માધ

વગેરે વાધેરાએ મુનિવરની આજ્ઞા મેળવી ને વિધ્વયાગમાં પ્રાપ્ત્યોને
અડધો કર માફ કર્યો. (૧૬)

પ્રકાશભન્ડ શંકરાચાર્યે ને ઘટના દેવાંજયમાં અને સારદા
પીઠના સંરથાનમાં કરી હતી તેમાંની ઘણી ખરી આજે મેળવુદ છે
શુભળી પ્રાપ્ત્યુ લાખા ઠાકરના વંશના પ્રાપ્ત્યો પશુ હાલ દેવાન
છે અને વાધેર રાજ માપ માણેકનો વંશ પણ હજુ ચાલુ છે.

એમના પછીના બસો વર્ષમાં ને શંકરાચાર્ય માઠી ઉપર
આખ્યા તેમાંથી રાજરાજેશ્વરની કીર્તિ વિશેષ ફેલાયેલી હતી. એમણે
સારદાપીઠનો મોખો સારી પેઠે વધાર્યો હતો અને લક્ષ્મીભંડારની
હકુમત સર્વાંશે સારદાપીઠની બનાવી હતી. દારકાના જમતમન્દિરની
આસપાસના બધાં મન્દિરો-દેવાલયો-સારદાપીઠની વ્યવસ્થા નીચે
એમણે રાખ્યાં હતાં; અને બધા દેવોની પૂજા, નૈવેદ્ય, આરતી વગેરે
સારદાપીઠના હકુમતવાળા લક્ષ્મીભંડારમાંથી જ થતાં હતાં. દારકાધી-
શતી પૂજા માત્ર શુભળી પ્રાપ્ત્યુના અમુક કુટુંબીઓ કરતા હતા;
તેમનો સ્વતંત્ર કોઠાર કે ભંડાર મન્દિરમાં કોઈ પણ સ્થળે નહોતો.
દારકાધીશનો રાજભોગ થી લક્ષ્મીભંડારમાંથીજ જતો હતો, એટલે
કે થી સ્વર્ગદ્વાર અને મોક્ષદ્વાર વચ્ચેના મઠમાં આવેલાં બધાં દેવા-
લયોનું અધિષ્ઠાતાપણ થી રાજરાજેશ્વરે સારદાપીઠનું બનાવ્યું હતું.
આજળથી દારકાધીશના પુજારી લોકોએ દારકાધીશના મન્દિરનો
રાજભોગ કરવાનો હક્ક પોતાનો હોવાનો દાવો સરકારમાં રજુ કર્યો
હતો. તે તકરાર ચાલતી હતી ત્યારે થી માધવતીથે શંકરાચાર્ય
માઠી ઉપર બિરાજતા હતા. એમનું જોગલ્લ ગૂજરાતમાં અને દક્ષિ-
ણમાં સારી રીતે વિસ્તરેલું હતું. એમનો પ્રભાવ ધર્મના આચાર્યને
જાણે તેવો હતો, તેમનું સિધ્ધમંડળ બહુ વિસ્તૃત હતું. પોતાની

સત્તાનીએના પથિમ ભાગના *પ્રદેશમાં વિશુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું કાર્ય એઓ વ્યવસ્થિત રીતે કરતા અને તે પ્રચારને અંગે ગૂજરાતના કેટલાક ધર્મના સમ્પ્રદાયોના દિક્ષિત જનમંડળ સાથે તેઓ વાદ-વિવાદમાં પણ ઉતરતા હતા અને એ સમ્પ્રદાયને નવીન જાગૃતિ સમ્પ્રદાય ગણી તુલકારી કાઢતા હતા. એવા સાંકરમતના આમંત્રી શ્રી માધવતીર્થ હોવાથી શ્રી દારકાધીરાના પૂજારીએ જીપાડેલી તકરારને અંગે એમને રાજ્યના અધિકારીઓ સાથે મતભેદ થયેલા અને જ્યારે દારકાધીરાને રાજભોગ ધરાવવાનો હક્ક શુભશી પૂજારીઓને રાજ્ય તરફથી આપવામાં આવ્યો ત્યારે એમને દારકાના પીઠસ્થાન તરફ ધૂણા થયા હાગી; અને પોતાના ધવાયેલા વર્તસ્થાને અખંડિત રાખવા તેમણે ડોકારમાં પોતાનું પેટા નિવાસસ્થાન જીમું કમું હતું.

શ્રી માધવતીર્થ પછી શ્રી શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતી ગાદી ઉપર આવ્યા હતા. તે અતિ સમર્થ વિદ્વાન હતા. વેદાન્ત વિષય ઉપર તેમનો કાષ્ઠ અદ્વિતીય મનાતો હતો. અનેક શાસ્ત્રાર્થની સભામાં તે અજીત રહ્યા હતા. એમના સમયમાં શારદામહાના આશ્રય તળે એમણે ગૂજરાતમાં ખાણણોમાં અગ્રેસર ગણાતા ઓદિચ્ય ખાણણની ખણસમાજની બોલકને ઇ. સ. ૧૬૨૬માં દારકામાં નોતરી હતી;

* (“ મંત્રસિવુત ” પૃષ્ઠ ૨ શંકરાચાર્ય વર્ણિકા.)

શારદામહાનો અધિકાર કેટલા વિસ્તાર ઉપર પહોંચે છે તે બાબતમાં નીચે પ્રમાણે હલ્લેજ થયેલો છે.

સિન્ધુ સૌવીર સૌરાષ્ટ્રમદરાષ્ટ્રાસ્થાન્તરાઃ ।

વેણાઃ પશ્ચિમદિક્ષ્યા ચે વાતદાપોઽષ્ટાત્કૃતઃ ॥

તેજ સમયે ચારદામડાં નવું મહાન વડોદરા રાજ્યે બંધાવી આપ્યું હતું તેની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવા શ્રીમન્ત સયાજીરાવ માયકવાડ દારકામાં પધાપો હતા. તેજ વખતે અખિલ ભારત વર્ષિક સંન્યાસીમંડળની સભા પણ શ્રી ચાન્ડ્યાનન્દજીએ દારકામાં આમંત્રી હતી. એ પ્રસંગે શ્રી ચારદામડાં થી આદિચંકરાચાર્યથી માંડીને તે દિવસ સુધી સૃષ્ટિ અથેલા બધા પીઠાધીય શંકરાચાર્યોની પ્રતિમાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા એઓઓએ કરાવી હતી. એ પ્રતિમાઓમાં એમણે પોતાની પ્રતિમા પણ પધરાવી હતી. જેવું પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનું કામ પુરું થયું કે બીજે જ દિવસે એવું બન્યું કે શ્રી ચાન્ડ્યાનન્દજીને દેહોત્સર્ગ થયો.

એમના પછી થી ચન્દ્રશેખરાશ્રમ મહારાજ માઠી ઊંપર આવ્યા તેઓશ્રીએ સત્તર વર્ષ સુધી ચારદામડાંનું અધિષ્ઠાતાપણ ભોગવ્યું અને ધર્મકાર્યોમાં બહુ રસ લીધો. ગુજરાતના સહેરામાં સદ્બોધ આપવા અને ધર્મપ્રચાર કરવા તેઓશ્રીની સ્વારી વિચરતી અને બહુ સાદાઈથી સાચા સંન્યાસીનું જીવન એઓશ્રી ગાળતા હતા. તેઓ સવન ૨૦૦૧ ના મહા શુદ્ધ ૯ ના રોજ અહીંમૃત થયા.

અત્યારે શ્રી દારકાધીય સિવાયના બધાં મંદિરોની પૂજા નૈવેદ્ય, આરતી, રાજભોગ વગેરે શ્રી ચંકરાચાર્ય તરફથીજ થાય છે. અને દેવાલયના પ્રદેશ ઊંપર સર્વ પ્રકારની હકુમત શ્રી ચંકરાચાર્યની જ હોય છે. શ્રી ચન્દ્રશેખરાશ્રમ મહારાજે દારકામાં શ્રી ગાયત્રી-દેવીનું મંદિર બંધાવ્યું અને બ્રાહ્મણધર્મની રીતે દારકામાં સારા યજ્ઞો ઉજવવા વિદ્વાન યોગિય બ્રાહ્મણોને એઓશ્રીએ આમંત્રી તેમજ સાદું સંમાન કર્યું હતું. ત્યારે એઓશ્રી દારકામાં રહેતા ત્યારે રોજ સાંજે પીઠના સમામંડપમાં એઓશ્રી સદ્બોધ આપતા.

દ્વારકામાં શ્રી શંકરાચાર્ય

હતા. તે પછી સં. ૨૦૦૧ ના જોડ શુદ્ધ ૧૦ અને છુધવારે શ્રી. અભિનવ સચ્ચિદાનંદ તીર્થ મહારાજનો શ્રી સારદાપીઠ પર અભિષેક થયો. તેઓશ્રી જ્ઞાનના ઝોજસવાળા છે. અને સંસ્કૃત વિજ્ઞાનો પ્રચાર અને ધર્મની ઉન્નતિ માટે ઘણું કરી શકે તેવી શક્તિવાળા છે. એઓશ્રીનો અભિષેક દ્વારકાના મહાજને અને સનાતન ધર્મોપાધી પ્રજાએ વડોદરા રાજ્યની મહદથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિસર ઉજવ્યો હતો. એ અભિષેકવિધિનું યજમાન કૃત્ય આ પુસ્તકના લેખકને હાથે થયું હતું.

પ્રકરણ ૮. દારકામાં બનેલા પરચાની કહાણીએ

૧ ભક્ત બોડાણાની કહાણી

જરાતમાં ડોકર ગામે રણુછોડરાયનું મંદિર ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં બોડાણા નામનો ભક્ત રહેતો હતો. કયા એવી છે કે દારકાનાથનો તે પરમ ભક્ત હતો. દર વરસે દારકા નાથનાં દર્શન કરવા તે દારકા આવતો હતો. એમ કરતાં કરત સોતેર વર્ષ પીતી ગયાં.

સિત્તેર વર્ષ એવા કરી સ્થામળિયે સમજાવાય રે;
ડોકરથી તો દારકા માંહે વર્ષ બે ત્રણ ફેરા ખાય.
રણુછોડ રંગીલા.

કરમાં તુલસી વાવીને જઈ, ચતુર્ભુજને ચઢાવી રે;
પ્રભુજી તો પ્રસન્ન થયાને, દીલમાં દયા આવી.
રણુછોડ રંગીલા.

એમ કયા માલે છે કે દારકાનાથે દારકામાં બોડાણાને કદુ કે તુ એક ખગડામાં લાવ અને મને અર્પિયો ડોકર લઈ જા. બોડાણે ડોકરથી ત્રણ માડી મેળવી, છીનોના બળદ મેળવ્યા અને

દારકામાં બનેલા પરચાની ઠહાણીઓ

તે દારકા આવ્યો. દારકાના ગુમલી ખાલણે બોડાણની ગાડી બેઠું
હસવા લાગ્યા;

ગુમળી સહુકો હસવા લાગ્યા, કૌતુક સરખી વાત રે;
બોડાણે તો આણે આવ્યો, લેઈ જવાને નાથ—રણછોડ.
બોડાણે કહે 'હસો લાઈઓ હસવા સરખી વાત રે;
ઇશ્વર ઇચ્છા દોઈ ન જાણે, કેવું' થશે પ્રભાત—રણછોડ.

મંદિરમાં સન્ધ્યા થઈ, આરતી થઈ, ભોગ ધરાવ્યો અને
હોરણને શયન કરાવવામાં આવ્યું. મધરાતે ઠાકોરણ બિડ્યા,
મંદિરના તાળાં તૂટ્યાં, ભોમબો ભાંગી અને ઠાકોરણ બહાર
આવ્યા. બોડાણને જીવમાંથી જગાડી તેની વેધમાં બેસી ઠાકોરણ ઝટ
અંતરીક્ષ માર્ગે ઠાકોરના લીમડાની છાયા નીચે આવી પહોંચ્યા.
ત્યાં વિશ્રાન્તિ લેવામાં આવી. આજે ઠાકોર પાસે એ સ્થળ
ખતાવવામાં આવે છે. ત્યાંના લીમડાની એક ડાળને પ્રભુના હરતને
રપસં થયો હતો એટલે તે મીડી બની છે એમ કહેવાય છે. પછી
બોડાણને દારકાના ગુમળી ખાલણની ખીંક લાગવાથી દેવની મૂર્તિને
તળાવના પાણીમાં તેણે છપાવી દીધી. બોડાણના ધારી પ્રમાણે
ધ્રુવવાતા ગુમળી ઠાકોર આવ્યા અને બોડાણને ખાંધીને દારકા લઈ
જવા તબવીજ કરી. પણ બકતની બીડ ભાંજવા બગવાને માર્ગ
કાઢ્યો કે બોડાણાએ મૂર્તિના બાર જેટલું સોનું ગુમળી ખાલણને
આપવું. લાઝમમાં એ ખાલણે લપટાયા. મૂર્તિને ત્રાજવામાં ચૂકતાં
બોડાણાની વડુ અંજાનાઈની સવા વાસની વાગ્યાથી તે મૂર્તિ બેખાઈ.
ગુમળી ખાલણે જાંખા પડયા; અને હવે શું કરવું તેના ખુલાસે
પ્રભુ પાસે માગ્યો. તેમને જવાબ મળ્યો કે દારકામાં મારું ખીન્ડું
સ્વરૂપ મેવંત્રી (સાવિત્રી) વાવમાં છે તેની સ્થાપના મંદિરમાં કરશો.

તે પ્રમાણે સેવત્રી વાવમાંથી મૂર્તિ કાઢવામાં આવી અને ખાલી થયેલું મંદિર દેવથી સોભતું બન્યું.

સંવત ૧૨૧૨ ને ૧૨૧૩માં પ્રભુ બાંકો કરી ના રાખી રે; દયા કરી ડાહોરમાં આબ્યા, તે સર્વે પૂરે સાખી—રણછોડ.

આ રીતે ભોકમાન્યતા પ્રમાણે સંવત ૧૨૧૨ માં (ઇ. સ. ૧૧૫૬) ડાહોરથી દેવ ડાહોર પધાર્યાની કથા છે, તે કથા રણછોડ બકને સંવત ૧૮૬૬ ના આશુ વદ આઠમને રવિવારે “ રણછોડજીના મરખા ” રૂપે બિતારી છે. એ રણછોડ કપડવધુજ તાણે તોરણનો વાણીઓ હતો.

બોંડાજીની આ ચમત્કારિક કથાને ઐતિહાસિક અવલમ્બન હજી સુધી મળ્યું નથી. પણ તે કથા ખૂબ પ્રચલિત છે.

ડાહોરના હાલના મંદિર સમ્બન્ધી એવા. ઇતિહાસ છે કે સંવત ૧૭૮૧ માં આરવાડના બોધપુરથી અબેસિંગ રાજા ડાહોર આબ્યો; તેણે રત્નસીંગની મદદથી મોટું મંદિર બંધાવ્યું; તે પછી પૂનાથી તાંમેકર નામના સરદાર આત્યા તેણે મંદિરને વિરાળ બનાવ્યું; અને સંવત ૧૮૨૮ માં એ મંદિરમાં ડાહોરનાથજીને પધરાવવામાં આબ્યા, એ રણે નરસિંહ મહેતાના વંશ જ ત્રીકમદાસ વૈષ્ણવ ડાહોરમાં માતાએ મયા હતા અને ત્યાં જ તેમનો વૈકુંઠવાસ થયો હતો.

૨ પર્વત મહેતાની કહાણી

નરસિંહ મહેતાના પિતા કૃષ્ણદાસના બાપ પર્વત મહેતા હતા. તે સંવત ૧૪૩૩ (ઇ. સ. ૧૩૭૭)ની આસપાસ થઈ ગયા.

દારકામાં બનેલા પરચાની કહાણીઓ

એઓ વૈષ્ણવી રીત પ્રમાણે દર વરસે માંગરોળ ખામથી શ્રાવણ માસમાં દારકાની યાત્રાએ આવતા હતા અને આખો માસ અગર પૂરા ચાતુરમાસ શ્રીના ચરણમાં તુલસી ચડાવી કૃતાર્થ થતા હતા. એમનું એ મત અખંડ રહ્યું હતું. એક વાર વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે દારકાને પ્રવાસ તેમને બહુ કપરો થઈ પડ્યો હતો. પર્વત મહેતા દારકાની યાત્રાએ સધાવ્યા પરંતુ ધડપણની અશક્તિથી તે આલીશકયા નહિ; તે પડી ગયા; નિદ્રામાં ઘેરાયા એમની અનન્ય ભક્તિથી શ્રી દારકાનાથ તુલ્યમાન થયા અને ખુદ પોતે દારકાથી પર્વત મહેતાને ગામે આપ્યા. એમ કહેવાય છે કે દારકાની મૂર્તિ પર્વત મહેતાને ગામે (માંગરોળ) સોઢલી વાવમાં ગોખલામાં આવી ચડી. તે વાવમાં પાણી જીભરાવા લાગ્યું. લોકોને આ અમિતકાર વિરમય જનક લાગ્યો. પર્વત મહેતાને સ્વપ્નામાં ખ્યાલ આવ્યો કે શ્રી દારકાનાથ તેમને દર્શન આપવા પધાર્યા છે. જામત થતાં પર્વત મહેતાએ વાવનું પાણી જીભરાવું જોયું. પોતે પ્રેમપૂર્વક વાવની પગથીઓ ઉતરતા ગયા અને પાણી નીચે ઝોસરતું ગયું. છેવટે વાવના ગોખલામાં ઘિરાજેલી દારકાનાથની મૂર્તિના દર્શન થયાં અને પર્વત મહેતાની ટેક એ રીતે રહી. એ બનાવ માંગરોળમાં બન્યાનું ઘણા લોકો માને છે. માંગરોળમાં પર્વત મહેતા વારતે સં. ૧૫૦૧ માં પધારેલું સ્વરૂપ ધણું સમય સુધી પૂજાયું. દાસ ને સ્વરૂપ જુનાગઢમાં નાગરવાડામાં અન્દર ■ ત્યાં પૂજાય છે.

પર્વત મહેતાની કથા પાઠશુના વૈષ્ણવ અનન્તપ્રસાદ ૧૬ પ્રેમપૂર્વક આખ્યાનરૂપે કહેતા હતા. અમરેલીમાં વસના મજસુદાર કુટુંબના મહેવડી અને પર્વત મહેતાના સીધા વંસજ વિનોદરાય જયસુખરાય વડીલ એમણે પર્વત મહેતા વિષે ઘણી માહિતી આપી

છે. એમના વડવા ત્રિકમદાસે (સંવત ૧૭૨૦ થી ૧૮૫૫)
 “ પર્વત પચ્ચીસી ” નું પુસ્તક રચ્યું છે. તેમાં પર્વત મહેતાની
 અનન્ય ભક્તિ વિશે અને ઉપર જણાવેલા પરમા વિશે વિસ્તારથી
 વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

૩ નરસિંહ મહેતાની કહાણી

સંવત ૧૪૬૬ થી સંવત ૧૫૩૬ સુધીના સમયમાં નરસિંહ
 મહેતાનો જીવનકાળ મનાય છે. એમનો અનન્ય વૈધ્યુવી ભક્તિ
 જગપ્રસિદ્ધ છે. નામરી ન્યાત એ ભક્તને વેવસો મણી અનેકવાર
 તેની કક્કા મચકરી કરતી હતી. એકવાર દારકાની યાત્રાએ નીકળેલા
 પ્રવામી જનો ગિરિનારની યાત્રા કરી દામોદરકુંડમાં ગ્લાન કરી
 તપાસ કરવા લાગ્યા કે જુનાગઢમાં ઢાઇ એવો વેપારી મળશે કે
 જેની ઓળખાણ દારકાના શેઠ સાથે હોય અને જે જુનાગઢમાં
 પૈસા લઇને દારકાના શેઠ ઉપર ફુંડી લખી આપે નાગર યુવાનોએ
 મચકરી કરવા સાર એ યાત્રાજીને નરસિંહ મહેતાની ‘ પેદીપુ’ નામ
 કહ્યું અને મહેતાની ડેલી બતાવી. બોળા યાત્રાજીએ નરસિંહ મહેતા
 આગળ પોતાની હકીકત કહી અને ફુંડી કાઢવા માટે રોકકું નાણું
 મહેતા આમળ ધર્યું. મહેતા વિભાસજીમાં તો પડયા; પરન્તુ બકિનના
 પૂર આવેસમાં આવી દારકાના થી શામળશાહ ગેઠ ઉપર ફુંડી
 લખી આપી. આ ફુંડી લઈ યાત્રાજી દારકામાં આવ્યા; દારકાના
 બધા શાહુકારોને તે મળ્યા. પણ શામળશાહ શેઠને પત્તો લાગ્યો
 નહિ. છેવટે નરસિંહ મહેતાએ તેમને છેતર્યા એમ માની નિરાશ થઈ
 ગામતી તટે તે બેઠા. ત્યાં શામળશાહ શેઠ ખુદ તેમની પાસે આવ્યા
 અને મહેતાની ફુંડી સ્વીકારી. પૈસા ગણાઈ ગયા કે તરત જ તે
 અન્તર્યામીન થઈ ગયા. યાત્રાજીને પછી માત્રૂમ પડ્યું કે શામળશાહ

દારકામાં ઘનેલા પરચાની કહાણીઓ

ગેઠ—તે સ્થામર ગી શ્રી કૃષ્ણ જ હતા. આજે ગોમતી ઘાટ ઉપર સામગયાનુ મન્દિર છે તેમની સામે ગોખમા નગસિંહ મહેતાની મૂર્તિ પથ છે.

૪ શ્રી દારકાનાથની મૂર્તિનું પ્રાકટય

એમ કહેવાય છે કે ઇસ્લામી આક્રમણને કારણે દારકાના જગત્તમન્દિરમાનો મૂર્તિ જતી રહી હતી અને મન્દિર મુત્તુ પડ્યું હતું તે સમયે (ઇ સ ૧૫૦૦) શ્રી વદનભાચાર્ય દારકાની યાત્રાએ પધાર્યા હતા તેમને ગોમતીતટે શ્રી ભાગવતનું પારાયણ કરતા કન્તા અદ્ભૂત પરચો થયો હતો તે પંચી એમને જાણ થઈ કે દારકા પાસે ત્રણ માઇલ ઉપર લાડવા નામનો ટીંબો છે તે જ્યારે જમીન ઉપર મૂર્તિના ભાગ દીરનો ઉપરનો ભાગ દેખાય છે તેને લોકો સિન્દુર વગેરે દ્રવ્યથી પૂજે છે. તે સ્થળે યોદ્ધાથી શ્રીની મૂર્તિનું પ્રાકટય થયે એ પ્રભાણે કરનામા આવ્યું અને સુંદર સ્વરૂપની મૂર્તિ—ત્રિવિક્રમનો ભાવ દર્શાવતી આયુધની રચનાવાળી—લાડવાને ટીંબેથી પ્રાપ્ત થઈ. તેની પ્રતિષ્ઠા દારકાના મન્દિરમાં થઈ પાછાથી અન્ય આક્રમણ વખતે એ સ્વરૂપને સુરક્ષિત રાખવાની દૃષ્ટિથી બેટ મામે પધરાવવામાં આવ્યું. હાન બેટના મન્દિરમાં જિગજગ્ત દારકાનાથજીનું સ્વરૂપ એ શ્રી વદનભાચાર્યજીએ મેળવી આપેલું સ્વરૂપ છે •

• એ સ્વરૂપ એ ત્યજે પ્રકટ થયું હતું ત્યાં સી. મેંધીબાઈ—તે શ્રીમાન સેઠ ગોવિંદજી ઠાકરસીના પુત્રી—એમણે લાડવાના ટીંબા પર નાનું સરખું—બેઠક જેવું—સ્થાન બંધાવ્યું છે—અને એ રીતે ધરપરા

જાતી રાખી છે

૫ ઇશ્વર બારોટની કથા

ઇશ્વરદાસ બારોટ સુરાજના દીકરા તરીકે મારવાડમાં ઘડોઇ ગામે જન્મ્યા હતા. તે જાતે ચારણ અને રાઠોડ રજપૂત રાજાના તે હસુંદીઆ હતા.

સંવત ૫૯૯૨ ૫૯૯૨મે જન્મ્યો. ઇશ્વરચંદ્ર ચારણ વરણ ચક્રોરમે ઉન દિન હુવો આણુંદ.

એ હુહો તથા નીચેનો હુહો તેના જન્મની સાલ સંવત ૧૫૧૫ ની કહે છે.

*સર^૫ ભુવ^૧ સર^૨ શશિ^૧ બીજ ભગુ શ્રાવણ સિત ૫ખસાર;
સમય પ્રાત સુરા ઘરે, ઇશ્વર લો અવતાર.

એકવાર ઇશ્વર બારોટ રાજા રાવલ જામની કચેરીમાં કાવ્યથી રાજાની સ્તુતિ કરી હતી અને તેને મોટું ઇનામ આપવા રાજા રાવલ જામે ઇચ્છા બતાવી ત્યારે તે કચેરીમાં પીતામ્બર બદ નામના પડિતે રાજાજાને ઇનામ આપતાં અટકાવ્યા હતા. ઇશ્વરદાસને પીતામ્બર બદ ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો. તેણે તેનું કાસળ કાઢવા નિશ્ચય કર્યો. હાથમાં તલવાર લઈ તે પીતામ્બર બદના ઘર આગળ છુપાઈ રહ્યા. ત્યાં એમણે પીતામ્બર બદ અને તેમના પત્ની વચ્ચેની વાતો સાંભળી તેમાં પીતામ્બર બદે એમ કહ્યું કે આજે ઇશ્વરદાસ કવિએ

● સર=સાર પાત્ર હોય, ભૂવ=પૃથ્વી એક હોય છે; શશિ=ચન્દ્ર એક હોય છે. આવા અંકોની ગતિ જલગી ગણાય છે. જદાના વામતો ગતિ: એ રીતે સંવત ૧૫૧૫ શ્રાવણ સુદી બીજને સવારે સુરાજને ઘરે ઇશ્વર બારોટ અવતર્યા હતા. (ઇ. સ ૧૪૫૬)

દારકામાં બનેલા પરચાની કહાણીઓ

કચેરીમાં બહુ સુંદર કવિતા સંભળાવી હતી; આવી સરસ કવિતા શક્તિ બે ઇશ્વરદાસે ભગવાન શ્રી હરિની સ્તુતિ કરવામાં વાપરી હોય તો તેનો મોક્ષ થાય જ. આ વાત સાંભળતાં જ કવિને ગુસ્સો ઓસરી ગયો. તે પીનામ્બર બટ્ટને ચરણે પડ્યા. તેને તેમણે ગુરુપદે રથાખા અને નેજ દિવસથી તેણે “ હરિસ ” નામનો કાવ્યગ્રન્થ આરંભ્યો.

એ કાવ્યગ્રન્થ લખાઈ ગયા પછી શ્રી દારકાનાથને-શ્રી હરિને-સંભળાવવા કવિ ઇશ્વરદાસ દારકાની યાત્રાએ નીકળ્યા. રસ્તામાં તે માંદા પડ્યા. અમુક તિથિએ એ “ હરિસ ” દારકાના મંદિરમાં શ્રીશ્રી સમક્ષ ગાઈ બતાવવાનો નિશ્ચય આ માંદગીથી પાર નહિ પડે તેની તેમને ચિન્તા થઈ. એમ કહેવાય છે કે મનુષ્ય વેશે શ્રી હરિ ખારોટ પામે આવ્યા; તેની પાસેના ગ્રન્થમાંની કવિતા સંભળાવવા માગણી કરી. પરંતુ ખારોટશ્રીએ કહ્યું કે એ ગ્રન્થની એક લીટી પણ શ્રી હરિને અર્પણ કરવી પડેલાં અન્ય ઠાઠને સંભળાવાય નહિ. એમ કહેવાથી ખારો ગ્રન્થ ઉચ્છિદ્ર બની જાય. ભક્ત ખારોટનો આ આગ્રહ જોઈ તેમને જોધમાંથી જ અદ્ભૂત રીતે ધારેલી તિથિને દહાડેજ દારકાના મંદિરમાં લાવી મૂકવામાં આવ્યા. ઇશ્વરદાસને ખાતરી થઈ કે તેમને મનુષ્યરૂપે મળેલા સન્નગન એ સાક્ષાત શ્રી હરિ જ હતા. આ પરચાની વાતો શ્રોતામાં હજી સુધી ચાલુ છે.

કવિ ઇસર હરિસ ક્રિયો છન્દ તીનસો સાઠ

મહાદુષ્ટ પામે મુગતિ, બે કિંજે નીત પાઠ.

ચારણી બાપામાં લખાયેલા આ ગ્રન્થ અદ્વિતીય છે. ઇશ્વરદાસ ખારોટ સિદ્ધ પુરુષ ગણાતા હતા. તેમણે અનેક ચમત્કારિક પરચા

વતાવ્યા હતા. મરેલા માણસને જીવના કગ્વાની શક્તિ એમનામાં
તતી. “ હસરા પરમેશ્વરા ” એ શક્તિ આજ સુધી પ્રચલિત છે.
કહેવાય છે કે તે સંવત ૧૬૨૨માં થોડા ખેલાવતાં સદેહે સમુદ્રમાં
પેલી જઈ અક્ષરધામમાં પહોંચ્યા હતા.

ઇશર થોડા ઝોડીઆ મહાસાગર કે માંચ
તારણહારા તારશે, સાંધા પકડી ણાંચ.
સંવત સોળ બાવીસ છુધ શુદ્ધિ નૌમી મધુમાસ
ઇંચાણુંદ કવિ ઉદ્ધરે, વિશ્વ કરો વિશ્વાસ.

૬ રામજીદાસ મહારાજની કથા

દારકાની કુંભાર ગાંધીમાં રામજી નામનો સમજદાર માણસ
પોણેએ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો. સંવત ૧૬૪૫માં તે ઝોખામંડળના
માધકામ ખાતાના મીઝી અને ઝોવરસીયર નીચેના મજુરોના
મહાદમ તરીકે નોકરી કરેલા હતા. તેનું હૃદય બક્ષિતના ઉમળકાથી
મરેલું હતું તેથી પોતાનો બાપદાદાનો ધંધો તેનાથી થઈ શકતો
હતો. બાધકામ ખાતામાં તે બહુ પ્રમાણિકૂ નજીયો એટલે એમ
જેખમદારી મરેલું પમારના પૈસા સાંચવવાનું કામ સોંપાયું હતું.
તે કામ પરથી એમની બક્ષિતવાળાં હૃદયમાં વેરાળ્ય દાખલ થયે
છો ધંધો છોડી દીધો. દિવસ રાત રામ નામની માળા ફેરવવામાં
તે મગશુબ ગ્રહેતો. ધીરે ધીરે તેની કપડાં પરની આસક્તિ મન
વા લાગી. સૂતરના કપડાંને બદલે તે ગુણપાટની કદની જ પહેરવા
લાગ્યો; અને મોટે ભાગે દેવમંદિરમાં, ગોમતીધાટે, અમર
દારકાના બાડીયા રૂતુ શેઠ (પ્રયામજી શેઠ)ને ઉંજરે માળા ફેરવતો.
તે બેસી રહેતો. એક વખત દારકાની પ્રજાને બહુ વિરમખતારક

દ્વારકામાં બનેલા પરચાની કહાણીઓ

દસ્ય સવારના પહોરમાં જોવાનું મળ્યું. દ્વારકાના જમતમન્દિરના શિખર પર ધ્વજના દંડ પાસે પાટલી ઉપર ઊભા ઊભા રામનામનો હિચ્ચાર કરતો માણસ સોચે જોયો. તરત જ માલૂમ પડ્યું કે એ તો રામજી ભગત હતા. શિખર ઉપર માણસ મોકલી તેને નીચે ઉતરવાની સમજીત આપવામાં આવી. તેણે આમદ કર્યો કે દ્વારકાના ગુમસ્તી બ્રાહ્મણની ન્યાત જમાડી. મન્દિર પર નવી ધ્વજ ચડાવવાનું કામ સ્વીકારે તો તો નીચે ઉતરે. મહાજનોએ એ પાત સ્વીકારી.

પછી સરકારી ચોક્કાદારોને તાકીદ આપી ખુલાસો પૂછવામાં આવ્યો કે મન્દિરના દરવાજા બંધ હોવા છતાં રામજી ભગત જેવા માણસ દેવળ ઉપર શી રીતે જઈ શકે છે ? તે દિવસથી મન્દિર પર ચોક્કા કરનાર લશ્કરી સિપાઈઓએ શિસ્તસહ ચોક્કા કરવાનું શરૂ કર્યું. છતાં રામજી ભગત ધણીવાર શિખર ઉપર અકળિત રીતેડુંચડી જતા, અને નેના પર થઈ રાખનાર જુડ શેડ એમને નીચે ઉતારવા અવારનવાર બ્રાહ્મણોની ન્યાત જમાડવાનું કષ્ટ કરતા હતા. આ પ્રકાર બહુ ચાલ્યો એટલે તો ચોક્કાને ચંકા જવા લાગી કે ગુમસ્તી બ્રાહ્મણ પેટીના કાંઈ છૂપા માણસો રામજી ભગતને છૂપી મદદ આપી શિખર પર ચડાવી દેતા હશે. પરંતુ ચોક્કા વરસમાં રામજી ભગતની અન્તર્દષ્ટિ જાગી અને બદારનાર અજવાળાં ફૂટેમને નકામા થઈ પડ્યાં. એની સુરક્ષાની રિયતિમાં પણ રામજી ભગત મન્દિરના દરવાજા બંધ હોય છતાં જમતમન્દિરના ધ્વજદંડનું આલિંગન કરતા રામનામની ધૂન લમાવતા ધણીવાર ઊભા રહેતા. એટલે ચોક્કાને ચોક્કસ વિશ્વાસ બેઠો કે રામજી ભગતને કાંઈ દિવ્યશક્તિ શિખર પર લઈ જવામાં મદદ આપતી હશે. દરમ્યાન રામજી ભગતના વચનથી કનુ ગેહને ત્યાં પુત્રનું પરચું બંધાયું.

પુત્રનું નામ દારકાદાસ પાડવામાં આવ્યું. એ શ્રીમાન દારકાદાસ આજે મુઝમ્મની કાપડ બજારમાં પોતાને ધન્યો સરસ રીતે ચલાવે છે અને એમની કુટુંબવાડી ફૂલતી ફાવતી છે.

આ રામજી ભગતના અનેક શિષ્યો અને પ્રશંસકો દારકામાં ચલાવતા. તેમના વૈકુંઠવાસ પછી તેમના શિષ્યમંડળે શ્રી. જોમતી જિપર એમની સ્મૃતિ રાખવા રામેશ્વર મહાદેવનું મંદિર સ્થાપ્યું છે.

આ છેલ્લી કથા-કેવળ લોકકથા નથી; પરંતુ અક્ષરસઃ સત્ય છે. લેખકે પોતે રામજી ભગતને મુકાદમ તરીકે, ભગત તરીકે, અને શ્રી ભગતમંદિરના ધ્વજદંડને આર્ષોગન દર્શી રામનામની ધૂન મચાવતા ગભા રહેલા ચમત્કાગી ઓલીયા તરીકે જોયા છે.

દ્વારકાના પ્રદેશને પૌરાણિક કાળમાં જ્ઞાનતંદ્રિશના વિભાગ તરીકે માનવામાં આવતો હતો, સૌગંદ-સુરાષ્ટ્ર-ચબ્દ પશુ ધણી પ્રાચીન વખતથી જાણીતો છે, સૌરાષ્ટ્રમાં અન્તર્ગત થયેલા ઉપા-મડળમાં દ્વારકા આવેલું છે. દ્વારકાના જાણણે ગોમતી તટ પર યાત્રાળુને જ્ઞાનનો સંકલ્પ કરાવે છે ત્યારે “ સૌરાષ્ટ્રાન્તર્ગતે ઉષામહલે દ્વારકાયામ્ ” એમ ઉચ્ચાર કરે છે. દ્વારકાને ઉપા મડળ નામ કેમ આવવામાં આવ્યું છે, તે વિષે અનેક તર્કો છે.

પશુપત્તના પુત્ર અનિરુદ્ધે બાણસુરની કન્યા ઉપા-ઓખાનું લગ્ન કરી તેને દ્વારકામાં સ્થાપ્યા તે દિવસથી ઉપાના નામ પરથી આ દેશનું નામ ઉપામંડળ પાડ્યું છે એવો એક તર્ક છે.

કૃષ્ણનામના મામડાંના જન્મનાથી એક બહેનનું જરણ ચોમાસામાં વહે છે તેને ઉપા નદી કહે છે. એ ઉપા નદી અસતના સમયમાં સારી રીતે વહેતી હશે. ઇ સ પાચમાથી દશમાં શતક સુધીમાં પ્રદેશના નામ નદી ઉપરથી પાડવાનો રીવાજ હતો. સગરવતી નદીના પ્રદેશને સગરવતી મંડળ તરીકે ધણી અસલી

લેખમાં ઓળખાવેલ છે. તે રીતે ઉપા નદીના પ્રદેશને ઉપામંડળ કહેવામાં આવે છે. આ તર્ક કંઈક સાચો લાગે છે, આ પ્રદેશનું વર્ણન ભૂગોળના પુસ્તકમાં ન્યાં ન્યાં થયું છે ત્યાં ત્યાં આ દેશની જે નદીઓના નામ તેમાં લખવામાં આવે છે; એક ઓખા અને બીજી ગોમતી.

આ જે તર્કથી સંપૂર્ણ સન્તોષ થાય તેવું નથી: લેખકે પોતે અનેક તર્ક આ વિષે કર્યા છે. પુરાણોના વાચનમાંથી ઓખા શબ્દની ઉત્પત્તિ શોધતાં સમજાયું છે કે આ દેશને અમુક પ્રસંગે કોઇ વિદ્વાન બ્રાહ્મણે " ઉપર મંડલ " નામ આપ્યું છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં ઉશીર (ઉષીર) શબ્દ સહેજ સુગન્ધવાળા ધાસ માટે વપરાય છે. ચન્દનનું લાકડું ન્યાં નહોતું મળતું ત્યાં અમુક પ્રકારના ધાસના ઘડ અને મૂળના ધસારાને લેવ થતો હતો. દારકાના વેરાન પ્રદેશમાં આજ ધાસ પુષ્કળ થાય છે. તેમાં થોડી અને મોઘ નામના ધાસના સુગન્ધી મૂળીમાં આજે પણ મળે છે એટલે ધાસના પ્રદેશને ઉષીર મંડળ કહેવામાં આવે તે સ્વાભાવિક છે. તેના ઉપરથી ઓખામંડળ નામ પડ્યું હોય.

. ૧ આશ્વેટ-સંસ્કૃત અંગ્રેજી ડિક્શનેરી-(કાપ) પ્રમાણે.

ઉશીર, ઉષીર=The fragrant root of a plant

ગુજરાતી " મોઘ " નામનું સુગન્ધી મૂળીક સંવત ૧૯૫૬ ના ઉપનીઆ દુકાનમાં ઓખા મંડળમાં ધાસની લંબી હતી ત્યારે જમીન-માંથી કાઢા મોઘાં બોલીને કોડા દોરને ખવડાવતા હતા મતળબ કે આ દેશમાં મોઘની ઉત્પત્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. પૂર્વે તેલ બનાવવામાં સુગન્ધ લાવવામાં મોઘનો ઉપયોગ થાય છે.

દારકાના ઇતિહાસના ૨૦૩જો

૨૭૫૨ અને ૭૫૫ એ શબ્દોનો અર્થ " દારવાળા જમીન " એવો થાય છે. અસલી દારકા સમુદ્રે પ્રવૃત્ત વખતે કુતારી દીધી; અને એની આસપાસ ખાર પાણી રેલાઈ જવાથી પ્રદેશ દારવાળો બની જવા પામ્યો. તેથી આ પ્રદેશને ૭૫૫ મંડલ નામ આપ્યું. હશે આજે પણ એ દારકો ઉપયોગ કરી રાસાયનિક પદાર્થો બનાવવાનું એશિયામાં મોટામાં મોટું ગણાવું કારખાનું તાતાની કંપનીએ આ દેશમાં મીઠાપુર ગામે કાઢ્યું છે. એ રીતે આખામંડળ એટલે ખારવાળો પ્રદેશ એ નિર્ણય વધારે શુદ્ધિમાન્ય જણાય છે.

“ અમરકોષ ” દ્વિતીયકાંડ વનૌષધિ વર્ગમાં નીચે પ્રમાણે છે

સ્વાદ્વીરણ વીરતરં મુલેડસ્યોશીરમ સ્ત્રિવામુ ૧૭૬

અમરં નલદં સેવ્ય મૃણાલં જલાશયમ્— ૧૭૭

[વીરણમ્, વીરતરમ્ એતિ તુળમેદસ્ય ॥ વશીરમ્ અનરં.....એતિ વીરણ મૂલસ્ય.]

૨ આપ્ટેક્ટ સરેક્ટ, અથેશ કોપ.

વપા = saline earth; વપર = a barren spot with saline & soil; કવર impregnated with salt or saline particles.

અમરકોષ-દ્વિતીયકાંડ, ભૂમિ વર્ગ.

મૃન્મૃત્તિકા પ્રશસ્તા તુ મૃત્વા મૃત્સ્ના ચ મૃત્તિકા ૫૬૪

તર્વશ સર્વસ્યાન્વા સ્યાર્દ્વઃ ક્ષાર મૃત્તિકા ૫૬૫

કષવા નૂરો દ્વાવપ્યન્યલિંગી સ્પલ સ્યલી ૫૬૬

[વપઃ ક્ષાર મૃત્તિકા એતિ ક્ષાર મૃત્તિકાયા ॥ કવવાન્, એતિ ક્ષાર મૃદ્વિશિષ્ટસ્ય.]

મીસ દેશના અસલી મન્યોમાં દારકાનો “ બારકે ” ના નામથી ધણે ઠેકાણે ઉલ્લેખ થયો છે. મીનાન્ડર (મિલિમ) નામના મીક સરદારે સોરઠ દેશ પર સત્તા જમાવી હતી અને તે રાજના ઇતિહાસના મન્યમાં દારકાનો ઉલ્લેખ છે. વાધેર પ્રજા હાલ ઓખામંડળમાં વસે છે તે જૂની ઓલાદ છે. શ્રી કૃષ્ણના સમયમાં આખીર આદેર, વગેરે જે પ્રજા દારકામાં વસતી હતી તે પ્રજા સાથે મીક લેકિના સંસર્ગથી એક જાત ઉભી થઈ, જેમના ઉપર સિરિઆના સક્કર બેલિમ નામના સરદારે વર્ચસ્વ સ્થાપ્યાની લોક કથા (દંતકથા) છે. દંતકથા પ્રમાણે એ સક્કર બેલીમે ગળની (કાના ગળની-) નામનું સહેર વસાવ્યું હતું. હાલ તેના ખંડેર ઉપર ગોરીજા નામનું ગામડું વસેલું છે. એ સક્કર બેલિમ પાસેથી સીરીઆથી આવેલા ખીજા સરદાર મેમધકુકાએ સત્તા પકડી લીધાની કથા ચાલુ છે. આ રીતે દંતકથા પ્રમાણે ઓખામંડળનો જૂનો ઇતિહાસ સીરીઆ સાથે સંકળાયેલો છે. આજે ઓખામંડળમાં ગોરીજા પાસે આસાળા પીરના નામથી ઓળખાતી ૨૫ ફૂટની લાંબી દરગાહ મોજુદ છે, તે તથા આરાંબકા ગામે પંજા પીરના નામથી ઓળખાતી ૫૦ ફૂટની પાંચ દરગાહ મોજુદ છે. તે સીરીઆની સંસ્કૃતિના અવશેષો છે એમ કહેલાક માને છે.

ઓખામંડળમાં છઠ્ઠા સદીમાં મોરઠમાંથી આવડા સરદારોએ આક્રમણ કર્યું હતું અને હાલના મૂળવાસર પાસે આવડા પાદર ગામ વસાવી તે રહ્યા હતા. આ આવડા સરદારમાં એક કનકસેન નામના રાજાએ કનકાપુરી નગરી ઓખામંડળમાં વસાવી હતી, તેના અસલી ખંડેર આજે વસઈ ગામડે જોવામાં આવે છે. પુરાતરવખાતાએ એ ખંડેરને અમત્યના માની પોતાના રક્ષણ તળે લીધેલ છે. તેના નાના ભાઈ અનન્તદેવે દારકામાં રાજધાની વસાવી,

દેવદ્વારકામાં ગાદી સ્થાપી તેથી અનન્તદેવ ઉપર દેવનો ઠાપ ઉતર્યો અને પગમાર વંશના હેરોય નુખતી ઝોળખાતા-રજપુતોએ દ્વારકા પર ચડાઈ કરી અનન્તદેવને પટ્થણ કર્યો. આ રીતે ઝોખામંડળમાં અસલી વાઘેર, ચાવડાઓ, તથા હેરોલ સગદારો સત્તા ભોમવતા હતા. તેવામાં તેરમાં શતકમાં મારવાડથી વેગવળજી અને વિજલજી નામના રાડોડ બન્ધુઓ દ્વારકાની યાત્રાએ આવી ચડ્યા. એ વીર રજપૂતોએ ચાવડા સગદારનો પક્ષ લીધો અને હેરોલની સત્તા તોડી પાડવાના કાવતરાં રચ્યાં. એક મીજબાની વખતે હેરોય સગદારોને જમવાને નોતરી આ રાડોડ બાઈઓએ છૂપાઈ ગ્હેના ચાવડાઓ દ્વારા હેરોલ સરદારનું ખૂન કરાવ્યાનું કાવતરું રચ્યું હતું. તે દિવસથી એ રાડોડ રજપૂતો “વાઢેર” નામથી ઝોળખાય છે. વાઢી નાખનાર-કાપી નાખનાર-તે વાઢેર. આ દગામાંથી બચી જનાર કેટલાક હેરોલ સરદારોએ પાડવીના માવાણી વાઘેરનો આશ્રય લીધો હતો. તેમાં બાપ વિનાની એક કન્યા પણ હતી.

વાઢેર-રાડોડ-રજપૂતોનું ગત્ય ઝોખામંડળમાં આરાબડા મામે બહુ સાગી ગીતે ચાલતું હતું. આઈન-એ-અકબરી નામના મન્થમાં સૌરાષ્ટ્રની સીમા ઘોઘાથી આરાબડા મુધી અને સરદારથી દીવ મુધી આવેલી છે એમ લખાયું છે. તે પરથી આગમડાની અગત્ય સમજાએ. એ વાઢેર રાજાઓમાના વિક્રમસિંહ કચ્છના રાજા અમડાના દીકરા આજીની દીકરી સાથે પરગવા હતા એ કચ્છી રાણી સાથે તેના બાઈ હમીરજી ઝોખામંડળમાં આવતા જતા હતા. આ હમીરજી હેરોલ રજપૂતની બાપ વિનાની કન્યા પાડવીમાં માવાણી વાઘેરને ત્યાં ઉઠરીને મોટી થઈ હતી તેના પ્રેમમાં પડ્યા. હમીરજીના લગ્ન એ રીતે હેરોલ-પરમાગ-રજપૂત

કન્યા સાથે થયાં. હમીરજીને વરવાળા ગામનું રાજ્ય મળ્યું; આ લગ્ન થયા રજપૂતોને પસન્દ ન પડ્યું કારણ કે ચાંચીઆગીરી અને મહીઆર કન્યા વાધેર આવણીની કન્યા જડેજ રજપૂતનો પુત્ર પરણે તે દાસનેજની મમતાવાળાથી કેમ સાંખી શકાય ? હમીરજીએ પોતાની અટક “ જડેજ ” તજીને “ માણેક ” રાખી. તે દિવસથી ઓખામંડળના વાધેરના સરદાર માણેકનો વંશ ચાલુ થયો. એમ મોકકયા આમે છે.

૫. સ. ૧૪૭૭-૭૮માં ગુજરાતના સુલતાન મહમદ બેગડાએ સિન્ધ દેશના કિન્દુ જમીનદારો પર આક્રમણ કર્યું હતું અને તેમાંના ધણાને ધરલામ ધર્મમાં દાખલ કર્યા હતા. એ સમયે સુલતાન મહમદે સાંભળ્યું કે સમરકન્દના એક મુસ્લા પોતાના કુટુંબ સહિત મકકાની દુજ પર જતા હતા; તેમના વહાણને જગત (દારકા)ના સરદારે ચાંચીઆગીરી કરી લૂંટી લીધું અને મુસ્લાને તથા તેમના કુટુંબના માણસોને અટકાયતમાં રાખ્યા હતા. તે ઉપરથી મુસ્લાની પળવણીનું વેર લેવા સુલતાન મહમદ બેગડાએ દારકા ઉપર ચડાઈ કરી; ત્યાંના રાજા બીમજી દારકા છોડી બેટમાં જતા રહ્યા. મહમદ સુલતાને તે વખતે દારકામાં અને બેટમાં લૂટલાટ કરી મંદિરો તોડ્યાં અને ઓખામંડળના રાજા બીમજી (સાંગણના પુત્ર)ને કેદ કરી અમદાવાદ મોકલી દેવામાં આવ્યો. ત્યાં એમ કહેવાય છે કે બીમજીનો વધ કરવામાં આવ્યો અને તેના શરીરના કકડા વેગ્ની વસુલાત વાસ્તે અમદાવાદના જુદા જુદા દરવાજે લટકાવવામાં આવ્યા હતા.

અકબર પાદશાહે નીમેલા ગુજરાતના સુગ્રા મીરઝા અઝિઝ ઝોકાને અમદાવાદના છેલ્લા સુગ્રાન મુઝફરશાહેને તાબે કરવા બારે

ઝડપે ઉઠાવવી પડી હતી. અમદાવાદથી નાથી જઈ એ સુલતાને જુદે જુદે સ્થળેથી મદદ મેળવી કેટલેક ઠેકાણે મોગલ શહેનશાહતનો સામનો કર્યો હતો. તેમાં તેણે હાર ખાધી હતી અને તેથી તે ઠેકાણે ઠેકાણે સરદારોના આશ્રય તળે છૂપાતો ફરતો હતો. ઇ. સ. ૧૫૬૨માં મીરજા અજિઝ કોકા કાઠીઆવાડમાં આવ્યો ત્યારે, તેને ખાતમી મળી કે સુલતાન મુઝફ્ફર ઓખામંડળના પ્રદેશમાં અરાંબડા-ગેટના રાજાને ત્યાં છૂપાવેતો હો. તે ઉપરથી તેણે નવગંધ્યાનને ઓખામંડલ મોકલ્યો. મોગલ લશ્કરે અરાંબડાને ઘેરા લાદ્યો. અરાંબડાના રાજા સવાજીએ શરણે આવેલા મુઝફ્ફરશાહનું ઉપગ્રાણ લીધું; તે પોતે એ ધોંગાણામાં કામ આપ્યા; અને મુઝફ્ફરશાહ છાની રીતે કચ્છમાં જતો રહ્યો. કચ્છના રાજા ભારમયે પહેલાં તેા મુઝફ્ફરશાહને આશરો આપ્યો. પરંતુ પાછળથી મોગલ લશ્કરી સરદારની બીકથી અને મોગલ તર્ફથી મોગળી મેળવવાની લાલચથી મુઝફ્ફરશાહને મોગલ સરદાર અબ્દુલ્લાખાનને સુખત કરી દીધો. મુઝફ્ફરશાહને લઈને મોગલ સરદાર કચ્છથી દ્રોણ માર્ગે અમદાવાદ જતો હતો. ગસ્તામાં દ્રોણ પાસે સુલતાન મુઝફ્ફરે જીંદગીથી કંટાળી અત્યાવડે પોતાનું મજૂં કાપી આપવાત કર્યો હતો.

અરાંબડામાં આવેલાં મોગલ લશ્કરની હાવણી ધામે નાખી પડી હતી; મોગલ સરદારને હાથે મરાઠેલા સવાજી રાણાનો દીકરો સાંગલુજી સિન્ધમાં નાથી ગયો હતો. લગભગ સાત વરસ સુધી મોગલસત્તા અરાંબડામાં જામી હતી. દરમ્યાન દ્વારકાના વાગેર સરદાર માણેક શામળાએ બીડાં ઝડપ્યું કે સાંગલુજીને ગમે ત્યાંથી શોધી કાઢી ઓખામંડળમાંથી મોગલોને હાંકી કાઢી સાંગલુજીને અરાંબડાની ગાદીએ બેસાડવા. તે પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પોતાના બાપ માલા માણેકને દ્વારકાનો પ્રદેશ સોંપી શામલો માણેક સિન્ધ ગયો.

ત્યાંથી સાંમણુને તેડી આવ્યો અને આરાંબડા આમળ વાધેરો અને વાધેરો એકત્ર થઈ મોગલ બસકર સાથે ખુનખાર યુદ્ધ લડ્યા. વાધેર અને વાધેરનું એકત્ર ગળ વધી પડવાથી મોગલો આરાંબડા છેડી નાંચી ગયા સાંમણુ ફરી આરાંબડાની આદીએ ભેટો. પછી એ વંશના એક કુંવર વજીરાજને આરાંબડાથી દૂર કરવા પોશીત્રા નામના ગામે મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા. તેણે પોશીત્રાની આદી ચાલુ કરી.

જેમ આરાંબડાના વાધેર રજપૂતોના આરાંબડા અને પોશીત્રા એ બે થાણા થયાં તેમ વાધેર સરદારોએ દારકા ઉપરાંત બીજા આદી વસઈ ગામે સ્થાપી હતી. વસઈ એટલું બધું આખા બન્યું હતું કે સંવત ૧૭૨૦માં જ્યારે અમદાવાદના સુબા કુતુબુદ્દીને જામનગર ઉપર આક્રમણ કર્યું અને જામ રાયસિંહજીને માર્યા ત્યારે એના બે પુત્રો તમાચી અને ફલજી જામનગરમાંથી નાંચી જોખામંડળમાં વસઈ ગામે માલેક વાધેર સરદારને આશ્રય તળે નવ વરસ રહ્યા હતા. એ બનાવ કવિએ કવિતામાં ઉતાર્યો છે.

કુંવર રાયસિંગ જામરા, જોખે વસીયા આય
વહો તમાચી વીરવડ, છેટો + ફલજી તાય.

વસઈ ગામ નિવાસ કર, રહિયા દોનું જાત
વેળા શુભરી કર વહાં, ચિત્ત ઘર લેયણ ચાત.

એ રીતે ઇ. સ. અઢારમાં સૈકામાં જોખામંડળમાં ચાર

+ આ નીવા કુમાર ફલજીથી જામનગરનો હાલનો રાજવંસ
જતરી આવ્યો છે.

-સત્તાધીશો વસતા હતા. અરાંબડામાં અને પોશીત્રામાં વાઢેર રજૂપૂતો તથા દારકા (અમરાપુર) અને વસત્રમાં વાઢેર સરદારો હતા.

ઈ. સ. ૧૮૦૩-અને ૧૮૦૪ માં વાઢેરોની ચાંચીઆગીતી બંદુ નેરે ચડી હતી. એક વાર અંગ્રેજ કમ્પની સરકારનું વદાણુ-દારકા પાસેથી પસાર થતું વદાણુ વાઢેરોએ પકડ્યું અને તેમાંના ઉતાડુઓને લૂંટયા. તથા અનેક રીતે હેરાન કર્યાં, એ ઉતાડુઓમાં એક અંગ્રેજ બાનુ હતી. આ ખખર મુખ્યપ પહોંચ્યા કે તરત જ મુખ્યપથી એક લશ્કરી વદાણુ દારકાના વાઢેરોને ઠેકાણે લાવવા મોકલવામાં આવ્યું. પણ આખામંડળના તોફાની દરિયાને લીધે તથા ખડકો અને બુચિરોથી બરેલા જોખમી કિનારાને લીધે એ વદાણુનો કેપ્ટન બંદુ ફાંચ્યો નહિ અને વીથે મોઢે પાછો ફર્યો.

પછી ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં વડોદરાના રેસીડન્ટ કર્નલ વૉકર ઠાકીઆવાડમાં વડોદરાના વિઠ્ઠલરાવ દીવાનજી સાથે ફરતા હતા, તેમને વાઢેરો પાસેથી નુકસાની મેળવવા દારકા મોકલવામાં આવ્યા. તેણે વાઢેર અને વાઢેર સરદારોને બોલાવી એક લાખ અને દસ હજાર રૂપીઆની નુકસાની માગી. સરદારોએ વૉકર સાહેબની સત્તાની વાતો સાંભળી હતી એટલે આનાકાની વગર માગણી સ્વીકારી લીધી. ઇ. સ. ૧૮૧૦ સુધી સુધી વાઢેરોએ એ દંડ ભર્યો નહિ. અને પોતાની લૂટફાટની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી. ઇ. સ. ૧૮૧૦ માં કેપ્ટન કોર્નીકે વડોદરાથી દારકા લશ્કર મોકલ્યું અને તેની સાથે ગાયકવાડનું ઘોડે સ્વારનું લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું; તેથી વાઢેરો શાન્ત થયા; પણ તેમની પાસેથી દંડ વસુલ ન થઈ શક્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં અમરેલી રેસીડન્ટ બેલનટાઇને ચાલીસ હજાર રૂપીઆ જેટલો દંડ વસુલ કર્યો. વાઢેરો દિવસે દિવસે વધારે

રંગડ કરવા લાગ્યા એટલે ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં મુંબઈ સરકારે કંપન દરદને લશ્કર સાથે દારકા મોકલ્યો. તેણે બેટ, દારકા, વસઇ, અરંભડા વગેરે સર ક્યાં અને વાધેર અને વાઢેર આધીન થયા. તે વખતે અંગ્રેજ કમ્પની સરકારના મિત્રોમાં વડોદરાના માયકવાડ અને હૈદરાબાદના નિઝામની મધ્યતરી હતી. દારકા દિન્દુનું યાત્રાનું ધામ હોવાથી તેનું રક્ષણ દિન્દુ રાખ્યું હતી રાકે એમ સમજી એખામંડળ પ્રદેશ વડોદરાના માયકવાડ સરકારને મોંપવામાં આવ્યો. ત્યારથી દારકામાં વડોદરા સરકારના અમલદાર રહેવા લાગ્યા અને વાધેર તથા વાઢેર સરદારોને વર્ષાસન આંધી આપવામાં આવ્યાં. (ઇ. સ. ૧૮૧૭).

આવી વ્યવસ્થા લમબમ આલીસ વરસ આલી; એટલામાં દિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સત્તામાંથી મુકત થવા માટે ઇ. સ. ૧૮૫૭માં મોટું બંડ ઉઠાવવામાં આવ્યું હતું. તેના ખબર વાધેર સરદારોને ધીરે ધીરે દારકા પહોંચ્યા. વળી માયકવાડ સરકારના અમલદારો વાધેર સરદારોને વર્ષાસન મુકવવામાં કેટલીક અડચણો નાખતા હતા-તેથી વાધેરો બહુ કંટાળ્યા હતા-તેથી વાધેર સરદારોએ છાત્ર કાવતરું રચી ઇ. સ. ૧૮૫૬-૬૦ માં બંડ ઉઠાવ્યું; તેમણે દારકાના વહિવટદારના મકાન ઉપર ઘેરો ધાક્યો. વહિવટદાર છુપા જગે નાશીને વડોદરા પહોંચ્યા.

વડોદરાથી અંગ્રેજ સત્તાની મદદ માગવામાં આવી અને વાધેરોને ઠેકાણે લાવવા રાજકોટથી કમ્પની સરકારનું લશ્કર એખામંડળને નાકે ગુરમદ અને ન-દાણા ગામ વચ્ચે આવી પહોંચ્યું; તેને મદદ કરવા અમદાવાદથી ■ સાત તોપો સાથે બીજું લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું અને મુંબઈથી દરિયા વાટે

ત્રીજા સૈન્ય તેમ જ પાયદળ લશ્કર ગોકલવામાં આવ્યું. મુખ્યમર્મના લશ્કર ઉપરી કર્નલ ડૉનાવન હતો, તેણે રાજકોટ લશ્કરના ઉપરી કર્નલ રેકોમીના વડપણ હેઠળ કામ કરવાનું હતું. પરંતુ દરિયાઈ લશ્કર બેટ રાંખોદારની ખાડીમાં દાખલ થયું ત્યાં સુધી રાજકોટનું લશ્કર જમીન માર્ગે સામે કિનારે આવી ન પહોંચ્યું; એટલે કર્નલ ડૉનાવનની ધીરજ રહી શકી નહિ, તેથી ઈ. સ. ૧૯૫૮ ના ઓક્ટોબરની ૪થી તારીખે (આશુ સુદ ૮) બેટના કિલ્લા ઉપર ૬૫૦ વારં દૂર રાખેલી નૌકાઓમાંથી તોપનો મારો શરૂ કરવામાં આવ્યો. વાઘેરો કિલ્લામાંથી તોપનો મારો કરવા લાગ્યા. બેટે કદિ ન ભયેલા યુદ્ધના કપરા દિવસો ભોળા. વાઘેરો બે બીન-ચરતે ચરણે આવે તો જ બેટનો નાશ થતો અટકે એમ અંગ્રેજ સરદારે બેટના મહાજનના આગેવાન બાટીઆ ગૃહસ્થ જેરામ આંકુને કહ્યું. વાઘેરો રાંડીરાંડના ટીકરા નહોતા કે બીનચરતી માણી માગે. તેથી વીધી નિષ્કળ નીવડી. બીજે દિવસે સવારે અંગ્રેજ લશ્કર વહાણ ઉપરથી કિનારે ઉતારવામાં આવ્યું જેવું લશ્કર કિલ્લા તરફ કૂચ કરવા લાગ્યું કે તન્ત જ તેણે પીસ્તોલ અને તોપના બડાકા શરૂ કર્યા, લશ્કર બેટના બડવીર કીલ્લાની ભીંત આગળ પહોંચ્યું એટલે કિલ્લા ઉપર ગોઠવાઈ અચેલા યુનંદા વાઘેર ગોસીઆજોએ મારો શરૂ કર્યો; અને તોપનો મારો પણ શરૂ થયો. અંગ્રેજ લશ્કરનું સૌચાણુ વળી ગયું. લશ્કરી સરદાર કેપ્ટન ઓક-કૉમાર્ક, જંડાધારી વીલાઉઆ, કેપ્ટન ગ્યાસપૂલ, લેફ્ટેનન્ટ ગ્રાન્ડ વગેરે નામીયા લડવાની છેલ્લી પયારી બેટની પવિત્ર જમિ ઉપર થઈ.

એ વિજયાદશમીને દહાડે બેટના ગદતો રાંચ ઉપરથી વાઘેરોએ બેટના વિજયના ડંકા વગાડ્યા. એ ડંકાના નાદથી અંગ્રેજ સરદારોના

લોહીમાં વેરનું ઝેર વ્યાપ્યું. વાધેરાએ કર્નલ ડૉનાવનની આજ્ઞા કોડીની કરી નાંખી તે એમનાથી સહન કેમ થઈ શકે ? વાધેરાનો સરદાર દેવો હજીથી આ યુદ્ધમાં મરાયો હતો. તે પછી બાકીના વાધેરાને કેદ કરી મુગ્ધ મોકલી આપી પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવવાની ઈચ્છા કર્નલ ડૉનાવને રાખી. પણ મીત્રે દિવસે બેટ ઉપર વેર લેવાના હુકમ અપાયા ત્યાર પહેલાં તે જૂથા જામુસેએ અંગ્રેજ સરદારને ખબર આપ્યા કે કાખા લોકો બેટ છોડી સામે કઠિ નાસી ગયા છે. છતાં અંગ્રેજોનો નોક રાખ્યો કર્નલ ડૉનાવને બેટના કિલ્લાને અને મન્દિરોને સુરંગથી જમીનદોસ્ત કરવાનો હુકમ લશ્કરી ઇન્જનેર કૅપ્ટન નેરમીથને આપ્યો. પછી તે બેટના બૂકા થયા. વસ્તીને ખૂબ રંજાડવામાં આવી. દેવસ્થાનના ટાંકામાં જે જવાહીર હિતારવામાં આવ્યું હતું તે સુરંગ ફૂટવાથી છત્તું થયું. એ બધું જવેરાન મુગ્ધ પહોંચાડવામાં આવ્યું ત્યાંથી જે વરસે એ જવેરાન કંપની સરકારે દેવદ્રવ્ય માની બેટમાં પાછું મોકલ્યાનો દાખલે ઇતિહાસને ચોપડે છે.

બેટથી અંગ્રેજ લશ્કર દારકા ગયું; કર્નલ ડૉનાવન, કર્નલ રૅફોળી, અને કૅપ્ટન હૉલ-એ ત્રણ સરદારોએ દારકાને ઘેરા બાંધ્યો. ઝાકટોબરની ૨૮ મી તારિખે દારકા ઉપર તોપનો મારો ચલાવવામાં આવ્યો. વાધેરા એ હુમલા વચ્ચે થઈને જંડાધારી હન્દરને રવધામ પહોંચાડતાં દારકામાંથી બહાર નીકળી ગયા અને ખરડાના કુંબરામાં વાધેરાએ આશરો લીધો. આ તોપના મારાથી જગત મન્દિરનો એક સ્તંભ અંગ્રેજોની તોપથી તૂટ્યો. પછી અંગ્રેજ સેનાપતિ ગબરાયો અને મુગ્ધ સંધાવ્યો.

૪. સ. ૧૮૬૦માં એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે વાધેરા. ફરી ફરી

ખંડ ન લેવાવે માટે દ્વારકામાં અંગ્રેજ એસિસ્ટન્ટ રેસીડન્ટની કચેરી સ્થાપવી. વાઘેર, અને રજપુત વસ્તી ઉપરની હુકમત આ અંગ્રેજ અમલદાર ચલાવે, અને ઇતર વસ્તી ઉપરની હુકમત વડોદરા રાજ્યના વહિવટદાર ચલાવે.

જે વાઘેર સરદારો ખરડાના કુંગરમાં નાશી ગયા હતા — તેમણે ઓખાના અંગ્રેજ મદદનીશ રેસીડન્ટને સુખે જ'પ વળવા દીધા નહોતો. એ અમલદારની સત્તા નીચે “ ઓખા બટાલીયન ” નામથી મોટું લશ્કર રાખવામાં આવ્યું હતું. તેની મદદથી વાઘેરને ફાળમાં રાખવામાં આવ્યા હતા.

દ્વારકામાંથી નાશી ગયેલા જોધા માણેક અને મૂળુ માણેક બહુ બહાદુર હતા. તેમણે ઓખાની ગાદી મેળવવા બહુ તરફડીઆ માર્યાં. તેમને કેદ પકડવા અંગ્રેજ સરકારે બેહદ મહેનત કરી પરન્તુ એ બડવીર આધીન થયા નહિ. એ બે જણુ જ્યાં સુધી હેમાત રહ્યા ત્યાં સુધી ઇ. સ. ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૮ સુધી કાઠીઆ-વાડમાં ખૂબ જ અશાંતિ રહી હતી. દ્વારકાથી ડેડીનાર સુધી અને જામનગરથી સરધાર સુધી અને ખરડાના કુંગરથી છેક અમરેલીના પાદર સુધી જોધા માણેકની અને મૂળુ માણેકની ધાક ફેલાઈ હતી. એમને ક'ગળે કરવા ધણી અંગ્રેજ અમલદારોએ કીશાં ખાંડ્યાં હતાં. જોધા માણેકે ગિરનારના કુંગરમાં પ્રાણ તત્યા અને મૂળુમાણેકે દ્વારકામાં માછરડાની ધાર ઉપર હેમર્ટ અને લાટુસ નામના અંગ્રેજ સરદાર પર પોતાની ચઘવીગ્તાનો છેલ્લો ધા કરી, ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં છેલ્લી સોડ તાણી.

અંગ્રેજ લશ્કરને અને ગાયકવાડની ફોજને એ પાછી શાંતિ

મળા. ઓખામંડળના વાઘેરાને મોટી નિરાશા થઈ. એ નિરાશાના પાથી મામડીઆ કવિએ કુહામાં પાડ્યો.

નારી નત રંડાય નરને રંડાવો હોય નહિ,
(પણ) ઓખો રંડાણો આજ મરતાં માણુક મૂળવો.

ઓખામંડળ દેશ રૂપી નર મૂળમાણેકના મૃત્યુથી - ધણીનાં મૃત્યુથી રંડાયેલી ઓના કુખ જેવું કુખ બોમરી રહ્યો છે.

મૂળ માણેકના ગયા પછી ઓખામંડળમાં બે અંગ્રેજ ઓખા બટાલીઅન - લશ્કરના કમાંડિંગ ઓફિસર અને એન્ક્યુન્ટ ઓફિસર તરીકે કાયમ રહેતા હતા. વાઘેરની વસ્તી હાલકા શહેરમાં બહુ જુન છે; મોટી વસ્તી ગામડાંમાં જ છે. ગામડાંના વાઘેરાને શીરતમાં રાખવા સાહ અને તેમની લડાયક વૃત્તિ નબળી પાડવા સાહ આ અમલદારોએ અનેક પ્રકારના અખતરા કર્યાંનું ઇતિહાસમાં જણાયું છે, ગામડે ગામડે ગામડે લશ્કરી ચાણુ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એ ચાણુ ઉપર વાઘેર પુરુષે રાતે બે વાર હાજરી પૂરાવવી પડતી હતી. બલોચ લોકોનું, પઠાણ લોકોનું અને પરદેશી બૈયાનું લશ્કર વાઘેર કેમ ઉપર છાપ પાડવા ખાસ ટાંકવામાં આવ્યું હતું. વાઘેરની નાની સરખી બૂલ તરતજ શિક્ષાને પાત્ર ઠરતી હતી. અંગ્રેજને વાઘેર લોક ટોપીવાળા-ટોપીઆરા-સાહેબ કહેતા હતા. ટોપીવાળાની ધાક વાઘેરામાં સારી રીતે બેસી ગઈ હતી. ટેલકાક મામેની આસપાસ આમલી બાવળ, ગુમળ, અંગેટી, ગીતી-વગેરેનો ઝાડો એટલાં બધાં હતાં કે તે ઝાડની ઘીચ ઝાડીમાં બરાબ મથે વાઘેર તેની પુક પકડનાર સીપાઈના હાથમાં આવે જ નહિ. તેથી ઓખામંડળની ઝાડી અંગ્રેજ રેસીડન્ટે કપાતી નાંખી; અને એ

વગેરેના ના રેસીડન્ટ નેહલામદાર દીવાન સર મનુભાઈને જોખામ હવના વાગેર પરની એ પૂર્ણ સત્તા
 સોંપે છે જોખામ હવના એ મિન્ટેડ રેસીડન્ટ દારદાના પદે ના કમિશનર કનૈલુમાર ચિનરામ સિપતે
 પ્રધાનર અપેક્ષા કરે છે. વાગેર આદિ.

પ્રદેશને સાફ મેદાન જેવો બનાવી મૂક્યો હતો. બૂની કહેતી હતી ચાલુ છે કે—

ઓખે ઝાઝી. આમલી
બરડે ઝાઝાં ભોર
રૂપરામ ભગત એમ કેય છે
ખાતર પાડે ઇ ચોર,
હટકંટો ને આમલી,
ઓખે મેવો એહ
એક નહોત નો નાથજી
તો જંગલ જેવો દેશ.

ઓખામંડળના બંદરેથી હળરો મધુ આમલી પરદેશ જતી હતી. આને ઓખામંડળના આમલીનું એક ઝાડ શોધ્યું મળતું નથી. અંગ્રેજ અમલદારની એ નીતિનું પરિણામ એ આમળું કે ઓખામંડળમાં વગ્સાદ આવતો બંધ થયો છે.

અંગ્રેજ અમલદારનું અને તેના લશ્કરનું બધું ખર્ચ ગાયકવાડ સરકારને શોષવું પડતું હતું. તેથી ઓખામંડળ પ્રદેશ વડોદરા રાજ્યને ધરજમાઈ જેવો બની રહ્યો હતો; કારણ કે તે દેશની મેદાસ ઓઝી અને ખર્ચ વધુ. પરંતુ દિન-દુસ્તાનના પવિત્ર ધામ દ્વારકાને ખાતર ગાયકવાડ સરકાર એ ખર્ચ નભાવી લેતા હતા. છેવટે ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડની સુધરેલી રાજનીતિને લીધે બ્રિટિશ સરકારે દ્વારકામાંથી અંગ્રેજ શાણું છિપાડી મેવાનું દુરસ્ત થયું અને વાઘેર લોકો છિપરની સત્તા પણ વડોદરા સરકારને સોંપવામાં આવી. એ સોંપણી વખતે દ્વારકામાં ૧૯૨૦ ના

મે માસની ત્રીજી તારિખે બધા દરબાર બરવામાં આવ્યો હતો. મામડે ગામડેથી વાઘેરોને દરબારમાં બોલાવ્યા હતા. બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ વડોદરાના રેસિડન્ટે સુન્દર બાપણ કરી વાઘેરોને વડોદરા સરકારને સોંપ્યા હતા; અને વડોદરા સરકારના પ્રતિનિધિ સર મનુભાઈ મહેતા-દીવાન સાહેબે સરસ બોધદાયક બાપણ આપી વાઘેરોને-અન્ય રથળે જતાં રહેલાં છોકરાં ઘેર પાંછાં ફેરે ભારે જોમ મા તેમને ખોળામાં લે તેમ-રાજ્યના ખોળામાં લીધા હતા. આખા-મંડલના વાઘેરોને સંભાળવામાં જૂલ થરા ન પામે એ દૃષ્ટિથી એ વખતે વડોદરા સરકારે કર્નલ સિવરાજસિંહ જેવા કાર્યદક્ષ અને કુતેલખાજ અમલદારને સુખાના અધિકાર આપી આખામંડળના પહેલાં કમિશનર તરીકે નીમ્યા હતા.

ત્યાર પછીનો આખામંડળનો ઔદ્યોગિક વિકાસ ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવો બન્યો. દ્વારકાનું સીમેન્ટનું બધા કારખાનું કરોડો રૂપીઆને ખર્ચે જીજી થયું; અને ૧૯૨૨ માં દ્વારકા જામનગર રેલ્વે યદુ યદુ; કરોડો રૂપીઆ વડોદરા રાજ્યે આખાપોર્ટ ઉપર બાધકામમા ખચ્ચો. મીઠાપુર ગામે મીઠાનું મોડું કારખાનું જીજી થયું. એ કારખાનાએ આજે “ તાતા કેમિકલ્સ ”નું નામ ધારણ કર્યું છે અને હિન્દમાં જ નહિ પણ સમસ્ત એશિયામાં મોડું બનીને એ ગતિમયિક પદાર્થો બનાવનાર કારખાનું અગ્રેક થઈને જીજી છે.

વાઘેરોને ઉદ્યોગપ્રિય બનાવવા રાજ્યે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે. વાઘેરના છોકરાને સારી તાલીમ આપવા “ વાઘેર બેડર્ડ મ દાઉસ ” વડોદરા રાજ્ય દ્વારકામાં ચલાવે છે; અને હાલના છોકરાના બાપ-દાદાને શિક્ષા આપવા ખાતર અંગ્રેજ અમલદારે જે બધા દુરંગનું

મકાન લીધું કરાળું હતું તે જ મકાનમાં આજે વાઘેરના બાળકોનું વસતિગૃહ બેસે છે. તોફાની વાઘેર માટે બાંધવામાં આવેલા તુરંગના મકાનનો ઉપયોગ આજે વાઘેરના છોકરાની શાળા તરીકે થાય છે. તે વડોદરા રાજ્યની પ્રગતિકારક રાજનીતિ સૂચવે છે.

દરેક વાઘેર પુરુષને વડોદરા સરકાર એક સાંતીની જમીન — એટલે ૪૦૮ વીધા — માત્ર વરસે એક રૂપીઆની સલામીના ફરદી ખેડવા આપે છે. એક સાંતી કરતા વધારે જમીન જો વાઘેરને ખેડવી હોય તો તે રીતસર મહેસૂલના ફરદી અપાય છે.

દ્વારકાને લગતી કેટલીક જાણવા જેવી ઐતિહાસિક સાલવારી

ઇ. સ. ૨૦૦ (૧૨૨૫૭૮) રૂદામન નામના ક્ષત્રપ રાજના સમયનો શિવાયેખ મૂળવાસર ગામ પાસે બાલી (દેવનામરી) વિધિમાં કોતરાયો. વૈયાખ વદ ખાંચમના રાજ વાણિજ્યકના પુત્રે મિત્ર માટે પ્રાણ અપ્પોની હકીકત તેમાં છે.

ઇ. સ. ૫૭૪ ખાલીતાણના રાજ વરાહનાસ બીજાએ દ્વારકાના રાજનો પરાજય કર્યોના સિનાલેખ (બાવનગર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ)

ઇ. સ. ૭૩૮ સંવત ૭૯૪ મા દેનિકા (ધીણુકી) ગામનું દાન પત્રનું તામ્રપત્ર લખાયું. એ ઘોડસન મુઝિયમમાં છે. કેટલાક લોકો તે બનાવટી તામ્રપત્ર માને છે. (રાજકોટ)

- ઇ. સ. ૬૮૦ મૂળરાજ સોલંકીના પિતા કે કાકા બીજ દારકાની યાત્રાએ પધાર્યા હતા.
- ઇ. સ. ૧૦૩૬ થી ૧૦૫૦ શ્રી રામાનુજાચાર્ય દારકાની યાત્રાએ પધાર્યા.
- ઇ. સ. ૧૨૩૬ થી ૧૨૪૦ શ્રી મધ્વાચાર્ય દારકાની યાત્રાએ પધાર્યા.
- ઇ. સ. ૧૨૫૦ પછી ગુર્જર કવિ સોમેશ્વરે “ ઉત્તનાથરાધવ ” નામનું નાટક દારકામાં ઓના મન્દિરમાં બજાવ્યું હતું — અને શ્રી દારકાધીશને તે અર્પણ કર્યું હતું.
- ઇ. સ. ૧૨૭૫ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર વિકુલપંતના પુત્ર — જ્ઞાનેશ્વરીના દેખક દારકાની યાત્રાએ પધાર્યા.
- ઇ. સ. ૧૩૭૭ શ્રી નરસિંહ મહેતાના કાકા પર્વત મહેતા દારકાની યાત્રાએ પધાર્યા હતા.
- ઇ. સ. ૧૪૦૦ ગુર્જર કવિએ ભીમનું લખેલું “ પ્રભોધ પ્રકારા ” નાટક કવિએ શ્રી દારકાનાથજીના મન્દિરમાં બજાવી શ્રીને અર્પણ કર્યું.
- ઇ. સ. ૧૪૧૧ શ્રી રામાનન્દ સ્વામી પીપા ભક્ત સાથે દારકા યાત્રાએ પધાર્યા.
- ઇ. સ. ૧૪૩૦ શ્રી નરસિંહ મહેતાનું દારકામાં આમમન થયું.
- ઇ. સ. ૧૪૭૧-૭૨ ગુર્જરાતનો સુલતાન મેહમુદ બેમડો લશ્કર સહિત દારકા આવી જ્યારે મન્દિર તોડી મથેલ બેટશંખોદારમાં અરજી બંધાવી. ભીમજી ગજને અમદાવાદ લઇ જઇ તેનો શિરછેદ કર્યો.

- ઇ. સ. ૧૪૬૧ સંવત ૧૫૪૭ માં બંગાળના ગોવિન્દરામી દ્વારકા યાત્રાએ આવ્યા (જુઓ “ગોવિન્દરામીના કડઢા ” નામનું બંગાળી પુસ્તક)
- ઇ. સ. ૧૪૬૯ શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુ દ્વારકાની યાત્રાએ પહેલી વાર આવ્યા. બીજે વરસે બીજી વાર યાત્રાએ આવ્યા.
- ઇ. સ. ૧૫૧૧ નડીઆ - નવદ્વીપ (બંગાળ)ના ચૈતન્ય પ્રભુ દ્વારકાની યાત્રાએ આવ્યા.
- ઇ. સ. ૧૫૨૬ શ્રી વલ્લભાચાર્ય ત્રીજી વાર દ્વારકાની યાત્રાએ પધાર્યા.
- ઇ. સ. ૧૫૪૦ ઇસર બારોટે હરિરસ નામનો કાવ્યગ્રન્થ શ્રી દ્વારકાનાથને સંભળાવવા દ્વારકાની યાત્રા કરી.
- ઇ. સ. ૧૫૫૭ સંવત ૧૬૧૩ કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧ સુધવારે શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી (ગિસાઇજી) એ દ્વારકા પધારી ગુગલી ખાણજી અને અબોદી ખાણજી વચ્ચેના તીર્થની પેદાશની તકરારનું સમાધાન કરી બન્નેના હક્કની વહેંચણી કરીનું આગ્રાપત્ર તામ્રપત્ર સ્વદસ્તકતથી લખી આપ્યું. તેની એક નકલ ખાણકુંડ પર રહેતા શુભલી ખાણજી લક્ષ્મીદાસ દુલસીદાસ દાહરને ત્યાં અને બીજી પ્રત અબોદી મગીઆને ત્યાં ગોળુદ છે. છપી માટે જુઓ “ શુદ્ધિપ્રકાશ ” પુસ્તક ૮૦ અંક ત્રીજે ૧૯૩૩.
- ઇ. સ. ૧૫૬૦ જામ રાવજી હળવદના માનસિંહજી અને મૂળાના સૈનાજી સાથે દ્વારકાની યાત્રાએ આવ્યા હતા.
- ઇ. સ. ૧૫૬૬ ચિત્તોડના રાજા ઉદયસિંહ દ્વારકાની યાત્રાએ

આખ્યા. કહેવાય છે કે એમણે દ્વારકાનાં મંદિરનું સમારકામ કરાવ્યું હતું.

ષ. સ. ૧૫૭૧ શ્રી રઘુનાથજી મહારાજે બેટ મંદિરની પેદાશમાં શુભવી જાળણનો દિરસો નક્કી કરી આખ્યાનું તપ્રિપત્ર લખી આપ્યું. સંવત ૧૬૨૭ વૈશાખ સુદ ૫ ને ગુરુવાર. તેના ઉપર ભંડારી ગોવિન્દ-રામજીની અને રાણાશ્રી સવાજીની સહી છે.

ષ. સ. ૧૫૮૧ સંવત ૧૬૩૭ માં શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી બીજાવાર દ્વારકાની યાત્રાએ આખ્યા.

ષ. સ. ૧૫૯૨ ગુજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝ્ફરશાહ અકબર બાદશાહની કનડમતથી આરાંભડાના રાજાને ઘરણે આવી રહ્યો. તેને આગળ આપવા માટે મીરઝા અઝીઝ ડોઝએ આરાંભડા પર ચડાઈ કરી. રાણા સવાજીએ મેમાનને સ્વાધીન ન કર્યો અને તે પોતે મરણો.

ષ. સ. ૧૬૬૪ જામ રાયસિંઝના બે પુત્ર ફલજી અને તમાચી વાધેર સરદારને આશરે વસંત ગામમાં આવી વસ્યા.

ષ. સ. ૧૭૩૦ સંવત ૧૭૮૬ ના વૈશાખ સુદ ત્રીજને ગુરુવારે દ્વારકામાં પ્રકાશાનન્દ શંકરાચાર્યે લખા ઠાકરને આગળ કરી વિષ્ણુજામ ચડ કર્યો. વાધેર રામ ગામ માણેકે જાહણેનો અર્ધો કર માફ કર્યો.

ષ. સ. ૧૭૩૦ બેટ જી બોદારમાં દામાજીરાવ ગાયકવાડના આત્મ-કથાજીર્ણે કારભારી જીજી મરાઠાએ રજુછોડસર તળાવ ખંધાવ્યું. (સિવાયેખ બેટ પુસ્તકાલયમાં છે.)

૪. સ. ૧૭૭૬ જસાજી જામના કારભારી મેરામણ ખવાસને અમરજી દીવાને મદદ આપી પોલીસ ગામ કબજે કર્યું.
૪. સ. ૧૮૦૩ સંવત ૧૮૫૯ ફામણ વદ ૧૧ ને રવિવારે બેટ મુકામે અંગ્રેજ સાથેના ઝઘડામાં બેટના રાજા શ્રી નારાયણ અને તેના ભાઈ મરાયા. (બેટમાં શંખનારાયણ મંદિર સામે વાડામાં ખાંભીઓ મોજુદ છે.)
૪. સ. ૧૮૧૭ વાઘેર અને વાઢેર સરદારો પાસેથી ઓખામંડલ કમ્પની સરકાર પાસે અચેલું. કમ્પની સરકારે વાઘેર ઉપર નીકળતું લેણું માયકવાડ સરકાર પાસેથી વસુલ કરી ઓખામંડળ પ્રદેશ ગાયકવાડ સરકારને સોંપ્યો. વાઘેરોને વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવ્યાં. તારિખ ૬-૧૧-૧૮૧૭
૪. સ. ૧૮૨૦ કર્નલ રૅનહોપ સિન્ધથી બળવાખોર વાઘેરોને શાંત કરવા ઓખામંડળમાં આવ્યો; તેની સાથે કૅપ્ટન મૅરીએટ હતો તે દારકામાં મરાયો.
૪. મ. ૧૮૨૩ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ લખનાર કર્નલ ટૉડ ઓખામંડળના પ્રવાસે આવ્યો હતો. " Travels in Western India " નામનું પુસ્તક માહિતીથી બરપૂર છે.
૪. સ. ૧૮૪૭ રણમલ જામ બેટ દારકાની યાત્રાએ આવ્યા. બેટમાં શ્રી દારકાનાથના કમાડ સાત મણ સોનાથી મઢાવ્યાં. દારકામાં જામપુરા મકાનનો પાયો નાંખ્યો. જગતમંદિર સુધરાવ્યું.

૪. સ. ૧૮૫૬ નવેમ્બર ચોથી તારિખ-આશુ શુદ્ધ સાતમ આઠમથી બેટ ઉપર અંગ્રેજના વહાણો, જરૂર હોય કરવા આવ્યાં; બેટનો કિસ્સો વૂટ્યો. મન્દિરો સુરંગથી ઉડી ગયાં. દેવો છત્રાણી વાઘેર સરદાર મરાયો.
૪. સ. ૧૮૫૬ આશુ વદ ૯ થી દીવાળી સુધી દારકા ઉપર અંગ્રેજનો ઘેરો રહ્યો. તેમનો મારો ચાલ્યો. જંગલ-મન્દિરનો એક સ્તંભ વૂટ્યો. વાઘેરો નાશી છૂટ્યા.
૪. સ. ૧૮૫૬ વાઘેર સરદાર જોધો માણેક ડોડીનારની લૂંટ પછી ગીરના કુંગરામાં મરાયો.
૪. સ. ૧૮૬૧ દારકામાં વાઘેર જટાશીઅન સ્થપાઈ. પશુ વ્યવસ્થિત ન ચાલી. ટ્રેસીડન્સીની સ્થાપના એ વર્ષે થઈ હતી.
૪. સ. ૧૮૬૭ દેવો માણેક માથરડાના કુંગર પર મરાયો.
૪. સ. ૧૮૬૯ મૂળ માણેક રામપુર પાસે કુંગરમાં મરાયો.
૪. સ. ૧૮૮૦ શેઠ દાકરસી મૂળજીએ ઝોખામડંગમાં મોટી સખાવત કરી.
૪. સ. ૧૮૮૦ પંડિત વલ્લભજી હર્ષિદાસ આચાર્ય પુરાતરવની જોષખોળ માટે દારકા પધાર્યો. (જીન માસમાં)
- ૪. સ. ૧૯૦૩ દારકાના રાજ્યકર્તા શ્રી સ્વામીજીરાવ આયકવાડ દારકામાં પહેલીવાર પધાર્યો. જંગલમન્દિર ઉપર સુવર્ણનો કળશ ચડાવ્યો. દી. જા. સમર્થ સાથે હતા. ઝોખા જન્દર સ્થાપવાનો વિચાર તે વખતે થયો.
- ૪. સ. ૧૯૨૦ મે માસમાં ત્રીજી તારિખે ઝોખામડંગના વાઘેર ઉપરની બધી હુકમત વડોદરા સરકારને સોંપવામાં

આવી. આસિસ્ટન્ટ રેસીડન્ટની કચેરી દ્વારકામાં ખસેડી લેવામાં આવી તેને સ્થાને ઓખામંડળ પહેલા કમિશનર તરીકે કર્નલ શિવરાજસિંહ નિમણુંક થઇ. અને તેના એજ્યુકેશન ઓફિસર તરીકે શ્રી. કલ્યાણરાય જોષીને નીમવામાં આવ્યા.

૪. સ. ૧૯૨૧ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ માયકવાડ દ્વારકામાં ખીજી વ પધાર્યા. ચારદા મંદિર નવું બનાવવા હા અપાયો સીમેન્ટ કારખાનું દ્વારકામાં શરૂ થયું.

૪. સ. ૧૯૨૨ જામનગરથી દ્વારકા સુધીનો રેલ્વે માર્ગ ખુલ્લો મૂકાયો.

૪. સ. ૧૯૨૬ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ત્રીજી વાર દ્વારકા પધાય ચારદામંદિર ખુલ્લુ મૂકાયું; ઓખાપોટું જો “ સયાજી પીઅર ” ખુલ્લો મૂકાયો. માહે દેવુઆ તારિખ ૧૦ અને ૧૧.

૪. સ. ૧૯૩૧ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ચોથી વાર દ્વારકાની મુલાકા પધાર્યા.

૪. સ. ૧૯૪૪ એપ્રિલની પહેલી તારિખથી એમતીરનાનનો અ એટ દર્શનનો કર વડોદરા રાજ્યે કાઠી નાંખ્યો.

ધ. જો એમ માનતા હશે કે દારકામાં તો કેવળ કાના લોક વાધેર-અનાહી માણસો વસતા હશે. કેટલાક એમ પણ માનતા હશે કે દારકામાં ધૂર્ત શાહજો અને બાવા વેરાગી વસતા હશે. પરન્તુ કે. શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ગાયકવાડની રાજનીતિના આપ લાખ્યા પછી દારકાને ગુજરાતના એક સંસ્કારી શહેરની હરોળમાં મૂકી શકાય તેટલી સંસ્કારીતા એ શહેરની વસ્તીએ પ્રાપ્ત કરી છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૧ ના વરતી ગણતરી વખતે સાધેલા નીચે મુજબના કેટલાક આંકડા સાચા તર્ક માટે ઉપયોગી નીવડે તેવા છે.

દારકાના આંકડા

વસતિવાળાં ઘર ૨૨૫૬ - ધરદીક માણસની સંખ્યા ૪૦૬

કુલ વસ્તી ૧૦૬૪૧

પુરુષોની વસતિ ૫૫૨૭ સ્ત્રીઓની વસ્તી ૫૧૧૪

૬૭ સો પુરુષે સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૯૩

બહેલા પુરુષો ૨૫૧૯ બહેલ સ્ત્રીઓ ૯૧૯

બહેલ પુરુષોની સેંકડે બહેલ સ્ત્રીઓની સેંકડે

ટકાવારી ૪૫.૫ ટકાવારી ૧૮

કુલ વસતિ ઉપર બહેલની સેંકડે ટકાવારી ૩૨.૭

દ્વારકામાં સેંકડે ૩૨-૩ માણસો બણેલા છે; મુજરાતમાં (બ્રિટિશ) સેંકડે ૧૩-૬; અને મુગ્ધ શહેરમાં સેંકડે ૨૪ માણસો બણેલા હોય છે. દ્વારકામાં સેંકડે ૧૮ સ્ત્રીઓ બણેલી છે; બ્રિટિશ મુજરાતમાં ૩-૬ અને મુગ્ધ શહેરમાં ૧-૫ સ્ત્રીઓ બણેલી છે.

આનું કારણ એજ છે કે દ્વારકામાં વડોદરા સરકારનું પ્રગતિશાળી રાજ્ય છે, દ્વારકામાં ખેતી માત્ર નામની જ છે એટલે ખેતવર્ગની વસ્તી નહિ જેવી છે. વસ્તીનો મોટો ભાગ મધ્યમ-વર્ગનો હોય છે.

આ શહેરમાં બે કે ત્રણ માળની દલેલીઓ ઠેકાણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે; શહેર બહાર નાના નાના બંગલા ધાટ મકાનો પણ બંધાયેલાં છે. બજાર બહુ રમણીય નથી, પરંતુ જે છે તે સંસ્કારી પ્રજાના અપખેગી બધી વસ્તુઓ વેંચે છે. સુંદર શાકમારકેટ છેકરાની શાળા, કન્યાશાળા, બાલમંદિર, દવાખાનું, રમણાલય, સ્વાસ્થ્ય ખાનું, હાઈસ્કૂલ, સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, મહિલા પુસ્તકાલય, બાલ પુસ્તકાલય, સરકારી મેમોરિયલ, વેદશાળા, (હવામાન માપવાનું સ્થળ) પેસ્ટ ઓફિસ, તાર ઓફિસ, વડોદરા ઍન્ક, મહાજનની વાડી, આઠણેલી વાડી, બોશાળા, ઠોરનું દવાખાનું, લોહાણા બોર્ડીંગ હાઉસ, ધરધામ બોર્ડીંગ હાઉસ, મુગ્ધી આશ્રમ અખ્યાસગૃહ, વાઘેર બોર્ડીંગ હાઉસ, વેદાંત ત્રણ વર્ગ, બાળ મંડળીઓ, સંસ્કૃત વેદશાળા, જેવી સંસ્કારના ધામ જેવી ગણાતી સંસ્થાઓ દ્વારકામાં છે.

દ્વારકામાં જોવા લાયક સ્થળો

જગત-મંદિર જોવા જેવું છે; અને તે વિષે અન્ય ગ્રંથો લખવામાં આવ્યું છે, દ્વારકાનો દરિયો ખરેખર જોવા જેવો છે.

દરિયા કાંઠે સવાર સાંજ છીપણાં વીણવા એ નાના મોટા સર્વ માટે મનમમની મેળ જની રહે છે.

સમુદ્રને કાંઠે જમતળિન્દુ બૃશિરનો બેખડ ઉપર મન્ય ચોટી-દાર જેવી, સમુદ્રના કાંઠ દોરતા જેવી ધોળા દીવાદાંડી સૌનું ધ્યાન ખેંચે છે. આખી રાત્ર એ દાંડીના શિખર ઉપર ગોળ ચક્રરૂપે દીવો પ્રકાશનો જગજગ દિશાઓમાં ફેંકવા કરે છે. એ જગજગ સમુદ્રમાં ઘગભગ વીસથી પચ્ચીસ માઇલ સુધી ફેલાય છે. હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારે આ દીવાદાંડી નૌકાવ્યવહાર માટે જાડું અગત્યની મણાય છે.

બડકેધર

દ્વારકાના દરિયાનો રતાળ કાંઠો — Beach — જેમ આકર્ષક છે તેમ મનખૂત પત્થરોની બેખડથી અંતરણ્યેયો કિનારો પણ મોઢક છે. દ્વારકામાં બડકેધરના મેદાનના નામથી ઓળખાતી જગ્યા પર આપણે જાં જાંબીએ છીએ ત્યારે આપણી કલ્પના હૃદય અને સ્થૂન હૃદય તદ્દન સુકત થઈ જાય છે. ત્યાં સમુદ્ર કાંઠે ફરવા જેવો સુન્દર રસ્તો બાંધવામાં આવ્યો છે. સવાર સાંજ સંસ્કારી ભોઠો અહિં ફરવા આવે છે. એ રસ્તા ઉપર શ્રીધામનિવાસ માટે મોરખી-રાત્રે સુન્દર જંગલો બાંધ્યો છે; બાજુએ ઓળા સીમેન્ટ કમ્પનીના અમલદારોને ગ્રહેવા માટે સુરોભિત જંગલોની દાર આવેલી છે.

આ દરિયા કાંઠે—સમુદ્રની વચ્ચે એક ઉંચો ખડક છે અને તેના ઉપર શિવનું મંદિર સ્થાપવામાં આવ્યું છે. જ્યારે ભરતીનાં પાણી ઉતરી જાય ત્યારે પૂજારી એ ટેકરા ઉપર જાય અને પૂજા કરી આવે છે. આ ખડક અસલ તો મૂળ જમીન સાથેજ

સંકળાયેલું સ્થળ હશે પરન્તુ દરિયાના મોઝનાં સતત મારથી એ ખડક અને હાલની જમીન વચ્ચેનો માટીવાળો અને પથરવાળો ભાગ ધોવાઈ ગયો છે. એ ખડક ઉપર કોઈએ ચમત્કારિક ભડકા જ્વાળામુખીના કે ધરતી-કમ્પના ઉલ્કાપાત વખતે જોયા હશે અને તે દિવસે ત્યાં શિવાલય સ્થાપી તેનું નામ ભડકેશ્વર પાડ્યું હશે.

સમુદ્રની વનસ્પતિ

ભડકેશ્વરના દરિયા કાઠે વનસ્પતિના વિવિધ નમૂના ધસકાઈ આવે છે. તે એટલા બધા અદ્ભુત અને બોધક હોય છે કે ધલાકાની કૉલેજના વનસ્પતિ વિજ્ઞાનના અધ્યાપકો ઘણીવાર પોતાના વિદ્યાર્થીઓને લઈ કેવળ પ્રત્યક્ષ નમૂના પરથી શિક્ષણ આપવાની દૃષ્ટિથી દ્વારકા આવે છે. એકવાર તો મુખ્યમંત્રી મુનિન્દ્રસિંઘીએ પ્રો. બર્ગોસન નામના યુરોપના નિષ્ણાતને આમંત્રણ આપી દ્વારકા બોલાવ્યા હતા. તે વખતે એમની પાસેથી જ્ઞાન સેવા મુનિન્દ્રસિંઘીની ઘણીખરી કૉલેજના વનસ્પતિ વિજ્ઞાનના અધ્યાપકો દ્વારકામાં આવ્યા હતા. દ્વારકાના દરિયામાંથી સાંપડતી વનસ્પતિના નમૂના આજે પણ કેટલીક કૉલેજમાં સંગ્રહી રાખેલા નજરે પડે છે.

સિન્ધુસદન

દ્વારકામાં કળાપ્રેમી, ઇતિહાસના પૂજારી અને સાહિત્યના ઉપાસક સ્વ. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીનો બંગલો જોવા જોવો છે. એ બંગલો સમુદ્ર કિનારે બાંધવામાં આવ્યો છે માટે તેનું નામ “સિન્ધુસદન” રાખવામાં આવ્યું છે. આ બંગલાના એક ભાગમાં શેઠ પુરુષોત્તમભાઈએ પોતાના માતાપિતા અને પત્નીની આરસની પ્રતિમા બેસાડી સુન્દર મંદિર જેવી છત્રી બાંધાવી છે. એ છત્રીનું

બાંધકામ, તેમાં જુદા જુદા ભાગમાં મૂકેલા કોતરકામના નમૂના અને તેમાં આરસની તકતીઓ હેપર કોતરાવેલાં જૂદી જૂદી ભાષામાં શિષ્ટ ગણાતા વચનામૃતો એટલાં તો વિવિધ અને બોધક છે કે આ આખી છત્રી હિન્દુસ્તાનના કોઇ પણ સંગ્રહસ્થાનને દીપાવે એવા નમૂનો જણાયા વિના રહે તેમ નથી. આ છત્રીમાં કોતરાવેલી જાળાઓ, ફૂલ, વેલ, તોરણ, પિક્કા, ખેરાપ, વગેરે હિન્દુસ્તાનમાં પંકાયેલા રથળોના નમૂનાની નક્કલ તરીકે રજુ થયેલ છે. કોઇ આમાના તાજમહેલમાંથી તો કોઇ રત્નોદયુર સીક્રીના મુકરબામાંથી, કોઇ શાહ આલમના રોજમાંથી તો કોઇ દીલ્લીની જુમ્મા મસ્જિદમાંથી-એ રીતે આ છત્રી એ કળાની ધુનિવહસિંદી છે. આરિક અવસોદન કરનારને જણાશે કે બાંધણીમાં હમેશ જળવપામાં આવે આવે છે તે સમતોલપણને બોગે આ ઠેકાણે કેટલાક નમૂના કેવળ તેની વિશિષ્ટતાને કારણે રજુ થયા છે. બોગલ પાઠશાહો પત્થરમાં મીણાકોરી કામથી પત્થરમાં હીરામાણેકનું જડતર કેવું કરતા હતા, અને પત્થરમાં સોનું કેવી રીતે રસતા હતા તે અહિં બતાવવાનું પણ શેઠ પુરુષોત્તમ બૂધ્યાં નથી.

આ છત્રીમાં જેમ હિન્દુસ્તાનનો કળા હિતારવામાં આવી છે અને ધાર્મિક વચનામૃતોથી આધ્યાત્મિક ભાવના જગાડવામાં આવી છે તેમ સુખ્ય બંગલાની આંધણીમાં એ કળાના પૂજારીએ અને ઇતિહાસના ઓળખાએ કળાથી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસને મૂર્તિમન્ત બનાવ્યો છે. એ બંગલો કેવળ કળાનો નમૂનો છે એમ તો સૌને દેખાશે પણ તે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનો અવતાર છે તે બહુ થોડા માણસો જણી શકે તેમ છે. એ ગૂઢ અર્થ પોતાના બંગલામાં રહેલો છે; એ વાત શેઠ પુરુષોત્તમે જેમને કહી દશે તે પૈકીના એક હોવાનું લેખકને સદ્બાધ્ય મળ્યું હતું.

સિન્ધુસદન એટલે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનો અવતાર

સિન્ધુસદન ઉત્તરાભિમુખ ઉભેલો બંગલો છે. તેમાં એક પણ સ્તંભ, એક પણ કઠેરો, બળી, ઝરૂબો, સીડી, મિનારો, ધુમ્મટ, પ્યાલો કે છાજલી કળાના પ્રતિનિધિત્વ વિનાનો અને ઐતિહાસિક અર્થ વિનાનો નથી. આ બંગલો બાંધવામાં શેઠ પુરુષોત્તમે મનુષ્યના જીવન માટેની સગવડતા ઊભી કરવાની દરકાર કરી નથી પણ હિન્દની કળા અને ઇતિહાસનું મંદિર પાતે રચે છે; એ વિચાર એમણે નજર આગળ રાખ્યો હતો.

બંગલાના આગલા ભાગની મધ્ય રેખા પ્રવેશદ્વારથી જથ્થાઈ આવે છે તેમ પાછલા ભાગની મધ્યરેખા સીડીવાળા મિનારાના પુરજથી સ્પષ્ટ થાય છે. એ મિનારાનો પુરજ સૌથી ઉંચો હોવાથી આગલા ભાગમાંથી બંગલાનું દર્શન કરનારને મિનારાનું પુરજ મૂર્તિના મુકુટ જેવું લાગે છે, એ મુકુટને ત્રાજવાનો કાંટો ગણીએ તો એ કાંટો ઉપર બંગલાના ત્રાજવાની બન્ને ઢાંઠી સમતોલ રહેલી જણાયો.

૧ મિનારાના પુરજની રચના ઇંગ્લાંડના કિલ્લાના પુરજ જેવી છે. તે એમ બતાવે છે કે હિન્દુસ્તાનની સર્વોપરી સત્તા આજે ઇંગ્લાંડના હાથમાં છે.

૨ એ પુરજની બન્ને બાજુએ બે ધુમ્મટ આવ્યા છે તેના શિખર ઉપર બહુ નાનાં કાંગરાં ચણવામાં આવ્યાં છે. તે ધરત્રામી રચાપત્તના પ્રતિનિધિ તરીકે મૂકાયા છે. તે એમ સૂચવે છે કે ઇંગ્લાંડની સત્તા હિન્દમાં જામી તે પહેલાં એમણની સત્તા હિન્દમાં હતી.

૩ બે ધુમ્મટની રચના બારિકાસથી જોનારને પ્રતીતિ થશે

કે એ ધુમ્મટ તાજમહેલના ધુમ્મટ નથી. એ દક્ષિણના હિન્દી સ્થાપત્યના નમૂના છે. તેનો અર્થ એ છે કે હિન્દમાં અંગ્રેજ સત્તા જામી ત્યારે મોટી સત્તા હિન્દમાં દક્ષિણના મહારાષ્ટ્રની હતી.

૪ બે ધુમ્મટવાળી છત્રી નીચે વિરાજ અગાશી આવેલી છે. એ અગાશીમાં કહેરા ઉપર ખાલાઓ ગોઠવ્યા છે-તે કેવળ શોભાના નથી પરંતુ પારસી બાઈઓના આતશના અને ધુપના એ ખાલા છે, તે એમ સૂચવે છે કે હિન્દુસ્તાને પારસી બાઈઓને મરાઠી સત્તા જામ્યા પહેલાં પોતાના બેળામાં લઈને પોતાના આપ્તજન બનાવી દીધા છે.

૫ હિન્દુસ્તાનની ખરી રાજસત્તા તો રાજપુતની હતી તે બતાવવા આ બંગલાની આસપાસ જે કારીગરી મંદિરોમાં, કાંઠામાં, બારીઓની છાજલીમાં, તોરણની કાંતરણીમાં અને સ્તંભોના આકારમાં-દર્શાવવામાં આવી છે તે બધી રાજપુતસ્થાનના અસલી સ્થાપત્યમાંથી લીધેલી છે.

૬ આવડા મોડા મકાનમાં એક પણ સ્થળે સ્થપતિએ કમાનનો ઉપયોગ કર્યો નથી.

■ સૌથી વધારે ખ્યાન એવનાર ખીના એ છે કે બંગલાના પ્રવેશદ્વાર આગળ ગાડી ઉભવાનો મંડપ છે. તેની બહાર બંગલાના બધા ભાગથી તદ્દન અલગ બે સ્થંભો ચોટાડી મૂકવામાં આવ્યા છે. તે સ્તંભની રચના અને તેના ઉપર મૂકેલા ખાલાના ધાટ અને તેની કાંતરણી, જાપાનની સંસ્કૃતિની છાપવાળી છે. તે એ સૂચવે છે કે હજી સુધી એટલે ઇ. સ. ૧૯૦૩ સુધી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં જાપાનને સ્થાન મળ્યું નથી.

આ બંગલાના મધ્યવર્તી દીવાનખાનામાં અને પરણાઓમાં તથા સીડીની દિવાલો ઉપર શેઠ પુરુષોત્તમ માઇએ અતિદાસિક છબીઓ કલાના નમૂના, અને ફેટલાક અગત્યના લેખો-વગેરેનું 'સુંદર સંમંદસ્થાન ગોઠવ્યું હતું'. એમના અવસાન પછી એ સંમંદસ્થાન વિખરાઈ ગયું છે. થોડા નમૂના અવશિષ્ટ જૂના ભગ્ન સંમંદસ્થાનની સાક્ષી પૂરે છે.

ક્ષત્રપ રાજાના સમયનો શિલાલેખ

દારકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન અને પુસ્તકાલયની સમૃદ્ધિ પ્રવાસીને આકર્ષ્યા વગર રહેતી નથી એ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના મકાનના ખુલ્લા પટ્ટાગણમાં ધાતુના પતંગની એક ઓરડી ઊભી છે તેમાં જૂનો ક્ષત્રપ રાજાના સમયનો શિલાલેખ ઊભો છે. તે સંસ્કારી જનોએ જોવા જેવો છે.

આ શિલાલેખ દારકાથી પૂર્વ દિશાએ આઠ માઇલ દૂર આવેના નૂળવાસર નામના ગામને પાદરે સાગણસર તળાવની પાળ ઉપરથી માટી ખોદતા ખોદતા મળી આવ્યો છે. ત્યાંથી એ શિલાલેખને દારકામાં લાવવામાં આવ્યો હતો. ધણી વરસો સધી દારકાની ખારી હવા અને તડકો તેના પર પોતાની અસર કર્યે જતો હતો. છેવટે વડોદરા ગામ્યે એ પત્થરને પુસ્તકાલયના પટ્ટાગણમાં ઊભો કરી તેના ઉપર ઓરડી બાંધાવી છે.

એ પત્થરની ઉંચાઈ લગભગ પાંચ ફૂટ છે અને પહોળાઈ એ ફૂટ જેટલી છે. ટોચ પર લખેલી એક લીટી પાંચ અક્ષરની છે તે વાચક વાચી શકે એવી રીતે સન્મુખ આખની સમાન્તરે લખાયેલી છે. બીજી ચાર લીટીઓ આડી લખવામાં આવી છે, તેથી સામ ઊભીને તે લીટી વાચતાં મુશ્કેલી પડે છે. લેખ પૂરો થયાના ચિહ્ન

તરીકે પૂર્ણવિરામ રૂપે સાથીઓ કાનગવામાં આવ્યો છે એ લેખ-
માના અક્ષરો બાહ્યી લીપિના છે એ લેખમાં નીચે પ્રમાણે
લખવામાં આવ્યું છે

વાણિજ્યકના પુત્રે મહાક્ષત્રપ રાજા સ્વામી રૂપેનના ૧૨૦
(૧૨૨ ?) વર્ષમાં વૈશાખ વદ પાચમના રોજ પોતાનો પ્રાણ
અર્પણ કરી મિત્રનો પ્રાણ બચાવ્યો.

ક્ષત્રપ રાજાના સમયના શિનાતેઓ અને સીકકાઓ સૌરાષ્ટ્રમાં
એકથી વધારે રચે મળ્યા છે દારકાના પ્રદેશમાં પણ એ ક્ષત્રપ
રાજાના સમયની સરકૃતિ મોળુદ હતી તે આ શિનાતખથી સાબીત
થાય છે છ સ પૂર્વે ૭૮ થી કનિષ્ક રાજાએ પુષ્પપુત્રમાં (પેલા-
વર) આ શકનો આરંભ કર્યો હતો, તેથી ઉપરના ૧૨૨ માં ૭૮
ઉમેરવાથી છ સ ૨૦૦ નોંધ અક આવે છે એટલે કે છ સ ના

* આ લેખમાંની સાલનો આકારો જુદો જુદો વચાવે છે ડૉક્ટર
બ.કા.કર ૧૨૨ બતાવે છે ડૉ. ભગવાનલાલ કન્દલના સામગ્રીત શ્રી
ગિરિનંદશકર બટની નોંધપુસ્તકમાં ૨૨૦ બતાવવામાં આવ્યો છે અને
એક અન્ય રચે ૨૩૨ બતાવવામાં આવ્યો છે પરંતુ ડૉ. ભગવાનલાલ
કન્દલએ જુલાઈ ૧૮૯૦ ના ગૈયલ એસિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમાં
ક્ષત્રપોની વસાવટી ઉપબલવવા એ સાલવારી આપી છે તે પરથી જણાય
છે કે મહાક્ષત્રપ રૂપેન છ સ. ૨૦૦ થી ૨૧૮ સુધી સત્તાધીશ હતા
ક્ષત્રપોના સમયમાં ચાલતી સાત શકની હતી તેનો આરંભ ૮ સ
૭૮ થી થયે હતો એટલે ઉપરના ડૉ. બ.કા.કરે વચાવે ૧૨૨ માં ૭૮
ઉમેરતાં છ સ ૨૦૦ આવે છે તે ડૉ. ભગવાનલાલે ઉપબલવેલી ક્ષત્રપોની
વસાવટીની સાત સાથે મળતી આવે છે આ એટલે જ ડૉ.સામાઈએ
લખેલા History of Gujarat નામના પુસ્તકના પરિશિષ્ટ A માં
ક્ષત્રપોની વસાવટી આપી છે તે ડૉ. ભગવાનલાલના લેખ પરથી
આપવામાં આવી છે

ખીજ ત્રીજ સૈકામાં દ્વારકાના પ્રદેશમાં શિક્ષા લેખો ઠાતરે એવા સંસ્કારી વિદ્વાનો વસતા હતા તે પણ આ લેખ પરથી સાબીત થાય છે.

દ્વારકાના મેળા

કોઈ પણ પ્રજાના સંસ્કારનું માપ તેના મેળા પરથી મળી આવે છે. દ્વારકાની પ્રજા અનેક ઉત્સવો ઉજવે છે.

કાર્તિક શુદ્ધ એકાદશી-દેવ ઉઠ્યાની એકાદશી-પવિત્ર મનાય છે તે દિવસે ગોમતી ઘાટ ઉપર અને મન્દિરમાં સારો મેળો જામે છે.

કાર્તિક શુદ્ધ બારસના રોજ સાંજે દેવના લગ્નની સ્વારી ધામ-ધુમથી નીકળે છે અને દેવમંદિરમાં લગ્નની ક્રિયા મોટી મેદની વચ્ચે થાય છે. શેરડીના મંડપો ઘેર ઘેર રોપાય છે.

કાર્તિક શુદ્ધ પૂનેમના રોજ તુલસી વિવાહની વિધિ મન્દિરમાં ઉલ્લાસ પૂર્વક થાય છે: કેટલાંક ઘરોમાં પણ ઘેર ઘેર આ લગ્ન તુલસી ક્યારે ઉજવાય છે.

માગશર શુદ્ધ એકાદશીના રોજ ગીતા જયન્તી દ્વારકાના લોકો ઠાઠમાઠથી ઉજવે છે. ગીતાજીના પુરતકને રથમાં સ્થાપી સ્વારી રૂપે શહેરમાં ફેરવવામાં આવે છે. તે દિવસે સવારના સમયમાં શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજની સંનિધિમાં સેંકડો પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એક અવાજે ગીતાનું પારાયણ કરે છે અને સાંજે આદ્યજીની વાડીમાં મોટી સભા ગોઠવાય છે ત્યાં ગીતાજીના મુખપાઠની હરીશાષ્ટ, પ્રવચન, પૂજા, આરતી વગેરે કાર્યક્રમ પ્રેમપૂર્વક પ્રતિવર્ષે ગોઠવાય છે.

મહા શુદ્ધ પાંચમ—વસ-તપાચમી-નો ઉત્સવ ઘેર ઘેર દેવ આગળ આંખો રોપીને ઉજવવામાં આવે છે. દેવને મુલાલ અખીલથી ખેલાવવાનો આરંભ એ દિવસથી થાય છે.

મહા વદ ચૌદસ—મહાસિવરાત્રીનો મેળો ભાઈચર મહાદેવ મંદિરે બરાબ છે. હજારો માણસો એ મેળામાં જાય છે.

દાગળુ શુદ્ધ પડવો—ફૂલડોલનો ઉત્સવ મોટી મેદની વડ મંદિરમાં ઉજવાય છે. દેવને દિન્ડોવામાં બેસાડી ગુલાબ, રંગ અખીલ વગેરેથી ખેલાવવામાં આવે છે હજારો યાત્રાળુ એ મેળા ભાગ લેવા દ્વારકા આવી પહોંચે છે.

ચૈત્ર શુદ્ધ પીજ—એ દિવસે સાંજને સમયે જૈરાંઓના ટોળેટોળ સમુદ્ધ કાંઠે જાય છે; સમુદ્ધની પૂજા કરે છે; અને ઘેરથી ખાવા જુદી જુદી વાનીઓ લાવ્યાં હોય છે તે સાથે બેસીને સૌ ખાય છે મુવાનો તે દિવસે પતંગ ઉડાવે છે. સુપારત પછી મેળો વિખરાવ લાગે છે.

ચૈત્ર શુદ્ધ બારસ—રુકિમણી વિવાહની સ્વારી નીકળે છે અં મંદિરમાં શ્રીજીના સગ્ન ઉજવાય છે.

વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીજ—અક્ષય તૃતીયા—આ દેશમાં મોટા ઉત્સવ મંથાય છે. મંદિરમાં દેવને અન્નનો જ પોશાક ધરાવવામાં આવે છે. ઘેરઘર દિવ્યકા બંધાય છે; મોટા ઝાડની ડાળીએ દોરડાંન દિવ્યકા બાંધી હોકરા હોકરીઓ દીવ્યકા ખાવામાં બંધતા માને છે સ્ત્રીએ ખેડુત વર્મ પવનની મતિ જોવા એકઠા થાય છે અને તે દિવસના પવન ઉપરથી આવતું વરસ કેવું નીવડશે તેના પામકા-ભવિષ્ય-ભાષે છે.

જેઠ શુદ્ધ દશમ—ગંગાદશમી—એ દિવસે દ્વારકાથી એક માધલ દૂર શ્રી રુકિમણીના મંદિર પાસે આવેલાં બાગિરથી મંગાનો મેળો બરાબ છે. તે રથાને સવારના સમયમાં દસ વાગ્યા મુધી બેનો

બાધ્યોની મોટી મેદની રનાન કરવા એકત્ર થાય છે. ત્યાં દુકાનો વગેરેની ઠઠ સારી જામે છે. મંગાણ આ રથને પધાર્યા હતાં, તેથી તેમના ઉદ્દગમનના દિવસને પવિત્ર માની આ મેળો બરાય છે.

જેઠ સુદ અગીઆરસ—બીમએકાદશી—વાધેર લોકોમાં બહુ મોટી મનાય છે. દ્વારકાની આસપાસનાં ગામડાંમાં વસતા વાધેરો પોતાના બાળબચ્ચાંને માડામાં બેસાડી પરાઠીઆથી દ્વારકામાં આવવાનું શરૂ કરે છે. સવાર થનાં હજારો વાધેર ગોમતીકાંઠે અને મન્દિરમાં એકઠા થઈ જાય છે. આખો દિવસ એ લોકો દ્વારકામાં જાળે છે. સાંજે વાધેર મુવાનોની દુડગદી-કુસ્તીની હરીફાઈ જામે છે. મોટી મેદની વચ્ચે આ ખેલ ખેલાય છે. ટાઇવાર ચડસાચડસીને પરિણામે પક્ષકારો ગરમ બને છે. પછી વડીલો અને પોલીસ તેમને ટાઢા પાડે છે.

જેઠ શુદ્ધ પૂનેમના રોજ જળયાત્રાનો ઉત્સવ મન્દિરોમાં બહુ ભાવપૂર્વક ઉજવાય છે. મન્દિરોમાં જળના ધોજ દેવ સમક્ષ બરાય છે. કુવારામાંથી જળની શેડો ઉડ્યા કરે છે. લીલાં વૃક્ષોના પાંદડાં અને ડાળીઓથી કુંજની ઘટાનો દેખાવ મન્દિર પાસે રથવામાં આવે છે અને ઉનાળાની ગરમીના દિવસોમાં દેવને એ રીતે ઠંડક-વાળું વાતાવરણ આપવામાં આવે છે. બેટ સંખોદ્વારમાં તો દરેક દેવના નિજ મન્દિરમાં ગોહલપૂર પાણી ભરવામાં આવે છે. દર્શન કરવા એ દિવસે પુષ્કળ માણસો એકત્ર થાય છે.

અષાઢ શુદ્ધ બીજને દિવસ રથયાત્રાનો ઉત્સવ દ્વારકામાં બહુ જ ધામધુમથી ઉજવાય છે. સોના ચાંદીના રથમાં દેવને બેસાડી અક્તજનો રથ ખેડે છે. હજારો માણસો આ રથને ખેડાતો જોવા

જગતમન્દિરને ઝરખે ચડીને બેસે છે. પુનરીઓ રથમાં બિરાજેલા દેવને સંભાળવામાં તે દિવસે મોટી જહેમન ઉઠાવે છે.

અષાઃ શુદ્ધ એકાદશીના રાજ દેવપોટણી તિથી ઉજવાય છે. ગોમતીપાટે અને મન્દિરોમાં માણસોની મેદની વધારે હોય છે. ઠેકાણે ઠેકાણે કીર્તનો ગવાય છે.

આવંશુ શુદ્ધ એકાદશી—પવિત્ર એકાદશીના રાજ દેવની સ્વારી દારકાથી બે માહલ દૂર આવેલા ગોલપા તળાવ ઉપર જલકીડા માટે જાય છે. સ્વારીમાં ઘોડા, રથ, પાલખી, માડાં, મોટા વગેરેની ઠંઠ જામે છે. માણસોની મેદની મોટી જામે છે. ગોલપા તળાવની પાળ ઉપર કુકાનોના તંબુ અને રાવડીઓ બાંધવામાં આવે છે. એ તળાવના જળમાં દેવની મૂર્તિને પૂનમ પ્રિયપૂર્વક સ્નાન કરાવે છે; અને દેવનું સ્નાન થયા પછી તળાવનું જળ પવિત્ર થયેલું સમગ્ર ભક્ત જનો તળાવમાં ખૂબ ન્હાય છે—ઝીલે છે, જળમાં ઝીલવાના ઉત્સવને લીધે આ દિવસને ઝીલથા એકાદશી કહેવાય છે. ગોલપા તળાવે જતી સ્વારી કરતાં પાછી વળતી સ્વારી વધારે ઠાઠથી રચાયેલી હોય છે. યાત્રાળુઓ અને ભક્ત-જનો રસ્તે દેવની પાલખી આમળ બજનકોત્તનનો ધૂન જમાવે છે.

આવંશુ માસમાં શુક્લપક્ષમાં મન્દિરમાં હીન્ડોલામાં દેવને ઝુલાવવામાં આવે છે. રાજ સોંજે હીન્ડોલાના દર્શન માટે મોટી ભીડ થાય છે. ખાસ કરીને આવંશુ શુદ્ધ એકાદશીથી પૂનમ સુધી હીન્ડોલાના મેળામાં ગીરદી વધારે હોય છે. હાંદી ઝુમ્મર, બીલોરી કાચ, આરસા વગેરેથી મંડપની શોભા ઉપજાવવામાં આવે છે; અને દેવને રાજરાજ નવા હીન્ડોલામાં ઝુલાવવામાં આવે છે.

કોઈ દિવસ લાકડાંના રંગીત હીન્ડોલામાં, કોઈ દિવસ ફૂલના અને પાનના સુંગરથી સુશોભિત હીન્ડોલામાં, કોઈ દિવસ મીઠાકારી કાચના હીન્ડોલામાં દેવને સુધાવવામાં આવે છે.

આવશ્ય શુદ્ધ પૂનમના રોજ બ્રાહ્મણો અને ધર્મ જનોઈ પહેરનારી માતિના માણસોનો મોટો મેળો બરાય છે, તે દિવસે સપ્તર્ષિની સ્થાપના અને પૂજન કરી બ્રાહ્મણો દેવતર્પણ; અને ઋષિ તર્પણની વિધિ શાસ્ત્રોક્ત વિધિસર કરે છે. બ્રાહ્મણોની ઓઝો બાળકોને લઈ ઋષિના દર્શન કરવા ગોમતી તટ ઉપર ટોળાખંધ આવે છે.

આવજી વદ આઠમ—જન્મશ્રમીના રોજ સવારના સમયમાં “દારકા કેળવણી મંડળ” વિદ્યાર્થીઓનું મોટું સરખસ ગાનતે વાનતે શહેરમાં ફેરવે છે. અને વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસ તરીકે એ દિવસ ઉજવે છે. સાંજે સ્વમંસેવકો ઘેર ઘેર વિદ્યાદાન મેળવવા નીકળી પડે છે. આ કેળવણી મંડળ દારકામાં બાલમંદિર ચલાવે છે અને બીજા કેળવણી પ્રચારની પ્રવૃત્તિ સરકારની પ્રવૃત્તિની પૂરક પ્રવૃત્તિ તરીકે ચલાવે છે.

એ દિવસે મંદિરમાં અને ગોમતી કાંઠે સવારે ખૂબ મોટો મેળો જામે છે. અને રાતે બાર વાગે દર્શન વખતે માણસોની ભીડ બહુ થાય છે; અને રાતે બાર વાગે શ્રીકૃષ્ણના જન્મોત્સવની આરતી વખતે મંદિરમાં મોટી ભીડ જામે છે.

આવશ્ય માસના પ્રત્યેક સોમવારે રાણેશ્વર-ઋણ મુહર્તેશ્વર મહાદેવના મંદિરે ભવ્ય મેળો બરાય છે. ત્યાં ધીના કમળ અને પટાંગણીની શોભા દર સોમવારે વિવિધ પ્રકારની યતી હોવાથી

એ મિન્દર એક માઈન કરતા વધારે દૂર હોવા છતાં એ મેળામાં દર્બારો માણસો આકર્ષાય છે એ મેળાને મનોરંજક બનાવવા શણેશ્વર મન્દિરની વ્યવસ્થા કરનાર સમિતિના સભ્યો દરેક વરમે મોગી જહેમત લેવાય છે

આશુ શુભ એકમથી નવ દિવસ સુધી નવરાત્રનો ઉત્સવ દ્વારકામાં બહુ રસિકતાથી તોડો ઉજવે છે રોજ રાત્રે નવથી અગીઆર વાગ્યા સુધી બ્રાહ્મણની ન્યાતિની વાદીના બબ્બ મ્રમા મહાપ્રમા દર્બારો પુરુષો અને સ્ત્રીઓની સમા ભરાય છે તે વખતે સરસ્વતીનું પૂજન અર્ચન થયા પછી બહુક કુમારીકાઓ એકસરખા પોશાકમાં સજ્જ થઈ માયન, ગરમા, ગીતો વગેરે ગાય છે, બાપણો, કથા, કીર્તનો વક્રત્વોત્તેજક દરીદ્રાઈના સંભાષણો કરેના ક્રમ પ્રમાણે વારા ફરતી ગોઠવાયા હોય છે મહાપ્રમા ભરતશ્રુ થયુના નમૂનાનુ, ચિત્રકળાના નમૂનાનુ પ્રદર્શન ભગાય છે, અને છેલ્લે દશેરાને દિવસે-ઉત્સવની પૂર્ણોદ્ધતિને દહાડે ઇનામો વહેંચવાનો કાર્યક્રમ ૬મ ૬ ૧ બરેલા ઠાઠથી ઉજવાય છે બહારગામથી આવેલા યાત્રાળુને આ તોકસિદ્ધાંતુને મેળા બહુ આકર્ષક જણાય છે

આશુ શુદ્ધ દશમ—દશેરાને દિવસે શમીપૂજન માટે દેવની સ્વારી શહેરની બહાર જાય છે ત્યાં શમીનુ પૂજન કરી તોડો સીમોલક્ષ્મીનનો સાત્રોક્ત વિધિ કરે છે અને પડી વિન્યાસશમીની સ્વારી ગાજતે વાજતે શહેરમાં દાખલ થાય છે

આશો શુદ્ધ પૂનેમના રોજ સરદપૂનેમનો મેળો મન્દિરમાં ભગવત દેવની મૂર્તિને ખુલ્લી ચાદનીમાં પધરાવવામાં આવે છે અને દેવ પાસે નૃત્યવાદન વગેરે ભક્તિદર્શક ક્રમ રાખવામાં આવે છે ગત્રે દશ વાગ્યા સુધી એ મેળો જામેતો રહે છે

દીવાળી અને અન્નકોટના મેળામાં પણ ઘણી બીડ હોય છે. દીવાળીની રાતે અને પડવાને દિવસે અન્નકોટના દર્શનના મેળા ભરાય છે.

ઉપર જણાવેલા ધાર્મિક મેળા અને ઉત્સવો ઉપરાંત પ્રત્યેક વર્સે વડોદરા રાજ્યના મદારાજ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડના જન્મોત્સવ સપ્તાહના દિવસોમાં તારિખ ૬મી જાન્યુઆરીથી તા. ૧૪ મી જાન્યુઆરી સુધી પ્રજાજનો મંગલ ઉત્સવો પામે છે. તે અઠવાડીયામાં વિવિધ રસભર્યા કાર્યક્રમ રાજ રાખવામાં આવ્યા હોય છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું

. દ્વારકાના પ્રાજ્ઞો-શાટિયા અને લોહાણા

૧. ગુગલી પ્રાજ્ઞ

દ્વારકામાં ત્રીયંગાર તરીકેનો હકક ગુગલી પ્રાજ્ઞોનો છે. તેમની ન્યાત ગૂજરાતમાં માત્ર દ્વારકામાં જ ભેવામાં આવે છે. એપ્રામંડળમાં જેમ આવડા રજપૂત, હેરોલ રજપૂત, અને રોકોડ (પાટોર) રજપૂત વિપતના માયો આવ્યા હતા. તેમ ગુગલી પ્રાજ્ઞ મારવાડ દેશમાંથી-ઉમિન્ન માલ તટપુ ત્વારે-તે પરમણુમાંથી દ્વારકામાં આવી વસ્યા હશે એમ અનુમાન થાય છે.

* આજુ પર્વતના હેરોમાં જૈન ભોક્ષે પુનરી તરીકે

* આખૂ-દેવવાડાના સુમસિંહ જૈનમંદિરમાં વિ. સં. ૧૨૮૭ ક્રી. પ. ૩ સ્થિતારનો એક મોટો શિલાલેખ, મંત્રીશ્વર તેજપાલે કરાવેલ શ્રુતિસિંહ-વસહી અપરનામ નેમિનાથદેવ-જિનમંદિર ધર્મસ્થાનની રક્ષા અને અધ્યારિકા ઉત્સવાદિ અવસ્થા-સળખમાં છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે-
" સંદ્રાવલીના રાજ સોમસિંહ, રાજકુમાર કાન્દડદેવ વગેરે સમસ્ત રાજલોકો તથા ત્યાંના સ્થાનપતિ બહારક વગેરે સાથે ગુગલી પ્રાજ્ઞો અને સમસ્ત મહાજનો, ગોશ્વિકો તથા આખૂ ઉપરના ૧૨ ગામેમાં રહેતા સ્થાનપતિ, તપોધનો સાથે ગુગલી પ્રાજ્ઞો અને શકિય વગેરે સમસ્ત લોકોએ અને આસપાસનાં જીલ્લા ગામેમાં રહેતા પ્રવીણારવંશી

ગુગલી ખાઠણેને રોક્યાં હતા એવું નેમિચૈત્ય વિષેની કથામાં લખેલું છે. તે કથા રાજશેખર સૂરિના પ્રગન્ધ કાવ્યમાંથી (જિન-વિજય સંપાદિત સિન્ધી જૈનમંથમાળા) રા. રસિકલાલ પરિજે દ્વિતીય ગોવંધ સાદિત્ય ચોપાન નામની ચોપડીમાં જિતારી છે. રાજશેખરસૂરિએ આ કથા સંવત ૧૪૦૫ માં એટલે ઇ. સ. ૧૧૪૬ માં લખી હતી. ઓખામંડળમાં વસઇ ગામે (કનકાવતી) જૈન ચૈત્ય આવડા રામના પ્રભાવ વખતે બંધાયું હશે ત્યારે ચૈત્યની પૂજા વારતે મારવાડમાંથી ગુગલી ખાઠણના કુટુંબને બોલાવવામાં આવ્યા હોય એ સ્વાભાવિક છે. અત્યારે વસઇના મહાદેવ કનકેશ્વરના મંદિરની પૂજનો હજી ગુગલી ખાઠણના એક કુટુંબને છે એવી તકરાર સરકાર દ્વંતરે નોંધાઇ હતી. તે ઉપરથી પણ સમજાય છે કે જેનું કુટુંબ વસઇમાં પડેલું વસ્યું હતું તે ગુગલી ખાઠણને વંશપરંપરાનો વસઇની પૂજનો હજી મળ્યો હશે. ત્યાર પછી જગત મંદિર દારકામાં બંધાયું હશે ત્યારે તે મંદિરમાં પૂજનું કામ કરવા બીજા ગુગલી ખાઠણના કુટુંબને સોંપાયું હશે. બીજાનમાં ઉપર મુસલમાની સત્તાધીશોએ અનેક આક્રમણ કર્યાં હતાં. એવાં આક્રમણ વખતે મારવાડ અને મેવાડની ઘણી પ્રજા ગુજરાત કાઠી-આવાડમાં જિતારી આવી હતી. તેમ મારવાડના ગુગલી ખાઠણે દારકા તરફ નાશી આવ્યા હોય એ સંભવિત છે. આજે પણ જોધ-

સર્વ રાજપુત્રોએ પોતપોતાની ઇચ્છાપૂર્વક શ્રી નેમિનાથદેવના મંડપમાં બેસીને મહા. શ્રી. તેજપાલ પાસેથી પોતપોતાના પ્રમોદ-પૂર્વક ઉપયુક્ત ધર્મસ્થાનના રજોપાત્રો ભાર સ્વીકાર્યા હતા ”

વિશેષ માટે જુઓ-અર્જુન જૈનલેખ સંદોહ [] સ.
મુનિ જયંતવિજયજી, પ્ર.

—લા. બ. ગાંધી

પુરની આશુમાશુ ગુમલી ઝાઝણોના થોડા કુટુંબો ખેતીનો ધન્ધો કરી જીવન ગાળે છે તેમનો વરવા પરણવાનો સમ્બન્ધ દારકાના ગુમથી ઝાઝણુ સાથે નથી દારકાના ગુમલી ઝાઝણો બારમા કે તેરમા શતકમા ઓખામંડામા આવ્યા હતા તેઓ જ્યારે દારકા આવ્યા ત્યારે દારકામા અબોગી ઝાઝણુની સત્તા મન્દિરમા આવતી હતી તેમનો સાથે તીર્થના અને મન્દિરના હક્કના ભોગવટા ખામત અનેક તકગરો થયાનુ કેટનાક તામ્રપત્ર પરથી સિદ્ધ થયુ છે ૪ સ ૧૫૫૭-સવત ૧૬૧૩ ના કાર્તિક શુદ્ધ એકાદશી અને છુધ વારના રોજ ગોસ્વામી શ્રી વિઠ્ઠનાથજીએ દારકામા આઠાપત્ર તાનાના પતરા પર લખી આપ્યુ છે તેમાના આગમના વાક્યો નીચે મુજબ છે—

“ ગોસ્વામી શ્રી વિઠ્ઠનાથજી મહારાજને અબોગીકુ ઓર ગુમનીનકું વિખ દીનો હૈ જો દારકા ક્ષેત્રમે ગોમલાદિ તીર્થ કે ડેકાણુ હૈ તાકે દુમ પુરોહિત હો સો યાત્રા નિમિત્ત જો મનુષ્ય આવે હૈ તાકી પેદાસ બાટવે ખામત દુમકુ પરરપર કસેશ હો કે કોઇ સમે આદમી કેા નુકસાન જને હેસેા છિપદ્રવ દેખકે દુમકુ ઓગ દુમ્હારો યજમાનકે મન જમ હોય હૈ તાકે લીડે કુછુ મનોગ્ય જનત નહિ એસેા સુનકે હમને દુમકુ કહી, જેસે દુમ્હારો નિર્વાહ અતે ઓગ યજમાનકી પ્રજ્ઞતા રહે એ સો મારગ હમ દુમકુ કરદે તા સુનકે દુમને પ્રજ્ઞ હોકે હમને કહી જો આપ આવ્યા કરો સો હમકે દોલુકે પ્રમાણુ હૈ એસે સુનકે હમને દોલુકે વિભાગકો બદો જસ્ત નિચે લીખે મુજબ કરદીનો હૈ તા પ્રમાન દુમ અતોગે ॥ ”

આ ઉપરથી સમજાય છે કે તીર્થના પુરોહિત તરીકે દારકામા ગુમથી ઝાઝણે પોતાનો હક્ક જમાવ્યો ત્યાર પહેલા અબોગી

દારકાના પ્રાદ્યલો-ભાટિયા અને લોહાણા

પ્રાદ્યલોનો પણ પુરોહિત તરીકે દારકા તીર્થમાં હક્ક હતો. ધીરે ધીરે ગુગલી પ્રાદ્યલોએ પોતાના વિશેષ સંસ્કારને લઈને દારકા ક્ષેત્રમાં પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું હતું. દારકા પાસેના બેટશંખોદાના મંદિરોમાં પુરોહિત કર્તવ્યનો હક્ક પણ એમનો રચપાથો હતો. ઇ. સ. ૧૫૭૧ માં સંવત ૧૬૨૭ ના વૈશાખ શુદ્ધ પાંચમને ગુરવારે પાસ્વામી શ્રી રઘુનાથજીએ તાંબાના પત્ર ઉપર એક આજ્ઞાપત્ર લખી આપ્યું છે. તેમાં પણ બેટના મંદિરની બેટ, વચ્ચે, આબૂધણ, સામગ્રી વગેરે યાત્રાળુ અર્પણ કરે તેમાં ગુગલી ગોરનો અર્ધો દિરસો મંદિરના અધિષ્ઠાતાએ આપવો એવું કરાવી આપ્યું છે.

એ પરથી પણ સમજાય છે કે ગુગલી પ્રાદ્યલોએ દારકાક્ષેત્રનો મહિમા વધારવા પોતાના હિતની દૃષ્ટિથી બહુ પ્રયત્નો કર્યા હતા.

અસહના સમયમાં વિદ્યા બણવી એ સહેલું નહોતું. તે વખતે ગુગલી પ્રાદ્યલો દેવપૂજા, અને પ્રાદ્યલો વગેરે કર્મકાંડની વિદ્યામાં સારી રીતે પ્રવીણ હશે એમ સમજાય છે. સંવત ૧૭૮૬માં (ઇ. સ. ૧૭૩૦) દારકાની ચારદાપીઠ ઉપર શ્રી પ્રકાશાનન્દ સંકરાચાર્ય તરીકે અધિષ્ઠાતા હતા. તેમણે દારકાનાથનું હોદ્દું ભરામત કરાવી વિષ્ણુભાગ નામનો યજ્ઞ કરાવ્યો હતો. તે સંબંધી એક જૂનો સંસ્કૃત લેખ મળેલો છે તેમાં ગુગલી પ્રાદ્યલુ લાખા ઠાકરના નામનો ઉલ્લેખ બહુ માનપૂર્વક નીચેના શ્લોકોથી કરેલો છે.

દ્વારાવત્યાં હિ લાલાશ્ચયોવિપ્રેન્દ્રો ભગવન્મનઃ ।

પ્રકાશાનન્દ ચિત્તજ્ઞો ધર્મકાર્યાર્થમુચ્યતઃ ॥

દારકામાં લાખા ઠાકર નામે એક પ્રાદ્યલુનો ઇન્દ્ર, તે ભગવાનના મનરૂપ, પ્રકાશાનન્દનું ચિત્ત બણનાર ધર્મકાર્યને અર્થે તત્પર હતા.

શ્રીમદશુભલિવંશવિપ્રતિલકઃ કલ્યાણજિતપુત્રકઃ
શ્રીલાલામિથઠાકરો શુભવરો માન્યોઽસ્તિભૂમિપૈઃ
ધર્માર્થિકપરાયણો હરિવદાંમોજાર્વાચનાવાસધિઃ
ઔદાર્યકનિધિઃ સદાવિજયતે ગાંધીર્ય રત્નાકરઃ ॥

તે શુભશી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના તિલકરૂપ કલ્યાણજીતનો પુત્ર શ્રી
લાલા ઠાકર, શુભોમાં ઉત્તમ, સર્વ રામબો વડે માન્ય, કેવળ ધર્મ-
પરાયણ, શ્રી હરિચરણ કમળની ધૂળમાં રહેનારી બુદ્ધિવાળો,
ઉદારતાનો ખાસ ભંડાર, અને મંબીરતાને રત્નાકર સદાને
વિજયને પામે છે.

તેન માણિવ્યવંશોઽપિ ધર્મકાર્યનિયોજિતઃ ।
નિયોજ્ય વૈષ્ણવે માર્ગે તદ્વંશો વિમલીકૃતઃ ॥

તેણે વાઘેરના માણેક કુટુંબને ધર્મકાર્યમાં યોગ્ય તે વંશને
વૈષ્ણવ માર્ગમાં જોડીને તેણે નિર્માણ બનાવ્યો.

આ પ્રમાણે જે શુભશી બ્રાહ્મણની પ્રશંસા ઇ. સ. ૧૭૪૦
માં થયેલી છે તેની જ્ઞાતિ તે સમયે દારકામાં સંસ્કારી અને ધર્મ-
પ્રિય હોવા જ બોધ્યો.

પરંતુ અહીંસાની વાત એટલી છે કે આટલી દૃઢ સુધી
સંસ્કારમાં ચડેલી વ્યક્તિ જે જ્ઞાતિમાં હતી તે શુભશી જ્ઞાતિ ધીરે
ધીરે વિદ્યાથી વિમુખ બનતી ગઈ, અને તેમની માત્ર ઉપલક્ષ રહે-
ણીમાં જ સંસ્કાર સચવાયા. આજે દારકાના શુભશી બ્રાહ્મણની
રહેણી બહુ ટાપટીપવાળી વિદ્યાસપ્રિય તથા નામરિક્તાવાળી છે.

દારકામાં બજારમાં વેંચાતી હંચા પ્રકારની ચીજો-શું વસ્ત્રો કે શું
 પાન્ય, શું ખેવા મીઠાઈ કે શું શાકભાજી, પ્રાદ્યુષના બરની મનાય
 છે. વેપારી પ્રજા-લોહાણાની જ્ઞાતિની વપરાશની ચીજો પ્રાદ્યુષના
 વપરાશની ચીજથી ઉતરતી હોય છે. આમ ચવાનું કારણ એ છે કે
 જેમ જેમ દારકા ક્ષેત્રની ખ્યાતિ વધતી ગઈ તેમ તેમ પુણ્યસંચય
 કરવાને હિન્દુસ્તાનના ખૂલે ખૂલેથી યાત્રાળુ આવવા લાગ્યા. શ્રી
 દારકાધીશના દેવળ ઉપર ધળ ચડાવવાનું પુણ્ય જેને લેવું હોય છે
 તેણે ગુમલી પ્રાદ્યુષની જ્ઞાતિ સમસ્તને જમાડવી જોઈએ એવો
 કાયદો એ લોકોએ ચાલુ કર્યો છે. તેથી એ જ્ઞાતિના માણસોને
 સગમગ હમેશ યાત્રાળુ તરફથી જ જમવાનું મળતું હતું. એવા
 પ્રકારે જીવન ગાળનારને જે કમાઈ હોય તે મોટે ભાગે ધરણી
 વજોમાં અને મોજશોખના સાધનમાં જ વપરાય એ સ્વાભાવિક
 છે. તેને પરિણામે ગુજરાતના પ્રાદ્યુષોની બધી જ્ઞાતિ કરતાં ગુમલી
 પ્રાદ્યુષ શોષાઈ અને શ્રીમંતાઈના ડોળ તરફ વધારે પ્રમાણમાં
 ઉતરેલી છે. એ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ નિરક્ષર હોય તો પણ લુગડાં
 પહેરવાની અને દાગીનાની પસંદગીની રીતમાં બાદીઆ વાણીઆ
 કોમની સ્ત્રીઓની દરોહમાં જોભી રહે એવી વિલાસપ્રિય બની ગયેલી
 છે. નવા સુધરેલા યુગમાં યાત્રાળુઓ ગુમલી ગોરને બહુ મોટી
 દક્ષિણા જવડે જ આપે છે અને કાયમના ધસ ભોજ પણ હવે
 સુકાઈ ગયા છે. એટલે સમયાનુસાર તે જ્ઞાતિના યુવાનો સમજી
 બનવા લાગ્યા છે. આજે ગુમલી પ્રાદ્યુષમાં લાખા ઠાકર જેવો
 પડિત નથી, પરંતુ કોલેજમાં પ્રોફેસરી કરી શકે તેવા શ્રી. મૂળ-
 ચંકર હવે અને શ્રી સુન્દરજી બેટાઈ જેવાં રત્નો એ જ્ઞાતિમાં છે.
 ડોક્ટરો અને વકીલો એ જ્ઞાતિએ ઉપજાવ્યા છે. ગુજરાતને ગંગ-
 ભૂમિદ્વારા શિક્ષણ અને આનંદ આપવાની ઓગણીસમી સદીમાં

જેમણે પહેલ કરી હતી તેમાં દારકાના ગુમલી બ્રાહ્મણ મકનજી શુકાનું નામ જણીતું છે:

દારકામાં ત્રી દારકાનાથની પૂજા કરવાનો 'હક્ક' આ ગાતિના એક કુટુંબને મળેલો છે. તે પુજારી કુટુંબના મધ્યમ છે. બાકીના કુટુંબો ગોરપકું કરે છે. હિન્દુસ્તાનની જોટલી ગાતિઓ 'છે-તેની જોડે' રાણી કરી દરેક કુટુંબ અમુક અમુક ગાતિના ગોર તરીકે નિશ્ચિત થયેલ છે. ગમે તે ગુમલી બ્રાહ્મણ ગમે તે ગાતિના યાત્રા-ળુનો ગોર બની શકતો નથી. પાદ, હાકર, હીવેર, પાઢીઆ, ઉપાધ્યાય, પુરોહિત, વાઘડા અને મીન એ આ ગાતિના કુટુંબોની સુખ્ય અટકો છે. વાઘડા અને મીન એ બે અટક ગુજરાતના બીજા બ્રાહ્મણોમાં સ્થાપિત નથી. વાઘડા વાણીયાના ગોર તરીકે વાઘડા બ્રાહ્મણોનાં કુટુંબો ગુજરાતમાં અવધાનગાંધ્યા છે. પણ મીન નામ તો ગુમલી નાતમાં જ છે.

૨. અબોટી બ્રાહ્મણ

ગુજરાત અને અસલી મારવાડના સંપર્કના ઇતિહાસની કથા જેમ દારકાના ગુમલી બ્રાહ્મણની કથામાંથી મળે છે તેમ અબોટી બ્રાહ્મણની કથામાંથી પણ મળે છે. હાલમાં અબોટી બ્રાહ્મણની વગતી દારકા, બેટ, અમુળ્યા માં જ છે. જામનગર રાજ્યમાં જોખામંડળની સરહદ પર વેદવતી નદીનું પુરાણ પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે. તેને કાઠિ આવેશાં મામડાંમાં-જાકસીઆ અને હાબરડી-પણ થોડા અબોટી બ્રાહ્મણો વસે છે. કચ્છમાં અંબરની આસપાસ થોડી વસ્તી અબોટી બ્રાહ્મણની છે. કાઠીઆવાડમાં જામસરા બીવખા, અને ખાગરા પાસેના પ્રદેશમાં છૂટા છવાયા અબોટી બ્રાહ્મણના કુટુંબ વસે છે.

અબોટી બ્રાહ્મણનું નામ ધણુને નવું જ લાગે છે; પરંતુ

દારકાના પ્રાહણો-સાટિયા અને લોહાણા

ગુજરાતની એ અસહી પ્રાહણી જ્ઞાતિ છે. ઔદિચ્ય પ્રાહણીની ન્યાત કરતા એ પ્રાહણો ગુજરાતના વધારે જૂના મણાય છે. હાલમાં તે અમોટી પ્રાહણી ખેતીવાડીના કામમાં ગ્રંથાયા છે તેથી તેમના અસહી પ્રાહણી સંસ્કારો કેટલેક અંશે ધંધાના સંબંધથી ઘસાઈ ગયેલા જણાય છે. એટ દારકામાં અમોટી પ્રાહણો પુરાતન કાળમાં દેવના પુજારી હતા, પછી તે તીર્થના પુરોહિત પણ હતા. એ વાતની સાબીતી ગુજરાતી જ્ઞાતિની હકીકતમાં આપેના શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીના આશાપત્રવાળા તાબાપત્રના વાક્યો પરથી મળે છે. આજે દારકાના અમોટી પ્રાહણીને હજી દારકાના જગતમન્દિરને શિખરે ચડી ધમ્મ ચડાવવાનો છે. એ બાવન મળની ધમ્મ-રેશમાં કે કીનખાખની-ન્યારે કુતારી લઈ નવી ધમ્મ ચડાવવામાં આવે છતાં તે જૂની ધમ્મ અમોટી પ્રાહણીને જ મળે છે ધમ્મ ચડાવવાનો અમુક લાગો તે પ્રાહણીને આજે પણ મળ્યા કરે છે. ગુગલી પ્રાહણીએ પોતાના વચરવથી અમોટીને તીર્થગારને રચાનેથી અને દેવના પુજારીના ગ્યાનેથી ખસેડી મૂક્યા છે હાલ એટના અને દારકાના અમોટી દેવમન્દિરમાં ફૂલ વૃક્ષસી અને પુષ્પમાવા વેચવાનો તથા મન્દિરમાં જલધરીઆનો ધંધો કરે છે. એ લોકો જનોઈ પહેરે છે, અને પ્રાહણીજીવનના ધણા ખરા બાલ સ્વરૂપ પાળે છે તેઓ એટ દારકામાં રોજ ન્દાય છે; મુઝટા, પીતામર પહેરે તેમનામાં પુનર્વંશ થતા નથી.

ઈસ્વીસનના તેમાં ચતકમાં ગુજરાતની અસહી રાજધાની બિજમાલમાં (શ્રીમાન) જૂના જગતસ્વામીના મન્દિરના ધાગળા ૯૫૦ કેટલાક બેખો કોતરાયેલા હતા તે બધા "બાવનગર ઇન્ડીયન" નામના પુસ્તકમાં છપાયા છે તથા મુગ્ધ ગેઝેટીયર પહેલા ભાગમાં પણ છપાયેલા છે. (પાનુ ૪૭૭) આ શિનાબેખોમાં જગતસ્વામીને

"અંગભોમ"ની મોટી રકમો અર્પણ કર્યો બદલની અને તે બોમની વસ્તુની વેંચણી કેટલા ભાગમાં કોની વચ્ચે કરવી તે સંબંધી દફતર સંસ્કૃત ભાષામાં કોતરાયેલી છે. તેમાં અબોટી અને બાસ ભદ્રને મન્દિરના અંગના માણસો તરીકે અમુક દામ આપવાનો ઉદ્દેશ્ય થયેલો છે.

ભિન્નમાલનું જગસ્વામીનું જૂનું મન્દિર સૂર્યનારાયણનું હતું. તેના પર આક્રમણો થયાં હતાં. છેવટે ઇ. સ. ૬૪૪ શ્રીમાલ શહેર અને મન્દિર ફરીથી નિર્માણ; ઇ. સ. ૮૯૯ માં એ મન્દિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો. ત્યાર પછી તેરમા સૈકામાં ચાંબલા ઉપરના લેખો કાતગાચા ચૌદમાં સૈકામાં એ મન્દિરનો અને શહેરનો તદ્દન વિનાશ થયો. એ રીતે ભિન્નમાલની ચડતી પડતીના સંગાતી અબોટી બ્રાહ્મણો હતા. ત્યાંના સૂર્યનારાયણ દેવના તે પૂજારી હતા.

ભિન્નમાલમાંથી નાશી આવીને અનેક ન્યાતો ઉત્તર ગુજરાતમાં અને કાઠિયાવાડમાં વસેલી છે. શ્રીમાલી બ્રાહ્મણ, શ્રીમાલી વાણીઆ, શ્રીમાલી સેલ્લી, "સેવક" અને બોમક નામની ગણતિ ધણુ ત્યાંથી ગુજરાતમાં આવી વસી છે. સેવકો જૈન મન્દિરોમાં પૂજનું કામ કરતા હતા. સેવક ગણતિના ઇતિહાસની વાતો પરથી જણાય છે કે તે ગણતિની જૂદી જૂદી સોળ શાખાઓ હતી. તેમાં ૧ ભિન્નમાલ, ૨ દેવીર (દીવેર), ૩ અબોટી, ૪ હીરગોત, ૫ કુવારા, ૬ લવાર, ૭ મદનોચ, ૮ મુંડીવારા, ૯ સપરવાકા, અને ૧૦ સાંડ, સુખ્ય હતી. આ રીતે દ્વારકાના અબોટી બ્રાહ્મણ શ્રીમાલનો અસલી સેવક ગણતિની શાખા હોવાનું સાબીત થાય છે.

બોમક અને સેવકનું અસલ નામ "મગ" હતું. મગ બ્રાહ્મણોને પુરાણમાં સૂર્યનારાયણના પુજારી તરીકે વર્ણવવામાં

દારકાના બ્રાહ્મણો-સાટિયા અને લોહાણા

આખા છે. શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર સામને ઋષિના સાપથી શરીર પર થયેલો કોહનો રોગ ચન્દ્રભાગા નદીને કાઢે સૂર્યની ઉપાસનાથી મટી ગયાની પુરાણની કથા છે. એ સ્થળે સૂર્યનું મંદિર સામ્યે બધાંબુ' હતું; અને તે દેવની પૂજા કરવા મગ બ્રાહ્મણને બોલાવ્યા હતા. મગ બ્રાહ્મણના અગ્રેસર ગર્ભ ઋષિ હતા. અત્યાર દારકામાં પંચનદ તીર્થ પાસે ચન્દ્રભાગા દેવી છે ત્યાં ગમલક્ષ્મણના પુરાતની દહેરા છે તે ખરી રીતે સામ્ય લક્ષ્મણના દહેરા છે. સામ્યે એ સ્થળે સૂર્યોપાસના કરી હતી તે બતાવવા મગ બ્રાહ્મણોએ-અબોટી બ્રાહ્મણોએ-એ દહેરા બારમા ચતકમા બાધ્યાહરી, દારકાથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રભાસ ગયા અને ત્યાં શાંદવારથની ચઢ. તે પછી વજનાબ સાથે મગ બ્રાહ્મણો મથુરા ગયા હતા ત્યાં એ શાકદ્રોષીય બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાતા હતા.

ઓખામંડળમાં દ્રાસાયુવેલ ગામે હાન મગ દહેરા તરીકે ઓળખાતું પુરાવની ખડેર છે તે સૂર્યનું મંદિર છે અને મગ લોહા તેની પૂજા કરતા તેથી તેનું નામ મગ દહેર પડે છે

આ રીતે દારકાના અબોટી બ્રાહ્મણ ઓખામંડળની વાધેર વસતી જોડેલો જ જૂનો વાસ ગખનારા છે-એમ સહેનાઇથી અનુમાન થઇ શકે છે અબોટી બ્રાહ્મણમાં સામજી નામ બહુ પ્રસરેલું છે તે સ્થામજીનું અગ્રજ ■ નકોતા સામ્યજીનું નવું સ્વરૂપ હોઇ શકે. દારકાના જમતમંદિર ને સ્થળે અસલી સૂર્યનું મંદિર જ હતું અને તેની પૂજા મગ-અબોટી-કરતા હોવા જોઇએ. તે સમયથી જમત મંદિર ઉપર અબોટી બ્રાહ્મણનો હક્ક હતો તે આજ સુધી ધન ચડાવવાનો હક્ક આજુ રહ્યો જણાય છે

૩ શ્રીમાલી આહવા

દારકામાં શ્રીમાલથી ઉતરી આવેલા શ્રીમાલી આહવાની પરતી બહુ ઓછી છે; પરંતુ તે ગુગલી આહવાના કપાળગેર તરીકે મનાય છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ગુગલી આહવા-આહુ, શ્રીમાલ, અને મારવાડ તરફથી દારકામાં આવેલા છે.

૪ શ્રીગોડ આહવા

દારકામાં શ્રીગોડ આહવાના પાંચ દસ કુટુંબ વસે છે. આ કુટુંબના મુખ્ય કુટુંબને દારકાના અસલી મંદિર શ્રી બદ્રકાળી, શ્રી સિદ્ધનાથ અને શ્રી કુશસ્વરની પૂજનો લક્ષ વંશપરંપરાનો મળેલો છે. તે પરથી જણાય છે કે ગુગલી આહવા વિષ્ણુની પૂજમાં રચાપચા રહેલા દશે તેથી સિવની અને માતા બદ્રકાળીની પૂજ કરવાનું કામ પોતે ન રાખતાં શ્રીગોડ આહવાને સોંપ્યું હશે. અમર ગુગલી કરતાં શ્રીગોડ આહવા વધારે શિક્ષિત હોવાથી એમને એ કામ સોંપાયું હશે. હાલ પણ દારકામાં પુરોહિત કાર્ય કરાવવામાં શ્રીગોડ કુટુંબના માણસો પ્રવીણ હોય છે. તે આહવાને “પંડયા” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે પરથી એમની અસલી પડિતાઈ વિષે અનુમાન થઈ શકે છે.

૫ ઓદિવ્ય આહવા

દારકામાં ઓદિવ્ય આહવા આમ-નુક છે. દારકા પાસેના એટ મામે દેવમંદિરની પૂજનો કમ જ્યારે ગોસાઇજના બાળકાએ નિશ્ચિત રૂપે ધડી કાઢ્યો ત્યારે શ્રી લક્ષ્મીજ અને શ્રી સત્યભામાજના પ્રતિનિધિ તરીકે ઇલાચારીઓ રચાપવાનું નક્કી થયું. એ ઇલાચારીઓની પસંદગી ખરેડી સમવાયના ઓદિવ્ય આહવામાંથી

દારકાના બ્રાહ્મણો-ભાટિયા અને લોહાણા

કરવાનું કરાવવામાં આવ્યું અને શ્રી દારકાધીશને ગજભોગ ધરાવવાનું પવિત્ર કામ એ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણને સોંપાયું. એ કામ માટે જામ નગર આદિ સ્થળેથી ખરેડી ઔદિચ્ય કુટુંબને મોનાવવામાં આવ્યા હતા. આજે બેટમાં એ મૂળ કુટુંબના વચગાળે વસે છે અને મન્નિરોમાં સેનાપૂજનનું કામ કરે છે કેટલાક મહેતા મુત્સદીનું કામ પણ કરે છે.

દારકામાં શુભલી બ્રાહ્મણોએ ઔદિચ્ય વૈદ્યશાસ્ત્રી જાદવજી દેવેને જામનગરના રાજ્યમાંથી મોનાવી પૂજ્ય તરીકે ઇ સ ૧૮૬૦ પછી સ્થાપ્યા હતા તેમના નામ ઉપરથી આજે દારકાની એક મેરીનું નામ પડેલું છે એ વૈદ્યના કુટુંબ સિવાય અન્ય ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણનું કુટુંબ દારકામાં જૂનો વાસ રાખીને નહેલું નથી.

૬ રાજગોર બ્રાહ્મણ

વાધેગાં વાઢેર રજપૂતના જૂના ગામ તરીકે રાજગોર બ્રાહ્મણના છૂટા જવાયા કુટુંબો ઓખામડળના જામડામાં વસેના છે તે સરકારમાં બહુજ પગલ પડી ગયા છે—અને તેમને પોતાના અસલી ગૌરવનું જાન પણ નથી.

ભાટિયા

દારકા વરવાળા અને બેટ એ ત્રણ ગામમાં ભાટિયાની વસ્તી અસહનના વખતમાં બહુ સાગી હતી ભાટિયા પોતાને યદુ વંશી ક્ષત્રિય કહેવગાવે છે, તેમનામાં વૈરપટ્ટિ બહુ આગળ પડતી હોય છે વેપાર ખેડવામાં તેઓ કૃષક હોય છે સાદસિક તેમજ ખાગોશવાળા ભાટિયા લોકોએ મુબઇ, અમગતાન, અને આફ્રિકા જઇ ઓગળીસમી સદીમાં વેપારના ક્ષેત્રમાં બહુ નામના મેળવી હતી.

ખેડમાં શ્રી જોરામ આણુદણ અને શ્રી લલા વિદ્યામની
 , પેઢીઓ સુરત, મુંબઈ, મસ્કત અને જાઝીનાર સાથે દરિયાઈ વેપા
 રનો સમ્બન્ધ રાખતી હતી. વરવાળા ગામેથી શ્રી ઠાકરસી મૂળજી,
 તેના બાઈ શ્રી માવજી મૂળજી દાગકાથી વહાણુ રરતે મુંબઈ પહોચી
 ગયા હતા અને ત્યાં જ પોતાની સાહસિક વૃત્તિથી અને વેપારની
 કુનેદથી ધીરે ધીરે મુબઈના વેપારી મહાજમા તે આગેવાન મન્ય
 હતા હાલ શ્રી ઠાકરસી મુળજી એન્ડ સન્સની પેઢી મુબઈમાં
 મુબઈની મિન માલિકોના મહાજમા અગ્રેસર તરીકે ભાગ ભજવે
 છે તે પેઢીની સ્થાપના કરનાર અસલી પુરુષ દારકા પાસેના
 વરવાળા ગામડાના વતની હતા એ મહાપુરુષના પુત્રો બહુ તેજસ્વી
 અને પરાક્રમી બન્યા હતા મુબઈમાં શ્રી દામોદર ઠાકરસી શ્રી
 જોવિન્દજી ઠાકરસી અને શ્રી પ્રાગજી ઠાકરસીએ બહુ નામના મેળવી
 હતી એ કુટુંબમાં સર વિઠ્ઠલદાસ દામોદર ઠાકરસી જેવા બાહોશ
 નર પાક્યા હતા વીસમી સદીની શરૂઆતની વેપારી પ્રવૃત્તિમાં,
 ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમાં અને ગૃહકીર્મ હીનચાલમાં સર વિઠ્ઠલદાસે
 મોટી નામના મેળવી હતી પૂનામાં રહેતા શ્રી ધોડે દેશવ કવેને
 હિંદી ભાષાની યુનિવર્સિટી કાઢવા માટે પોતાના માતૃશ્રી નાથી
 માર્કનું નામ અમર કરવા સર વિઠ્ઠલદાસ દા ઠાકરસીએ ૫૦૦૦
 લાખ જેવડી મોટી રકમની સખાવત કરી હતી નાસિકની મેટેજ
 જેમના નામથી ઓળખાય છે તે શ્રી હસરાજ પ્રાગજી ઠાકરસી
 આ કુટુંબના નજીરા હતા અમદાવાદનો હસરાજ પ્રાગજી દાન,
 મુમ્બઈની શ્રી હસરાજ પ્રાગજી કન્યા હાઈસ્કૂલ, અને યુનિવર્સિટી
 સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતી કેટલીક હસરાજ પ્રાગજીના નામની શિક્ષ-
 વૃત્તિઓ આ ગૃહસ્થની સખાવતને આભારી છે મુમ્બઈમાં સુન્દરનાથ
 હાલ બહુ બણીતો છે તે શ્રીમતી સુન્દરબાઈ હસરાજ પ્રાગજી

દારકાના બ્રાહ્મણો-ભાટિયા અને લોહાણા

બા કુટુંબને ઉન્નત કરે છે. પૂનાની પર્ણકુટીમાં રહી અનેક પ્રકારની દેશસેવા કરનાર લેડી પ્રેમશીલા વિ. ઠાકરસી, કાપડની મિલ માલિકના મંડળમાં સરકાર માન્ય પ્રજા માન્ય તરીકે ઓળખાતા શેઠ શ્રી કૃષ્ણરાજ મા. દા. ઠાકરસી, અને ક્રિકેટના મેદાન ઉપર ક્ષમસ્ત દિન્દના ખેલાડીઓમાં પંકાતા ખેલાડી શ્રી વિજય મર્ચન્ટ આજે પણ શ્રી ઠાકરસી મૂળજના કુટુંબના ધરણી જેવા ગણાય છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મુંબઈમાં પહેલું આમંત્રણ આપનાર ઇતિહાસ પ્રિય, કલાપ્રિય અને સાહિત્ય વિશ્વાસી શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી વરવાળાના ભાટિયા ગૃહસ્થ હતા. વરવાળા દારકાથી ચાર માઇલ છેટે આવેલું ગામડું છે. ત્યાં બાળબગીચા સારા છે. એ ગામમાં ભાટિયા લોકો પોતાનો અસલી વાસ રાખતા હતા. પણ ન્યારથી મુંબઈ ખેટનો વિકાસ થવા લાગ્યો ત્યારથી એ લોકો ગામડાં ખાલી કરી મુંબઈ તરફ જવા લાગ્યા હતા. મુંબઈમાં પૈસો કમાઈ પોતાના દેશમાં એ લોકો સારી સખાવતો કરતા આવ્યા છે. આજે વરવાળામાં શેઠ મેધજી ગોવિન્દનો બગીચો, શેઠ ઠાકરસી મૂળજની ધર્મશાળા અને સદાવ્રત, શેઠ મોહનદાસ કેરજીનું દવાખાનું, શેઠ સુન્દરદાસ નારાયણદાસ સોલિસીટરનો નારાયણ બાગ, શેઠ રતનબાઈ ચરિટીઝનું દવાખાનું અને સદાવ્રત, શેઠ શ્રી મોરારજી વેલજીની ગૌશાળા, શેઠ માધવજી ઠાકરસી દવાખાનું, નંદારા ધોવા માટેના ઘેલાકુંડ, અને વિશ્રામકુંડ-વગેરે જુદા જુદા પ્રકારની સખાવતોની સંસ્થા બાંધીતી છે. મુંબઈમાં વૈષ્ણવ ધર્મની પ્રગતિમાં આગેવાની બરેલો બાગ લેનાર શેઠ દેવીદાસ માધવજીના વડવાઓ પણ વરવાળેથી જ મુંબઈ જઈ વસ્યા હતા. દારકાના ભાટિયા શેઠ રામજી લક્ષ્મીદાસ, અને શેઠ લધુ ઠાળાએ પણ મુંબઈમાં સારી નામના મેળવી હતી.

આ બાટિયા કામે (દારકા, વરવાળા, અને બેટ) પોતાના અસલી ગામને હવે તો તદ્દન વિચારી જ મૂક્યાં છે, પેઢી છતાર મુખબનો વાસ સવાથી તેમને મામડાનો વાસ મમતો નથી. દાસ દારકામાં અને ઇતર ઢેકાણે બાટિયાની વસ્તી ખીલકુલ નજીરી રહેલી છે.

લોહાણા

ઓખામંડળ વિભાગમાં એ વિચિત્રતા છે કે ગુજરાતમાં વેપાર વૃત્તિ માટે પંકાયેલી વાણીઆ કામ અને ખેતીના કામ માટે પંકાયેલી કણખીની કામ-દારકા અને તેની આસપાસના ગામડામાં ખીલકુલ વસી સકી નથી. તેનું કારણ એ જણાય છે કે આ દેશ બહુ વેરાન અને રસકસ વમરનો હોવાથી મોટા સાચા વેપારી વાણીઆને કે સાચા ખેડૂત કણખીને અહીં વાસ રાખવાનું ગમ્યું નહિ હોય. આ દેશમાં વેપાર ખેડનાર લોહાણા કામ છે; અને જુના વખતમાં ખેતીનું કામ કરનાર પણ લોહાણા કામ હતી. એ લોહાણા મહેનતુ, ઉંચા પ્રકારની સામાન્ય સમજવાળા, કરકસરીઆ અને વખત વિચારીને વર્તન રાખનારા જણાય છે. અસહનતા સમયમાં એ કામની મોટી વસ્તી આ વિભાગમાં હતી. પણ સિન્ધ અને કચ્છ તરફથી ઇસ્લામ ધર્મના ઉપદેશોએ ધણા લોહાણાને મેમણ બનાવી ઇસ્લામ ધર્મની દીક્ષા આપી હતી. તે દ્વિસથી ગામડામાં ખેતીનો ધન્ધો કરનારામાં મેમણ લોકો આમળ પડતો બામ લેવા લાગ્યા છે. હજુ પણ કલ્યાણપુર, ધીલુડી, ધ્રાસણવેલ અને દારકા ગામે ધણા લોહાણા ખેડૂતો વસે છે. લોહાણા યાત્રિમાં સાહસવૃત્તિ બાટિયા યાત્રિ જેટલી હોતી નથી; છતાં ખીજ અનેક જાગતમાં લોહાણા વેપારી બાટિયા કામને અનુસરે છે. દારકામાં નમરશેઠ લોહાણા યાત્રિના જ હોય છે. લોહાણા મોટે ભાગે બાટિયાની

દારકાના બ્રાહ્મણો-ભાટિયા અને લોહાણા

પેકે વસ્ત્રભી સંપ્રદાયનો વૈષ્ણવ ધર્મ પાળે છે. એ જ્ઞાતિની એક ખાસિયત એ હોય છે કે તે સંજોગને અનુકૂળ વૃત્તિ ઝંટ પકડી લે છે. લોહાણા કામમાં મજૂરી કરી પેટ ભરવામાં નાનમ મનાતી નથી; બળદતું ગાડું હાંકવામાં હલકાઈ મનાતી નથી. તેથી દારકાના લોહાણામાં આજે, શિક્ષક, વકીલ, ડોક્ટર, વૈજ્ઞ, મુનીમ, કારકુન, મોટર હાંકનાર, ફેરીઓ, ડુકાનદાર, વેપારી, વહાણપટ્ટું કરનાર, અને શરાફ એકથી વધારે મળી રહે છે.

આ જ્ઞાતિના શ્રીમંત લોહા ભાટિયા મૃદસ્થ જેટલી મોટી સખાવતો કરવા માટે પંકાયેલા નથી, છતાં બધા મળીને બહુ સારી સખાવતી સંસ્થાઓ લોહાણા કામ ઠેકાણે ઠેકાણે ચલાવે છે. દારકામાં લોહાણા બોર્ડિંગ હાઉસ-બધી ધીકતી સંસ્થા છે. એ કામના બધા વિદ્યાર્થીઓએ સંસ્થાના આગ્રયથી બધી મળી મોટી ખર્ચાએ પહેંચ્યાના દાખલા સમાજમાં મોજુદ છે.

દારકામાંથી બહાર જઈ વેપારી તરીકે રંમુન, અઠયાબ, મસ્કત, આફ્રિકા, મુંબઈ, પૂના, કટક, બાલાસોર અને કરાંચીમાં જઈ વસેલા બધા લોહાણા કુટુંબો છે.

દ્વારકાની વ્યાસપાસની સંસ્કારભૂમિ

દ્વારકા એ યાત્રાલુ મયક છે એ વાત તો જગમગદ્ગર છે;

પરંતુ ગુજરાત કાઠીઆવાડના ધમધમતા ઉનાળાની ગરમ હવામાંથી અને જીની લૂના સપાટામાંથી બચવા માટે ગુજરાત કાઠીઆવાડના ધનાઢય લોકો હવા ખાવાને જૂદે જૂદે સ્થળે મોટા ખર્ચ વેડીને જઈ વસે છે, તેમને હવે ધીરે ધીરે ખબર પડવા લાગી છે કે કાઠીઆવાડને પશ્ચિમ કાંઠે સમુદ્રની ઠંડી અને સુખકર હવાવાળું ગ્રીષ્મનિવાસ માટે ઉત્તમ અને સોંધું સ્થળ કેમ હોય તો તે દ્વારકા છે.

દ્વારકા એ વડોદરા રાજ્યની લોકહિતની નીષ્ઠાવાળી રાજનીતિવાળા અમલ નીચે છે. મેસ્ટ્રેન દ્વારા મુંબઈથી ૨૮ કલાકમાં, સુરતથી ૨૦ કલાકમાં, અમદાવાદથી ૧૪ કલાકમાં, અને મહેસાણાથી ૧૮ કલાકમાં દ્વારકા જઈ શકાય છે. મુંબઈથી નીકળતી “કાઠીઆવાડ એક્સપ્રેસ”ના નામથી ઓળખાતી સગવડવાળી ટ્રેનનો પણ સીધો સંબંધ દ્વારકા સાથે છે.

દ્વારકામાં ગ્રીષ્મનિવાસ રાખવા ઇચ્છતો માણસ ધારે તો અઠવાડિયાના બે દિવસ “એરોપ્લેન સર્વિસ”નો—હવાઈઅડાળનો—પણ લાભ લઈ શકે છે. એટલે ધંધામાં જહુ ગુચવામેલા શ્રદ્ધરથી પોતાના મથકથી દૂર જવા ન ઇચ્છતા હોય તેમને માટે પણ દ્વારકા

દૂર ગણાય નહિ કારણ કે ફક્ત ચાર કલાકમાં બીજા વર્ગના રહેવાના દર નેટલા અર્થથી જ દારકાથી હવાઈજહાજ દ્વારા સુખમ પહોંચી શકાય છે એ રીતે માથેરાન અને મહાબળેશ્વર કરતા પણ દારકા નજીકનું સ્થળ ગણાય, અને આશુની ટેકરી કરતાં તો થોડું જ નજીક ગણાય.

દારકા એ ગુજરાતી પ્રજાના જીવનને બધમેસતું હવા ખાવાનું સ્થળ છે. હવા ખાવાના બીજાં સ્થળોમાં જે ધાધન હોય છે, સુખસગવડના સાધનોનો જે અભાવ હોય છે, જે મોહારત હોય છે, અને જીવનનું જે અગ્નિમાવિકપણ જણાય છે-તે પૈકી દારકામાં કંઈપણ હોતું નથી. મઠકે હવા ખાવાને ડુંગરો ઉપર જતી વેગા ધરના વૃદ્ધ વડીલજનોને એકલાં મૂકી જવાં પડે છે; તેને બદલે દારકામાં ગ્રીષ્મનિવાસ રાખનારને એ સગવડ મળે છે કે પોતાની સાથે વૃદ્ધ વડિલજનોને પણ લઈ જઈ શકાય છે. કારણ કે દારકામાં વૃદ્ધજનો માટે પણ બહુ યોગ્ય વાતાવરણ મળી ગયું છે. એ રીતે ગ્રીષ્મનિવાસ માટે દારકા એ ગુજરાતનું ઉત્તમ સ્થળ મણી શકાય.

અગ્નિ સમુદ્રમાં છેટે સુધી લાગાયેલા જમીનના છેડા ઉપર દારકા વસેલું હોવાથી તે લગભગ ત્રણે દિગાએથી ભવ્ય મહા-સાગરના વિસ્તૃત પટથી ઘેરાયેલું છે. દારકાનો મહાસાગર એટલે સુખમનો ચોપાટીનો ખાડો સમજવાનો નથી; દારકાનો મહાસાગર એ કંઈ દલાણું દમણ કે ઘોઘા બદની ખાડી નથી. સાગરનો ઉપમા સાગર જ હોય તે પ્રત્યક્ષ સમજવું હોય તો દારકાના ભવ્ય રેતાળ કિનારા ઉપર બેસી આપના આકાશનું પ્રતિબિંબ પાડતા મહાસાગરના અનંત આંચણનું દર્શન કરવું જોઈએ, ગિરિનગરો ઉપર Sun-set-poem-ઉપરથી સૂર્યાસ્તની જે લીલા આપને

રંજન આપે છે તેના કરતાં અનેકધા વધારે આનંદ દારકાના મહાસાગરની ક્ષિતિજ ઉપર આશમતા સૂર્યના બહુરૂપીના વેશની પેઠે રંગ બદલાતાં દર્શનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

બાળબચ્ચાંને નાચવા ફૂંદવા માટે જે વિશાળ રેતાળ કાંઠો દારકામાં છે-એવો કિનારો ગુજરાતમાં બીજું કોઈ જગ્યાએ આપી શકે તેમ નથી. દારકાના રેતાળ કિનાર પર આખાસફેદ વસતિ ઉનાળામાં સાંજે સાંજે મેળા જમાવી બેઠી હોય છે. વિલાસીઓને ત્યાંની સૃષ્ટિક્ષીલા ખૂબજ અનુકૂળતા આપે છે. સમુદ્રના તરંગોની સેનાના દર્શનથી અભ્યાસીઓના વિચારના તરંગમાં જોમ, પ્રકાશ અને વિશુદ્ધિ આવે છે; શ્રદ્ધાવાન ભક્ત હૃદયો ધણીવાર પોતાના મજ્જનો સાક્ષાત્કાર આ રથેજે અનુભવી શકે છે. જમતની ધડમધલમાં ઘેરાઈ મયેલા માણસો કાણે સુધી મહાસાગરની લીલાથી આધિ અને ઉપાધિને વિસરી જઈ મનને હળવું ફૂલ જેવું બની મયેધું અનુભવે છે.

દારકામાં Boab-રેતાળ કિનારો ઉપરાંત સુંબઝના ચોપા-ટીના રસ્તાનો ખ્યાલ આપે તેવો સંસ્કારીજનોથી વસેલો સુંદર ફરવા જવાનો માર્ગ દારકાના સંસ્કારીજનોએ ધણી વખતથી ચોળેલો છે. તે માર્ગે અર્ધો કલાક ફરવા જવાની મોજ આવાં રથળમાં તો અદિતીય ઘણ પડે છે.

શંખલા વીણવા, દરિયાઈ વનસ્પતિની વિચિત્ર જાતોનો સંગ્રહ કરવો, દરિયાઈ જીવજાંતો જીવનક્રમનું નિરીક્ષણ કરવું, ખડકોની રચના અને ચોળના તપાસવી, રેતાળ પ્રદેશની વનસ્પતિનો અભ્યાસ કરવો, કાંટાવાળા ચોરના ઝાડોની ઝાડોમાં નિષ્પ્રયોજન ટેલવું, અને ઓખામંડળના વાધેર, ચારણ, રજારી, અને ગુગળી શાંતિ

જેવી-વીરલ ન્યાતના લોકોના સમ્પર્ક સાધી તેમના જીવનમાંથી મનુષ્યવિદ્યાનો સાર સારવવો-એ બધું દ્વારકામાં ગ્રીષ્મનિવાસ રાખનાર શુદ્ધિમાન માણસ માણી શકે છે.

એ ઉપરાંત હિન્દુઓ માટે તો અમૂલ્ય ગણાતી ધાર્મિક ભાવની તુષ્ટિ આ સ્થળે સાંપડે છે. શાંકર મતના અનુયાયીઓને શ્રી શારદા પીઠનું સ્થળ આકર્ષે છે; શ્રી વલ્લભી સમ્પ્રદાયના વૈષ્ણવોને દ્વારકામાં અનેક પ્રસાદી સ્થળોના દર્શન કૃતકૃત્ય બનાવે છે; જૈન મતાનુયાયીઓ માટે દ્વારકા પાસેના વસપ્ર ગામડાંના જૈન મંદિરના જૂના ખડેરા મનનું થોડુંક આકર્ષણ છે. ઇસ્લામ ભાઈઓ માટે બેટના હાજી કરમાણી પીરની દરગાહ, આરાબડાના પંજા પીરની દરગાહો, અને ગોરીબનની આસાબા પીરની દરગાહ મુલાકાત લેવા યોગ્ય સ્થળો ગણાય છે.

ઇતિહાસ, રચાપત્ર, મૂર્તિવિધાન, શિલાલેખ, ખાંભીઓ, પાળાઆ, અને લોકકથા-જેવી પુરાતત્ત્વની સામગ્રીમાં રસ લેનારા માટે દ્વારકામાં વિસ્તૃત વાનીઓ પીરસામેલી છે. મહાભારત, વિષ્ણુ પુરાણ, હરિવંશ, ભાગવત પુરાણ, અને રકન્દ પુરાણના પ્રભાસ ખંડની કથાઓના પ્રસંગના તાળા આ સ્થળે મેળવી શકાય છે. નરસિંહ મહેતો, મીરાંબાઈ, ઇસર આરોહ, જેવા ભક્તનાં સમ્મારણા આ ભૂમિ સાથે જડેલાં છે, વધિરોના ઇતિહાસના અણુઉલ્લેખ કોયડા ઇતિહાસ દ્રષ્ટિવાળા મેમાનોની વાટ જોતા દ્વારકામાં ઊભા છે. જમતમન્દિર અને દ્વારકાની આસપાસના ગામડાંના ખડેર મન્દિરો, જૂના રચાપત્રના વિશાળ પુસ્તક જેવાં અહિં મોજાનુદ છે. શ્રી પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજનો “ સિન્ધુસદન ” નામનો બંગલો રચાપત્રની ભાષામાં લખાયેલો મૂર્તિમન્ત હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનો મન્ય બની સમૃદ્ધ તટ પર ખડો રહેલો છે.

સૂર્ય નારાયણની અસલી મૂર્તિના અવશેષોથી માંડી અનેક પ્રકાર દર્શાવતી દેવદેવીઓ સુધીની મૂર્તિઓના પ્રત્યક્ષ નમૂનાનું સંગ્રહ-રચાન બેટ દારકાની ભૂમિમાં ઘણા કાળથી અનાવલોકિત સ્થિતિમાં પડેલું છે. ચિલાલેખો, વિવિધ પ્રકારના પાળાઓ, Dolmen પુરાતની માંડવા ઘાટના મન્દિર અને પત્થરની મોટી ઘાણી જેવી કુંડીઓ દારકાની આસપાસ ઘણે સ્થળે છે. હજી લોકો કથાના બ્હેણ મામડાંમાંથી સૂકાઈ નથી ગયાં. માર્ગો બાવાઓનાં ભજનો, રખારીનાં અતિ પુરાતની ગીતો, અને વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયના સમય સમયના કીર્તનો સાંભળવાં હોય તો દારકામાં સ્થિર ચિત્તે વસવું જોઈએ.

મીઠમનિવાસ માટે દારકામાં આવી વસેલા વેપારી મુખજને પણ અનેક પ્રકારનો ખોરાક મળી રહે તેમ છે. સીમેન્ટ ફેક્ટરી મીઠાપુરમાં આવેલ તાતા કેમિકલ્સનું કારખાનું, ઓખાપોટ, ખર્માં શેલની ડોડી, ચંખ અને ડોડીની પેદાશ, માછલીઓ-શાક અને બ્હેલ-પત્થરની ખાણો, એક અને ચીરોડીની પેદાશ, માટીના નમૂના, દવા માટે વપરાતી વનસ્પતિ વગેરે ઘણી યીજો એવી છે કે જે મીઠમ નિવાસીઓનું વખતકાઢણું બની શકે.

ઉનાળામાં દારકા એટલે જલમન્દિર; પાણીના હોજ બરાબા વગર હોજ વચ્ચે બેઠા હોઈએ તેવો આનન્દ અહિં ઉનાળામાં મળે છે; પાણીના કૃત્રિમ ફૂવારા ઉડાડ્યા વગર ફૂવારાની ઝણથી શીત અનેલી કંડી હવાનો ફાવો અહિં લઈ શકાય છે; ખસની ટટીઓ બાંધ્યા વગર બારી બારણેથી ઓઝોનથી નીતરતો; જીવન કણથી ખીઓ ખીય બરેલો વાયુ અહિં મળી શકે છે; જે ઓઝોન પેસા ખચોને પણ હૉસ્પિટલમાં ડોક્ટરો પાસેથી લઈ શકાતો નથી તે

ગ્રીષ્મનિવાસ તરીકે દ્વારકા

આંજોનવાળા હવા દ્વારકામાં વગરપૈસે મળે છે. દ્વારકામાં વીજળીનેા પંખાની જરૂર પડતી નથી; હાથના પંખા પણ દ્વારકામાં જરૂરના નથી. પરસેવાથી કપડાં લીંબાઇ જાય-એ સ્થિતિ દ્વારકામાં હવાથીર મકાનોમાં જવલ્લે જ બને છે. આખરકીમ અને ખરફ વાપરી વાપરી ફેરીમ ઠંડક મ્હાથુવાના ફાંફાં મારવાની જરૂર દ્વારકામાં જીભી થતી નથી. જરૂર જીનાળે, ખરે બપોરે-છત્રી વગર દ્વારકામાં હરીફરી શકાય છે. દ્વારકાની હવાનું ઉષ્ણતામાન જીનાળામાં ધણું જ ઓછું હોય છે તે વાત બહુ થોડા માથુસો જાણે છે. નીચેના કોઠા દ્વારકાને ઉત્તમ ગ્રીષ્મ નિવાસ ઠરાવી શકે તેમ છે.

સ્થળ	એ મહિનામાં ઉંચામાં ઉંચું ઉષ્ણતામાન અંશ	નીચામાં નીચું ઉષ્ણતામાન
મહાબલેશ્વર	૮૭	૬૫
દાજીદાંડી	૬૩	૫૩
ડેરાહૂન	૬૬	૭૩
મસુરી	૭૬	૬૨
મરી	૬૭	૪૮
છિટાકામંડ	૭૦	૫૫
એંગલોર	૮૮	૬૬
શ્રીનગર	૭૧	૪૭
પૂના	૧૦૨	૭૫
આણુ	૮૯	૭૪
દ્વારકા	૮૬	૭૮

આ કોઠાના આંકડાપરથી સમજી શકાય છે કે પૂરોપીયન લોકોએ પોતા માટે હવા ખાવાના ઠેકાણા બનાવ્યાં છે તે ઉપરાંત

ખીખં સ્થળે પશુ હવા ખાવા માટે ગુજરાતમાં છે જ. માણસોને આ નવા યુગમાં નવી દૃષ્ટિ મળી છે—તે દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરીએ તો જરૂર જણાશે કે દ્વારકા એ ઘણી સારી રીતે હવા ખાવાનું સ્થળ બની શકે તેવું છે.

દ્વારકા માટે હમણા આકર્ષણ વધતું જાય છે; ઘણા વેપારીઓ મુખ્યમુખી માથેરાન ન જતાં દ્વારકા—વરવાળામાં ઉનાળો માળવાનું પસન્દ કરે છે. રજપુતાનાના એક એ રાજા રત્નવાડાએ દર વરસે ઉનાળામાં માઉન્ટ આણે જવાનું તથા દર દ્વારકામાં આવી વસવાનું નક્કી કરેલું છે—એટલું જ નહિ પરંતુ રત્નવાડા પૈકી કેટલાક પોતાના અંગત બંગલા-મહેલ પશુ દ્વારકામાં બંધાવવાની યોજના કરી રહ્યા છે. કાઠીઆવાડના નામીયા મેરખી રાણે દ્વારકાના ચોપાટી રૂપ ગણાતા રસ્તા ઉપર શ્રીધામનિવાસ માટે અબ્બ “ મેરખી હાઉસ ” નામનો મહેલ બંધાવે છે.

દ્વારકામાં શ્રીધામનિવાસ માટે આવી વસેલા માણસો ધારે તો રોજ નવે નવે સ્થળે જવાનું આનન્દ પર્વટન થોડું શકે તેવી દૃષ્ટિથી થોડાક પર્વટનના સ્થાનો અને જતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં આપેલી હકીકત કેવળ આર્થિક છે.

પર્વટનો

૧ દ્વારકાથી નાગેશ્વર અને ચોપીતળાવ—

દ્વારકાથી નીકળી એક માઇલને અન્તરે રાણેશ્વર મહાદેવના મંદિરે થઇ ત્યાં જૂના ચોગીની ગુફા બેઠા દ્વારકાથી છ માઇલ પર આવેલ પ્રાસણવેલ ગામે પ્રવાસી જઈ પહોંચે છે. ત્યાં આઠમા સેકાનું જૂનું ખડેર મંદિર, અને મગ લોઠાનું (પારસી સાહણ) મનાનું જૂનું સૂર્યમંદિર એવાં એવાં છે. ત્યાંથી ત્રણ માઇલ આગળ

જતાં નાગનાથનું જ્યોતિર્લિંગ મનાતું શિવમંદિર આવે છે. ત્યાં બીમગળ નામનું વિશાળ તળાવ આવેલું છે. ત્યાંથી ત્રણ માઇલને અંતરે ગોપીતળાવ નામનું યાત્રાનું સ્થળ આવે છે. અહિં ગોપી-ચન્દનની દુકાનો છે. શ્રી મહાપ્રભુજીની બેઠક છે. ગોપીતળાવથી એક માઇલ ઉપર લુણાઈ માતાનું પુરાતની દેવાલય છે.

૨ દ્વારકાથી વસધ.

દ્વારકાથી નીકળી રસ્તાની જમણી બાજુએ એક માઇલ ઉપર જલડી નામનો શ્રી શંકરાચાર્યનો બગીચો આવે છે; ત્યાં પુરાતન કાળમાં પુરાણ પ્રસિદ્ધ જવાલેશ્વર નામના મહાદેવનું મંદિર હતું. તેના ખંડેર જોઈ શકાય છે.

જલડીથી બે માઇલ આગળ જતાં સુવાણ્વીયનું તળાવ અને અસલી સૂર્યનારાયણનું મંદિર આવે છે. ત્યાં જૂના સમયનો સાત અશ્વવાળો સૂર્યનો પાથરનો સ્થળ ખંડિત સ્થિતિમાં મંદિરની બહાર પડેલો છે. મંદિરની અંદર વાડામાં સૂર્યનારાયણની જૂની મૂર્તિ ખંડિત સ્થિતિમાં પડેલી છે. માથાપર કિરીટ, હાથમાં કમળ, અને પગમાં ચોળ જોવા જોડા-૨૫૪ રીતે આ મૂર્તિમાં જોઈ શકાય છે. દહેરાની રચના જૂદાજ પ્રકારની છે. પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં દશમા શતકમાં પ્રાણણી દહેરા બંધાવા લાગ્યાં. તેની પહેલાંની આ કારીગરી છે.

ત્યાંથી આગળ જતાં ગોધાદૈત્યના દહેરા ટેકરા પર દેખાય છે. તે ગુદાદૈત્યના સમયના છે; ત્યાં પથ્થરની મોટી અદ્વિતીય પાણી જેવી કુંડી, પુરાણાધુગના સૂર્યના દહેરાં, પથ્થર ઉપર જનાવરના ચરીરનો હાથ પડેલી હોય તેવા પથ્થરના દમલા, અને યજ્ઞકુંડની રાખનો ઢગલો-ધ્યાન બેંચે તેવી ચીજો છે.

દ્વારકાથી બરાબર ૭ માઈલ ઉપર વસાઈ ગામ આવે છે; એ કનકસેન આપડાએ વસાવેલી જૂની કનકાવતીનું સ્થાન છે, ત્યાં જૈન મંદિરના અસલી ખડેર છે, જેમા મૂનિઓની ગુફા, શિલ્પના જૂના નમૂના, ધુમ્મટનું નમૂનેદાર કમળ જેવા જેવા છે, વસાઈના ખીજા ભાગમા ખાહણુ ધર્મનું દેવીનું અને મહાદેવનું પુરાતની મંદિર છે તેમા સજામંડપના સ્તંભોનું કામ અને મંદિરના પ્રવેશદ્વાર ઉપર મણુપતિને સ્થાને નવચૂકની મૂર્તિઓવાળા પટ્ટી ધ્યાન ખેંચે છે.

અહિં જામનગરના રાજાના પુત્ર તમાચી વાઘેરાને આશરે લાભે વખત રજા હતા. હાલના વાઘેરાના ધરતો નમૂનો તેમજ ગમારીના કુમાનો નમૂનો અહિં જોઈ શકાય છે

૩ દ્વારકાથી અરંભકા

(૧) દ્વારકાથી એક માઈલ દૂર રૂકિમણીનું અસલી મંદિર, (૨) રૂપેણ બેન્દગ; આ નામ મહાભારતની રૂકિમણીદરણીની કથામા નમુદ સયેની રોપીણી નદીના નામ ઉપરથી પડેયુ છે, (૩) વગનાળા ગામ બામગમીઆવાળું મતોરમ્મ લાભે છે મુખ્યપના ફેટવાક શ્રીમન્ત ભાટિયા કુટુંબના અસલી વડિતોની આ જન્મભૂમિ છે (૪) મીઠાપુર-તાતા રૂમિકલ્સનું કારખાનુ, તદ્દન નવી રચનાવાળુ ઘહેર-(૫) સૂરજકરાડી-આ ગામે એક ગોઝરો વડ છે, ત્યાં મુન્દેગાર વાઘેરાને ફાંસીએ લટકાવ્યા હતા; (૬) અરાબડા વાઢેર રજપૂતોનું રાજસ્થાન અહિં. બિરનારીજાવાનુ મંદિર, પટેનની વાવ પાસેનુ અસલી પુરાતત્વનો નમૂનો બતાવતું મંદિર, પચ્ચાસ ફૂટ લાંબી પાચ પળપીગની દરગાહ, જેવા લાયક છે. અહિં અમદાવાદના છેદના મુખા મુજદરશાહને અહિંના રાજાએ આશ્રય આપી અકબરના

માણુસેની કદા નજર વહેરી લીધી હતી; અને તેણે મેમાનના રક્ષણ વાસ્તે પોતે ગ્રાણુ અર્ધ્યા હતા.

૪ દારકાથી ચરણગંગા. (ટુપણી)

દારકાથી ઘોળા તળાવ, ત્યાંથી ચોટીલાની ટેકરી ઉપરનું ચાવડા રાજની કુલદેવીનું જૂનું ખંડેર સ્થિતિમા મન્દિર આવે છે, ત્યાંથી મૂળ ગોમતા જવાય છે. અહિં ગોંસાપ્રજની બેઠક છે, ત્યાંથી મૂળવાસગ ગામે જવાય છે; એ ગામને પાદરે જૂનાં ચાવડા પાદરે ગામના ખંડેર નજરે પડે છે, એ ગામનું વિશાળ તળાવ જેવા જેવું છે, તે તળાવ ખેદાવતા રૂદ્રસેન ક્ષત્રજ રાજના કાળમા ઇતરાયેશે શિલાલેખ મળેશે છે. મૂળવાસરથી ટુપણી ગામે જવાય છે. ત્યાં ખારા પાણીના ગણને કાઠે મીઠા પાણીથી ઉભરાતો કૂવો છે. તેને ચરણગંગાનું નામ આપવામા આવ્યું છે. આ ગામે આહેર લોકોની વસ્તી છે.

૫ દારકાથી દ્રેવાડ થઇ મઢી અને કુરગા

આ પર્યટનમા પડેના જરડીઆ ગામ આવે છે, ત્યા રમારી લોકોના નમૂનેદાર કૂખા જેવા જેવા હોય છે, વાણુ ગામે થઇ ગોરોળ જતા ગુજરાત સમરતમા જૂનામા જૂનો કિસ્તો જોનાનો મળે છે; ત્યા આઘાના પીરની મોટી દરગાહ જેવા ચોખ્ખ છે, ત્યાંથી દ્રેવાડ જવાય છે. દ્રેવાડમા કાળકામતાનું દેવળ અસખી સ્થાપત્યનો નમૂનો છે, તેથી થોડેક દૂર બીમવારના અવગણે પડેના છે તે ગામથી આગળ જતા મઢી ગામ આવે છે ત્યા ઉદયનાગપણુનું જૂનું મંદિર છે; મઢી છોડી કુરગા સુધી ખુદ્દ મેદાન છે. ત્યા કુરગોનો (દરણનો) વાસ ધણે હોવાથી એ જગ્યાએ વમેલા ગામનું કુરમા નામ પાડવામા આવ્યું છે, રકન્દપુરાણના દારકા મહાત્મ્યમં

વધુવેલું મુક્તાસર તીર્થ અહીં છે. બાણુના ટેકરાઓમાં ચીરાડીના પત્થરાની પાણી છે.

૬ દ્વારકાથી ચન્દ્રલાગા

આ પર્વટન નાનું પણ રસમય થઇ પડે તેવું છે. શ્રી વસ્ત્રના ચાર્પની બેઠક, સામ્ય લક્ષમણના અસહી દેવળ, અને ચન્દ્રભાગતું પુરાતન મંદિર જેવા જેવાં છે.

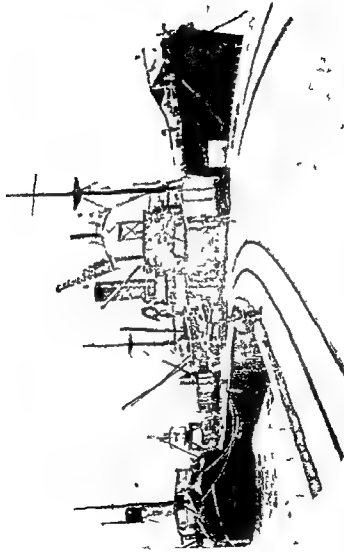
૭ દ્વારકાથી લાડવા

દ્વારકા મહાત્મ્યમાં દર્શાવેલું માયાસર અને ગોલપા તસાવ આ લાડવાને ટીંબે જતાં આવે છે. ટીંબા ઉપર વાથેર સરદારનો જૂનો કિસ્તો નજરે પડે છે. દાલ બેટના મંદિરમાં બિરાજતું શ્રી દ્વારકાનાથનું સ્વરૂપ આ ટીંબા ઉપરથી પ્રકટ થયેલું હતું.

૮ દ્વારકાથી પીંગારા

દ્વારકાથી મોટર ગાડીનો ઉપયોગ કરી પિંડતારક તીર્થ ઉપર જઈ શકાય છે. તે રથને પુરષોત્તમરાયજીનું પુરાતન મંદિર છે યાદવ કુળના બાળકોએ રમતમાં લોહાંના પિંડ વાપરી ઋષિને શાપ વહોરાયું આ સ્થળ ગણાય છે. અહિં ખારા પાણીને કુંડ છે તેમાં ચોખ્ખાના પિંડ પધરાવતાં જૂડતા નથી પણ કદિ જૂડે તો થોડા સમયમાં પાણી ઉપર તરી આવે છે. અહિં પિતૃત્રાદ કરવાનું મહાત્મ્ય છે.

શાહીઆવાડના મશિન છેડે ચાલેલા ઝોખા બન્દરના દરમ પર લીભેલી આમલોડ।

દ્વારકાથી બેટ શંખોદ્ધાર જવા માટે બે રસ્તા છે; આગ-
ગાડી મારફત ઓખા પોટું સુધી જઈ શકાય છે અને ત્યાંથી ત્રણ
માઇલની દરિયાની ખાડી મછવા મારફત ઓળંગી બેટમાં જઈ
શકાય છે. એ રસ્તે તાતા કેમિકલ્સ કંપનીનું રાસાયનિક પદાર્થો
બનાવવાનું મોટું કારખાનું વચ્ચે આવે છે. તેના જેવું બીજું
કારખાનું હજી હિન્દુસ્તાનમાં બંધાયું નથી. વળી ઓખાપોટું પણ
પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનનું મોટું બંદર ગણાય છે તે પણ જોવા જેવું છે.

દ્વારકાથી ગોપી તળાવ મોટર ગાડી મારફત જઈ ત્યાંથી
મછવા મારફત ૭ માઇલની દરિયાઈ ખાડી ઓળંગી બેટ પહોંચવાનું
ફેટલાક લોકો પસંદ કરે છે. કારણ કે ગોપી તળાવની યાત્રા અને
માર્ગમાં આવતા નાગેશ્વર મહાદેવતા દર્શન એ રસ્તે સુલભ થઈ
પડે છે. સામાન્ય રીતે યાત્રાળુઓ એક માર્ગે બેટ જાય છે અને
બીજો માર્ગે બેટથી પાછા વળે છે.

બેટ શંખોદ્ધારનો વિસ્તાર બહુ મોટો છે. ચાર માઇલ લાંબો
અને બે માઇલ પહોળો બેટ હિન્દુસ્તાનના કિનારા પર બીજો એક
પણ નથી. બેટની ઉત્તર તરફની અણી પૂર્વ દિશાએ એવી સરસ રીતે
વળાટ લે છે કે એ સ્થળે વહાણો માટે મોટું આશ્રયસ્થાન બની
ગયેલું છે. હજારો વરસથી એ સ્થળ નીકાઓને તોફાની ઝડપમાં

આશ્રય આપે જાય છે. મીસ અને આરખનાં અસલી વહાણો આ રથને આશ્રય સેતા હતાં. એવી હકીકત એ દેશના જૂના પ્રવાસીઓના પુસ્તકમાંથી મળે છે.

પૌરાણિક કથા એવી છે કે શંખાસુર નામના દૈત્યનો વધ આ રથને વિષ્ણુ ભગવાને--નારાયણે કર્યો હતો. તેથી આ રથજનું નામ શંખોદ્ધાર પડેલું છે. અને આ રથજના અધિષ્ઠાતા દેવ શ્રી શંખનારાયણ મનાય છે. બેટમાં અસલી તીર્થસ્થાન શંખ તળાવ બણાય છે. ત્યાં શંખનારાયણનું મંદિર છે. વૈષ્ણવ ધર્મના આચાર્યશ્રી વલ્લભાચાર્ય જ્યારે તીર્થયાત્રાર્થે આ બેટમાં આબ્યા હતા ત્યારે એમણે શ્રીભાગવતનું પારાયણ શંખ તળાવને કાંઠે જ સાતદિવસ સુધી કર્યું હતું. હાલ એ રથને શ્રી મહાપ્રભુજીની બેઠક મોજુદ છે. શ્રી શંખનારાયણનું મંદિર યવનોએ અનેક વખતે તોડ્યું હતું. હાલ તે રથને જે મૂર્તિ જિરાજે છે તે અચળ સ્વરૂપ નથી પરંતુ અસિત છે. બીજી મૂર્તિઓ પાપાણની હોય છે; પણ આ સ્વરૂપ ધાતુનું છે.

પૌરાણિક બીજી કથા એવી છે કે શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં દારકા એ રાજધાની હતી અને બેટાએ રમણદ્વીપ નામે ઓળખાતું અન્તઃપૂરનું સ્થાન હતું. અહિં જ પટરાણીઓ રહેતો હતો. અહિં જ સત્યભામાનું રક્ષણ થયેલું; અહિં જ કલ્પવૃક્ષની સ્થાપના થયેલી અને પ્રભાસક્ષેત્રે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણના રહેનો ઉત્સર્ગ થયો ત્યારે અર્જુન આ રથનેથી જ રાણીઓને અને ગોપીઓને મથુરાં લઈ ગયા હતા.

તેથી જ્યારે કેાઈ સમય વૈષ્ણવ આચાર્યે બેટના નવાં મંદિરો વસાવવાની યોજના કરી ત્યારે એ મંદિરના દેવની સેવા

પૂજનો કમ એવો ગોઠવ્યો કે તેના ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણની રાજલીલાની દિનચયોનો ખ્યાલ આવી શકે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યના સમ્પ્રદાય માન્ય મંદિરોમાં શ્રીકૃષ્ણની પૂજા બાળકૃષ્ણ તરીકે જ મોટે ભાગે થાય છે; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણની રાજલીલાનું સમ્બારણું જો કોઈ પણ સ્થળે આજે રહેવા પામ્યું હોય તો તે બેટ શંખોદ્ધારમાં છે.

બેટ શંખોદ્ધારના મંદિરોમાં સેવાપૂજા થાય છે તે કેટલેક અંશે વલ્લભી સમ્પ્રદાયના રંગથી રંગાયેલી અને અમુક અંશે વલ્લભકૃષ્ણની સેવા પૂજાની રીતથી જૂદી પણ પડે છે. છતાં વલ્લભકૃષ્ણનાં બાળકો બેટ શંખોદ્ધારના મંદિરો પ્રત્યે મમતા રાખે છે અને એ સ્થળે ગોસાંઈના બાળકોનું વર્ચસ્વ પણ ઠીક ઠીક જળવાય છે.

શ્રી કૃષ્ણની રાજલીલાનું દર્શન

બેટમાં શ્રી દ્વારકાધીશને-શ્રી ઋણુછોડરાયને શ્રી કૃષ્ણનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે છે. અહિં શ્રી કૃષ્ણે પોતાની ચાર પટરાણીઓને જૂદા જૂદા મહેલ સોંપી આપ્યા છે, અને પોતાની અંગત જરૂરીયાત જૂદી જૂદી પટરાણી પાસેથી જે તે પટરાણીના હરજન પ્રમાણે અને સ્વાભાવિક લક્ષણને અનુસરીને તે મેળવે છે, અને એ રીતે રાજલીલા ચલાવે છે. આવા પ્રકારે શ્રી કૃષ્ણના જીવનનું રાજનું સમ્બારણું શ્રી કૃષ્ણના ભક્તોએ કોઈ પણ અન્ય સ્થળે રાખ્યું નથી. તેથી બેટ શંખોદ્ધારના મંદિરોની વૈષ્ણવોના સમૂહમાં ખાસ વિશિષ્ટતા મનાય છે.

શ્રી કૃષ્ણનો પોતાનો સ્વતંત્ર ભંડાર અહિં નથી; પરંતુ

ચાર પટરાણીને સોંપાયેલા ચાર બંડારો છે—(૧) શ્રી રૂઢિમણીજીનો (લક્ષ્મીજી), (૨) શ્રી સત્યભામાજીનો, (૩) શ્રી રાધિકાજીનો અને (૪) શ્રી નામધુવતીજીનો. આ ચાર બંડારોમાંથી શ્રી કૃષ્ણની સેવાપૂજા માટે, નેક ભોગ માટે, અને છતર જરૂરીઆત માટેની સામગ્રી દરેકી પ્રભાસિકા પ્રમાણે પહોંચાડવામાં આવે છે; એટલે જે ભક્ત શ્રી કૃષ્ણને કંઈ અર્પણ કરવા ધારતા હોય તેમણે શ્રી કૃષ્ણના મંદિરમાં તે ચીજ પહોંચાડવાને બદલે આ ચાર પટ-રાણીઓના બંડાર પૈકી એક બંડારમાં તે ચીજ પહોંચાડવી જોઈએ. અસંખ્ય એ પ્રમાણે વહિવટ ચાલુ છે. રત્નપુત્ર સ્થાનના રાગરાણીઓ ન્યારે બેટની વાગાએ આવતા હતા ત્યારે તેમના તરફથી શ્રી કૃષ્ણને રાજ ભોગ અંગીકાર થાય એ હેતુથી તેમણે ચારે પટરાણીઓને પોતાના પ્રદેશના ગામ ગરાસ અર્પણ કર્યા હતા. જામનગરના અસંખ્ય જામ સાહેબે પણ શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યેની ભક્તિ દર્શાવવા પોતાના મામોનો અણુક પેદાશ આ પટરાણીના બંડારમાં અર્પણ કરેલી હતી. શ્રીમન્ત વૈષ્ણવો ન્યારે ન્યારે બેટ આવે છે ત્યારે ત્યારે તેઓ પણ આ બંડારોમાં જઈ ત્યાંના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મચારીજી કે બડારીજીના વિદાયગીરીના આશીર્વાદ મેળવતાં પહેલાં જે તે બંડારમાં વિદાયગીરીની મોટી ભેટા અર્પણ કરે છે. ત્યાં આવા પ્રકારની ભાવના-ભરેલી ભેટા અર્પણ થતી હશે ત્યાં સેવા પૂજનો ક્રમ અને વૈભવ પણ કેવો હિન્નત હશે તે વિચારવા જેવી વાત છે.

શ્રીકૃષ્ણની અમત સેવા કરવાનું કામ જે મુખ્ય પટરાણીને વારાધરતું સોંપાયેલું હોય છે. એક દિવસે શ્રી લક્ષ્મીજીનો વારો હોય છે અને બીજા દિવસે એ કામ કરવાનો વારો શ્રી સત્યભામાજીનો હોય છે. એ મંદિરોના ગાદીસ્થ બ્રહ્મચારી શ્રી લક્ષ્મીજી કે

શ્રી સત્યભામાજીના સ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણની સેવાપૂર્ણ કરવાનું કામ ઉપાડે છે. તેઓ સખીભાવે એ કામ કરે છે. સ્ત્રીની ભાવનાથી તેઓ માથે વાળ રાખે છે, હાથમાં કડાં, બંગડો, પોંગી વગેરે આભૂષણ પહેરે છે; પગમાં તોડા કૂડીઓ વગેરે સ્ત્રીઓને હાજતાં ધરેણું પહેરે છે; દાઢી મૂછો રાખતા નથી; અને બહુ સ્વચ્છ તથા સુશોભિત વસ્ત્રોથી સજ્જ થઈ સેવાના કામમાં પોતાના વારા પ્રમાણે રમ્યા પમ્યા રહે છે. જ્યારે સેવાના કામમાંથી બ્રહ્મચારી મુક્ત હોય ત્યારે પોતાના સંસ્થાનની ગાદી ઉપર જિરાજી વેષ્યુવ યાત્રાળુઓને બોધ આપે છે.

શ્રી રાધિકાજી શ્રી કૃષ્ણના વિશ્વાસના સંગી હતાં; તેથી શ્રી કૃષ્ણને બંગાર-વસ્ત્રાભૂષણ વગેરેનો બંગાર-એ પટરાણી સંભાળે છે. આ કારણે તે મંદિરના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મચારીને બંગારીજી કહેવામાં આવે છે. શ્રી રાધિકાજીના ભાવથી એ શ્રી કૃષ્ણની વિશ્વાસી સેવા કરે છે. રોજ સવારે શ્રી કૃષ્ણને નિદ્રામાંથી ઉઠાડવાનું અને મંગલા આરતી કરવાનું કામ, રાત્રે શયન આરતી કરવાનું કામ, શ્રી કૃષ્ણના રનાન માટે સુવાસિત જળ પહોંચાડવાનું, તેલ, ચંદન, અક્ષત, ધૂપ દોષ, આરતી વગેરે સામગ્રી પહોંચાડવાનું કામ શ્રી રાધિકાજી મંદિર તરફથી જ થાય છે. શ્રી કૃષ્ણના વસ્ત્રો અને દાગીના સંભાળવાનું કામ અને રાત્રે રોજ ઋતુ અનુસાર તથા ઉત્સવની મહત્તાનુસાર વસ્ત્રો તથા અલંકાર કાઢી આપવાનું કામ શ્રી બંગારીજી-એટલે કે શ્રી રાધિકાજી કરે છે. ધણી ઉત્સવને પ્રસંગે શ્રી કૃષ્ણની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ-અલિત સ્વરૂપ શ્રી ગોપાલજી-શ્રી રાધિકાજીને મંદિરે પધારે છે અને ત્યાં શ્રી રાધિકાજી સાથે વિશ્વાસપૂર્વક હીન્ડોલામાં ઝુલે છે;

ફલપાનના કુંજમાં શ્રી સાથે એ સ્વરૂપ બિરાજે છે. એ રીતે શ્રી કૃષ્ણને અને રાધિકાનો પુરાણ પ્રસિદ્ધ અવર્ણનીય અમેદ બાવનો સમ્બન્ધ બેટ શંખોદારના મંદિરમાં હસ્ત સુધી જળવાઈ રહ્યો છે. દર પખવાડીએ શ્રી રાધિકાજીના મંદિરમાં રહેતી ઠાઠમાઠવાળી પાલખીમાં બિરાજી દશમને રોજ શ્રી કૃષ્ણ બેટ શંખોદારના જૂદાં જૂદાં રથને ફરવા જાય છે. સામાન્ય દશમના રોજ તો શ્રી શંખ તળાવના તીર્થ ઉપર શ્રી કૃષ્ણની સ્વારી પધારે છે, અને ચોમાસાના ચાર માસમાં એકાદશીને દિવસે શ્રી કૃષ્ણ જૂદે જૂદે તીર્થે જળમાં ક્રીડવાને જાય છે. આ રીતે શ્રી કૃષ્ણની રોજનીયાના-શ્રી કૃષ્ણના અસલી જીવનના-પ્રસંગો બેટ શંખોદારમાં ઉજવાય છે.

શ્રી જાંશુવતીજીના બહાર્યારી દિવસમાં બે વાર પોતાના તરફથી ખાસ બાળભોગ શ્રી કૃષ્ણ માટે લાવે છે, અને બપોરે તથા રાત્રે શયન પહેલાં મુખવાસ માટે પાનખીડાના જંટા બીજી પટ-રાણીઓ તરફથી શ્રી કૃષ્ણને મંદિરે પહોંચાડવામાં આવે છે તેમ શ્રી જાંશુવતીજી તરફથી પણ પહોંચાડવામાં આવે છે.

બેટના મંદિરમાં ઋતુ ઋતુ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની સેવા પૂજા થાય છે-એવી પૂજાનો ક્રમ બીજે કોઈ રથને જોવામાં આવતો નથી. ફલ, વૃક્ષસી, તેલ ચંદન, અપર, ધૂપ, દીપ, દીપ માલિકા, ગાયન, વાદન, નૃત્ય, જેવા ગીતરી, પઢવાન, મહાપ્રસાદ, વસ્ત્રો, અલંકાર, ઋતુ પ્રમાણે પંખા, ફુવારા, સગડી, જોદડી, રળાઈ, અને હાંડી ખૂમ્મર અને આરસાર્થી તથા પલંગ અને હોડેલાથી સુશોભિત શયન, મંદિરે જેવી બાદશાહી સગવડો શ્રીકૃષ્ણના

મંદિરમાં પૂરી પાડવામાં આવેલી હોવાથી જે વૈષ્ણવો બેચાર દિવસ સ્થિર થઇ ઘેટમાં વાસ રાખે તેમને ઘેટનાં મંદિરો વૈકુંઠપુરી જેવાં લાગે છે. અત્યારે તો સમયના અભાવને લીધે અને રેલ્વેની અનુકૂળતાને લીધે ઘેટમાં દર્શન જનારા લોકો બે કલાક જેટલો સમય ગાળે છે. તેથી એમને ઘેટના મંદિરોના વૈભવનું સમગ્ર દર્શન મળતું નથી. અને ધણી લોકો તો એમ જ માની લે છે કે યાત્રામાં રહેવાનું સ્થાન તો માત્ર દારકા જ છે અને ઘેટ તો ઉડતી દૃષ્ટિ ફેંકી આવવાનું સ્થળ છે. પરંતુ એમની એ દૃષ્ટિ ગોર-પડા લોકોની ખોટી દોરવણીનું પરિણામ છે.

ખીજી વાત પણ ખરી છે કે ઘેટના મંદિરોમાં વૈભવ આજે જૂના સમય જેવો નથી; આજે ઘેટમાં પૂરતું પાણી મળતું નથી; મળે છે તો યાત્રાળુને પહોંચાડવાની અવસ્થા નથી. ઘેટના મંદિરોમાં અગાઉ જે કેસર, કરતુરી અને બરાસ કપૂર અને બીમસેની કપૂર વપરાતા હતાં તેટલાં વપરાતા નથી. તો પણ ભાગ્યું તો પણ ભર્યું એ હકિત પ્રભાણે ઘેટની ચાર પટરાણીના ભંડારમાં ધણું સમજવા જેવું અને જોવા જેવું આજે પણ મોજુદ છે.

ઘેટ મંદિરો વિષે કેટલીક હકીકત

ઘેટમાં હાલ મંદિરો છે તે-સ્થળે જૂના મંદિરો હતાં; જૂની મૂર્તિઓ હતી પરંતુ ઇસ્લામી આક્રમણોથી એના અવશેષ પણ ઝડ દેખાઇ આવે તેવી સ્થિતિમાં રહેવા પામ્યા નથી. શ્રી વલ્લભી સમપ્રદાય પ્રમાણે શ્રી ના મંદિરો સીખરવાળાં જન્ધાતા નથી. તે પ્રમાણે ઘેટનાં હાલનાં મંદિરો સિખરવાળાં નથી. હાલના મંદિરો ઇ. સ. ૧૮૬૦ ની સાલના ઘેટના ઘેરા પછી જન્ધાયાં છે.

ધ. સ. માં ૧૮૬૦ માં અંગ્રેજ ફોર્મ બેટમાં આવી હતી અને તેણે વાધેર સરદારોને સત્તા વગરના કરી નાંખ્યા હતા. તે વખતે જૂનાં મંદિરો હતાં તે યુરોપીઅન લશ્કરે સુરંગો વતી અને તોપના ગોળાથી તોડી નાંખ્યાં હતાં. એ વૃદ્ધી ગયેલાં જૂનાં મંદિરોમાં મૂર્તિઓ હતી તેને સલામત રચણે ખસેડી જવાની મુદત ગોરા સેનાપતિએ જાહેરાત અને સલામત રાખી હતી. હાલ જે મૂર્તિઓ બેટના મંદિરોમાં બિરાજે છે તે ધ. સ. ૧૮૬૦ માં મંદિરમાં બિરાજતી હતી તેજ. છે.

શ્રી દ્વારકાધીશનું સ્વરૂપ દ્વારકાના જન્મત મંદિરમાં બિરાજતું હતું; દ્વારકામાં એ સ્વરૂપને દ્વારકા પાસેના લાડવા નામના ટેકરા ઉપરથી જમીનમાં દટાયેલી સ્થિતિમાંથી શ્રી. વલ્લભાચાર્યે પધરાવેલા, તે પછી ઔરંગઝેબના સૈરકના ફોર્જદાર નવરંગખાનાના માણસોના આક્રમણમાંથી એ મૂર્તિને ઉગારી લેવા લેખ્યું. તે સ્વરૂપને બેટમાં લાવ્યા હતા. મૂર્તિ વિધાનના નિયમ પ્રમાણે એ મૂર્તિ “ત્રિવિક્રમ”ની ગણાય તેવી છે. દ્વારકાનું જન્મત મંદિર એ ત્રિવિક્રમનું અસલી મંદિર છે. તેથી તે મંદિરમાં જે જે સ્વરૂપને સ્થાપવામાં આવેલ તે બધાં ત્રિવિક્રમના સ્વરૂપ જ હતાં; આજે પણ દ્વારકામાં બિરાજતા દ્વારકાનાથનું સ્વરૂપ ત્રિવિક્રમનું જ છે. મૂર્તિનું સ્વરૂપ એમના હાથમાં રાખવામાં આવતાં શંખ, ચક્ર, મદા અને પદ્મની ગોઠવણી ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવે છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યે એ સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોવાથી બેટનું લેખ્યું. વધારે વહાણું ધામ ગણાય છે. શ્રી દ્વારકાધીશની પૂજા અને તે માણસ કરી શકતો નથી. શ્રી ગોંડાધીશના બાળકો

બેટ સંજોશન તીર્થ (ગાંધી દર્શન)

શ્રીની સેવા કરી શકે અગર તેા શ્રી લક્ષ્મીજી અને અને ધી સત્ય-
ભામાજી મન્દિરની માઠી ઉપર અલ્પચારી તરીકે બેસાડવામાં
આવેલા ઓદિત્ય આલેખ જ શ્રીની સેવા કરી શકે એવો અસહી
રીવાજ હજી પણ છે. બેટના મન્દિરોના દર્શન કરવા માટે
પરદેશી યાત્રાળુ પાસેથી કર ઉધરાવવામાં આવતો હતો; તેમાં
વડોદરા સરકારે ધીરે ધીરે ઘટાડો કર્યો હતો અને ઇ. સ. ૧૯૪૪
ના એપ્રિલ માસથી એ કર વડોદરા સરકારે કાઢી નાંખ્યો છે.

બેટમાં ઉતારાની સગવડ

બેટમાં યાત્રાળુઓને ઉતરવા માટે ઘણી સારી ધર્મશાળાઓ
બંધાયેલી છે. બેટમાં હપ્પન ભોગના ઉત્સવો બ્યારે બ્યારે ગોસા-
ધના બાળકોએ જીજ્ઞાસા છે ત્યારે ત્યારે વીસ પચ્ચીસ હજાર માથુ-
સની મેદની યયાની હડીકત બહાર આવેલી છે. એ બધા માથુસોનો
સમાવેશ બેટમાં સુબેથી યયાના દાખલા છે. બેટની હાલની વસ્તી
ચાર હજારની છે, તેમાં લગભગ એ હજાર તો મુસલમાન-મંડેલા
છે. તે કોઈ વહાણો હાંકવાનું કામ કરે છે.

હાજી કરમાણીની દરગાહ

બેટમાં કરમાન દેશના ઓલીઆ અસલી કાળમાં આવી વસેલા
હતા તેની દરગાહ બહુ પૂજ્ય મનાય છે. હાજી કરમાણી પીરના
નામથી એ સ્થળ ઓળખાય છે. ઘણા મુસલમાન લોકો એ પીરની
યાત્રાએ બેટ આવે છે.

શંખ તળાવ અને પંજતીર્થ

બેટ શંખોદ્ધારનું અસલી તીર્થ શંખતળાવ છે. ત્યાં શ્રી
શંખ નારાયણનું મન્દિર છે. તે તળાવને કંઠે શ્રી વલ્લભાચાર્યે

શ્રીમદ્ ભગવતનો સખાદ પારાધ્યુ કરેલ. તે સ્થળે શ્રીની બેઠ
રાખવામાં આવી છે.

બેઠની ઉત્તર બાજુએ સમુદ્ર તટ ઉપર પદ્મનીર્ધ આવેલ છે.
ત્યાં પદ્મેશ્વર મહાદેવ તીર્થના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે ખીરાળે છે.
એ સ્થળે સમુદ્રમાંથી પદ્માકારના ચિત્રવાળા જોગ ચઢે મળે છે. તે
પદ્મ બેઠની યાત્રાના સમ્મારણ તરીકે યાત્રાળુ લઈ આવે છે.

ધોજેશ્વર મહાદેવ અને હાંડીના હનુમાન એ મંદિરે પણ
યાત્રાળુ ધોજામંદીમાં જવાનો હમ રાખે છે.

દ્વારકાની યાત્રા પૂરી કરી યાત્રાળુઓ જામનગર રસ્તે સીધા જૂનરાતમાં ડોકરણની યાત્રાએ જાય છે; અથવા તેા દ્વારકાથી માદીઆ રોડને ઉતરી ત્યાંથી મોટર આડી દ્વારા હર્ષદમાતાજીના સ્થાન ઉપર થઈ પોરબંદર (મુદામાપુરી) જવાનું યાત્રાળુ પસન્દ કરે છે.

હરસિદ્ધા (હરસિદ્ધી) દેવી પરમારોની કુલ દેવીનું સ્થાન પુરાતની છે: ગાંધી ગામે કેમલાના નામથી ઝોળખાતા કુંગર ઉપર સમુદ્રને કાંઠે માતાજીનું અસલી સ્થાનક છે; જૂનરાતના રાત્રી મીમનો અહિં દરિયાઈ કિસ્સો હતો. તેના જર્જરિત છુરજો આજે દેખાત છે અને દશમા સૈકામાં બન્ધાયેલું અસલી ચિહ્ન કળાના નમૂના રૂપ મંદિર પણ હાલ દેખાત છે. એ મંદિર મુસલમાની આક્રમણ વખતે તૂટ્યું હોય એમ જણાય છે. લોકકથા એવી છે કે કચ્છના ધનાઢ્ય જમકુશાહ સેઠે માતાજીને વિનંતિ કરી કુંગર ઉપરના મંદિરમાંથી કુંગરનો તળેટીમાં બંધાવેલા મંદિરમાં પધરાવ્યા છે. એ પધરામણી વખતે માતાજીને ડમરે ડમરે પાકાનું બલિદાન આપવું પડ્યું હતું. છેવટે મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાને ત્રણ ચાર ડમર્યા બાકી રલાં ત્યારે બલિદાન માટે પાકાઓ આણવામાં

આવ્યા હતા તે ખૂટી પડ્યા. એટલે જમડુસાહે પોતાની પત્નીને, પુત્રને અને છેવટે પોતાને બલિદાન તરીકે રજુ કરવાનું સાકસ કહ્યું હતું. માતાજીએ પ્રસન્ન થઈ એમને આશીર્વાદ આપ્યો હતો અને એમના પુત્રને પુત્રવધૂને અને પત્નીને સજીવન કર્યાં હતાં. જમડુસાહે જેવો જૈન ધર્માનુયાયી પાડતો ભોમ માતાજીને આપે એ વાત માનવા જેવી લાગતી નેથી. પગ્નુ કયા તો એટલાં બળથી લોકજીવનમાં જામી ગઈ છે કે એ વાતમાં શંકા ઉપજાવવાની કોઈની હિમ્મત થઈ નથી. આ (હરસિદ્ધા) દેવી રાજ સાંજે ઉત્તરેશુ નમરીમાં શિખા નદીને કાંઠે આવેલાં પોતાના મંદિરે પધારે છે અને બીજે દિવસે સવામહર દિન ચડ્યા પછી આ સ્થાને આવે છે એ કથા પણ પ્રચલિત છે.

ત્યાંથી મીયાણીની અર્ધા માઈલની દરિયાઈ ખાડી ઉતરી સામે પારથો મોટરગાડીમાં બેસી યાત્રાજી સુઢામાપુરી જાય છે. પોરબ-દરમા સુઢામાજીનું દર્શન કરી ડેહારકુંડમાં સ્નાન કરી, ડેહારનાથનું દર્શન કરી સુઢામાપુરીની યાત્રા યાત્રાજી સમેટી લે છે. ત્યાંથી મિરનાર (જુનાગઢ) પ્રભાસ પાટણ, પ્રાચી તીર્થ જઈ સૌરાષ્ટ્રની યાત્રા યાત્રાજી પૂરી કરે છે.

હારકામાંથી વિદાય લેતાં પહેલાં દરેક યાત્રાજી યાત્રાના સંમારણ તરીકે બેટ શંખોદ્ધારના મંદિરમાં બેટ ધરી સૂઢા પ્રસાદ મેળવે છે; કોઈ મોટી બેટ ધરી શ્રી અંબાનું પ્રસાદી વજ્ર મેળવે છે; કોઈ હારકામાંથી શ્રી હારકાધીશની ચરણ ઉપરની અને જય-માળાની તુલસી અને શ્રી અંબા ઉપરથી ઉતરેશુ પ્રસાદી ચન્દન મેળવે છે. હારકાની અને બેટની દેવદેવીઓની છબીઓ, તુલસીની માળા, કંઠી, શંખલાંની માળા, વગાડવાના નાના મોટા શંખ,

દારકામાંથી યાત્રાળુની વિદાય

હીપો, ગોપીચન્દનનાં પાસા, અને ગોમતીચક્ર ધણાખરા યાત્રાળુ દારકાના સંભારણા તરીકે દારકામાંથી લઇ જાય છે.

દારકાની બજારમાંથી દારકાની બનાવટની અમરબત્તી અને ચાંદીની બનાવટની શ્રી દારકાધીરા વગેરેની મૂર્તિવળા નાની મોટી તકતામાં મહેલી છબીઓ પણ કેટલાક યાત્રાળુ ખરીદે છે.

દારકા અને બેટ બન્ને રથોના અનુભવ યાત્રાળુઓને પોતપોતાના જાન્યેન પ્રમાણે થાય છે સારા માર્ગદર્શક ગોરની દોગવણી નીચે આવેલા યાત્રાળુઓને બેટ દારકા બહુ પ્રિય થઇ પડે છે, અને અણધાર ગોરની દોગવણીમાં આવી પડેલા યાત્રાળુને કેટલીક એવી વિદ્યમણી વાળી પડે છે કે દારકામાંથી નિદાય લેતા થઈ કંઠમાં અનુભવ સંભારણા તરીકે તે લઇ જાય છે. યુજગતના ડાકાર અને નર્મદાજીના ગોમ્તી પેઠે અહિના ગોર યાત્રાળુઓને પોતાના ધેર ઉતારવાની કે જમડવાની અવડ આપતા નથી, તેથી ધણા યુજરાતી યાત્રાળુને બહુ દરકત આવે છે. દારકાના અન્દરોમાંથી પૈસા આપીને જમવળી સગવડ થતી નથી એટલા તેવી સગવડ થઇ શકે છે. દારકામાં મીઠા પાણીના ફૂવા સહેરથી જરા દૂર હોવાથી યાત્રાળુ પાસેથી કમાઇ લેવાની દૃષ્ટિથી સમંજાણને અંગે મજબૂરીનું કામ કરનાર માણસો મીઠા પાણીની કીમત વધારે પડતી લે છે એટલે ધણા યાત્રાળુને એમ જ માસ થાય છે કે દારકામાં પાણીની તગી છે અથવા મીઠાપાણીની તગી છે એ વાત ખરી છે પણ વરતીને જોઇતું પાણી દારકાના ફૂવામાંથી મળી જ નહે એ. હાનના સુગમા સહેરે સહેરે પાણીના નળ હોવાથી બહોણુ પાણી નાપગવાની ટેવવાળાને દારકામાં નળની સગવડ નહોવાથી પાણીની દરકત જણાય તે સ્વાભાવિક છે,

દારકાની બળરમાં પૂરી શાક વેંચાતા નથી મળતાં તેથી પશુ પક્ષી યાત્રાળુને નવાઈ લાગે છે. મુખડીઆને ત્યાં મઠીઆ, રેવ (કળા) પેંડા જામેળી અને ચેવડા ઉપરાંત બીજા કોઈ સારી ચીજો મળતી નથી એ દારકાની ઉલ્લેખ છે. ગુજરાતમાં મમરાનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે તે મમરા હજી સુધી દારકામાં જોઈએ તેવા પ્રચલિત થયા નથી. પોષેયા અને સામાન્ય પ્રકારના ફળો સિવાય બીજાં ફળો દારકામાં મળતાં નથી એ દારકાની મોટી ઉલ્લેખ છે. યાત્રાળુ વિદાય વખતે આવી અનેક ઉલ્લેખના સંબારણા દારકાથી લઈ જાય છે. દારકાના ખાણેલા ઉધાડે માથે, ઉધાડે પગે અને ઉધાડે શરીરે ડેવળ એક ઘોતીઉ કે અબોટીયું પહેરી દરતા હોય છે. તે લેણા યાત્રાળુને નવાઈ ભરેણું લાગે છે. કેટલાક સિદ્ધ સમાજની વ્યક્તિઓને તો ખાણેલાયું આ સ્વરૂપ પૂણા ઉપજાવે છે; અને ઘણી બેનો બાઈઓને આ અસખ્ય પોષાકથી ક્ષોભ લેયો હોય છે તેની વાતો યાત્રા કરીને પોતાને ઘેર જતાં સુધી એ બેનો રસ ભરી મીઠે બીજાંઓને દારકાના સંબારણા તરીકે સંબળાવે છે. દારકાના ખાણેલાના ઘેરો બહાર નીકળે છે ત્યારે જેટલાં સુધક દેખાતા છે તેવા ખાણેલા પુરેલા સુધક દેખાતા નથી.

દારકાની ધર્મશાળાઓનાં મકાનો જેટલા સુંદર અને સ્વચ્છ હોય છે તેવા સુંદર અને સ્વચ્છ દારકાના રાહદારી માર્ગો હોતા નથી. એ યાત્રાળુઓને બહુ ખૂંચે છે. ખાણેલાની વસ્તી યાત્રાળુનો સરભરામાં એવી રાકાયેલા રહે છે કે સારા ચક્રેરી બની ચક્રેર મધરાઈના કામને દીપતું બનાવવા તેમને કુરસદ જ હોતી નથી. જ્યાં સુધી દારકાના રસ્તા વિચાળ નહિ અને અને દારકાની ચક્રેર મધરાઈનો વહિવટ નમુનેદાર નહિ અને ત્યાં સુધી દારકાની ઘણી મજાની ખૂબીઓ અને દારકાની બળતા-યાત્રાળુઓ ઉપર છાપ

પાડી નહિ શકે એવો સંદેશો દારકાની વિદાય લેતાં ધણા યાત્રાળુ ચૂકતા જાય છે.

દારકાના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની મુજાકત લેવાનું સ જેમને પ્રાપ્ત થયું હોય છે તે યાત્રાળુ એ સંસ્કારના ધામ ધણો સારો અભિપ્રાય લઈ જાય છે. દારકા જેવા ગ્રામમાં રાત સુધી પુસ્તકાલયમાં વાચકો વાચતા બેઠા હોય છે એ બહુ નવાઈ ઉપજાવે છે. દારકામાં ઓછો સ્વતંત્ર રીતે પુસ્તકાલય ચલાવે છે એ જોઈ દારકાની વસ્તીના સંસ્કાર યાત્રાળુને માન ઉપજે છે.

આ પ્રકારના સંભારણા લઈ યાત્રાળુ દારકાની વિદાય અને દારકાના સ્ટેશનેથી આગાડી ઉપડે છે ત્યારે તેમનું પશ્ચિમ દિશાએ આકાશના ૫૮ ઉપર જાણે ચીતરી હોય અમરાપુરી જેવી શોભતી દારકાનગરી ઉપર અને નગરીના ધીણના જગતમન્દિરની બોમ્બા વીધીન થતી જ્વળવાળાં ઉપર પ્રેમપૂર્વક અને રસપૂર્વક ચોટી ગહે છે. એ દૃશ્ય યાત્રાચિત્રમાં પ્રવેશે છે કે તરતજ દારકાની યાત્રાની બધી સુધીમાં ક્ષણભર જૂની જાય છે અને પોતાની જાંઘી તે દિવસે મન્યાનો શીકો અનુભવ તેમને થાય છે—ઓ દારકાધીશજી જ નાદના ઘોષ વચ્ચે આગાડી પોતાનો માર્ગ કાપતી જાય છે યાત્રાળુની પ્રેમજ્વળી બીની ચણેલી આજો આગળથી દારકાપુરી ખસતી જાય છે.

દારિકા-દ્વીપપુરી

(મુવણ)

હિન્દની દારિકા, આંજ, છે, ને ! જિભી
 પક્ષિભોદધિ તટે, ગર્વધેત્રી !
 ભારતોદ્ધારતું સત્સુદર્શન ધરે !
 દરદરે, ધ્વજ-જયે, વીજળી વેલી । ૧

મજ કહેયો હતો, યુગયુવક, વેણુધર;
 રાસ નૃત્યે, ઠરી પ્રણયઠેલી;
 આચં દયા ! ગીતા શંખનાદે ફૂલ;
 ધમધુરન્ધરની 'અમરવેલી' । ૨

ભકત ઉદ્ધવ સુદામાજી રાધા પ્રભુ !
 રૂઝિમણી - રમણ ! નરસિંહ મેતા !
 સંત સંદીપની સદ્ગુરુ - શિષ્ય !
 અર્જુનના સારથી ભવ - વિજેતા । ૩

તરુણ, તરુણી, સ્વદેશે, રમરે કૃષ્ણને;
 લલિત અવતારની પ્રેમભૂતિ ।
 જગત્ - સત્કારની દારિકા - દ્વીપપુરી;
 જગવતી માનવેન્દ્ય રુદ્રિતિ । ૪

લાઠી, તા. ૧-૮-૪૪

“ લલિત ”

માતૃશ્રી દારકા

(એક હતી પ્રસાર પેલી રે મુણને સાહેલી—એ ૧૬)

મહાસાગરને કાંઠે ઊભી રે માવડી તું મારી,
મોક્ષદારને મોરચે ઊભી રે માવડી તું મારી. ૧

ઊભી દ્વારાવતીતું નામ ધારી રે માવડી તું મારી,
ધર્મ કૌમુદીની ઘાટડી^૨ ધારી રે માવડી તું મારી. ૨

જગતખિન્ડને ઓટલે અઢેલી રે માવડી તું મારી,
સન્ધ્યાના સુવર્ણે અઢેલી રે માવડી તું મારી. ૩

દેલી સન્તો મહન્તોને ચારી રે માવડી તું મારી,
આધિ બ્યાધિ ઉપાધિ મટાડી રે માવડી તું મારી. ૪

ખિન્ડ ખિન્ડમાં નિરખું સુશરી રે માવડી તું મારી,
અણુઅણુમાં^૪ જ્ઞાનકૈવારી રે માવડી તું મારી. ૫

૧. સાતપુરી મોક્ષદારકા ગણાય છે તેમા દારકા મુખ્ય છે. ૨. ઘાટ=સાડી, ઘાટડી લઘુતાવાચક શબ્દ. દારકાના પરંપરના ધોગેલા પ્રવેત. વર્ણા ગણાય છે એટલે નલ્લે ધર્મ રૂપી ચાંદનીની સાડી દારકાએ ઓઢી હોય તેણે ગણાય છે. ૩. જગતખિન્ડ—જગતખણિર ઉપર દારકા વસેલું છે. ૪. શ્રી કૃષ્ણ જગદ્ગુરુ હોવાથી જ્ઞાન-કૈવારી ગણાય છે.

૧ દા ર કા

પાડી પગલીઓ શ્રી મથકરે સોહાગી રે માવડી તું મારી,
સ્થાપી ચારદાને ગોદમાં તારી રે માવડી તું મારી. ૬

જગત મન્દિરને છાંયડે મલકાતી રે માવડી તું મારી,
શુભ ગોમતીના ખાજને સોહાતી રે માવડી તું મારી. ૫

વિલસી વિલસીને હું તો રાચું રે માવડી તું મારી,
લવે લવને સહવાસ હું તો યાચું રે માવડી તું મારી. ૮

ઈ. સ. ૧૯૩૧
“અન્ન અને અન્નકાર”
નામના પુસ્તકમાં એ ૧૨-
સદા હિતમ કાવ્યમાં એ
મણવામાં આવ્યું છે.

કલ્યાણુરાય ન લેખી

૫. શ્રી સંહરાચાર્યે અર્ધિ શ્રી ચારદાપીઠ રવાખ્યાની વાત મહદુર છે.

નરસિંહ મહેતાના કાકા પવંત મહેતા, તેના પુત્ર ગવરીદાસ
અને તેના પુત્ર રધુનાથરાયે સંવત ૧૯૨૬ માં બેટ દારકાની
યાત્રા કરી ત્યારે દારકાની પરિક્રમાની ગરબી રચેલી
હતી. તેમાં દારકાની પરિક્રમામાં આવતાં બધાં પવિત્ર
સ્થળો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. તેથી દારકાના પુસ્તકમાં
આ ગરબો મૂકવામાં આવી છે.

: ગરબી :

સમરૂં દારકાનો રાય (૨) શાય સાદા શ્રી રમાપતિ રે,
ધરી ધ્યાન મુન્દરશ્યામ(૨) વંદુ વૈષ્ણવ દારામતી રે. ૧
પ્રથમ પ્રણામી પૂર્વ પોળ(૨) જયવિજય બહુ જયવંતને રે,
પછી કરી પૂર પ્રવેશ (૨) જીવન જાઉં જયવંતને રે. ૨
મોક્ષદ્વારીને માંહે વસે (૨) શ્રીપતિ શોભા અતિરે,
લાગી પાય પરમ પ્રીત (૨) કરી કુશપતિને વિનંતિ રે. ૩
માગી આજ્ઞા આજળ જાઉં(૨) ચાઉં સન્મુખ તે શ્રીહરિ રે,
ત્રૈલોક મુન્દર સ્વરૂપ (૨) રૂપ અક્ષર હૃદે ધરી રે. ૪
કરી દંડવત પ્રણામ (૨) ધામ ચતિ બળદેવને રે,
સર્વ મંદિર નામી શીશ (૨) પામી દુર્વાસાની સેવને રે. ૫
નહાવા તીર્થ માગી શીખ (૨) સ્વર્ગદ્વારીઓ નીસરે રે,
જોઇ ગોમતી સંજમ (૨) અમીત આનંદ અંતર ધરે રે. ૬

ક્રા ૨ કા

નીરખે નાથે અધજોધ (૨) સ્નાન કીધે કુળ અતિ ધણુ રે,
વદે શાસ્ત્ર ચાકુ વેદ (૨) ભેદ શું કહે મતિ અણુ રે. ૮

છપ્પન પગથીનો ઘાટ(૨) ઠાઠ તટનો રણીઆમણો રે,
દીશે ચકાંકિત ભાસ (૨) જોતાં જંગમ સ્થાવર તણો રે. ૯

વામ વિગણુ દક્ષિણ હરિહર(૨) ઉત્તરે નમીએ હનુમાનરે
પશ્ચિમ શારદાને પાય (૨) લાગી શંકર સન્માનને રે. ૯

જીલે દેવળમાં આદિ (૨) કરી જોઈને વિગન્યપતી રે,
દ્વામોદર દ્વારકા સ્વરૂપ (૨) જોને કહે છે સૌ ગોમતી રે. ૧૦

પૂરણુ પ્રીત પદ્મભવ (૨) વંદુ શ્રી વલ્લભાચારને રે,
પૂણુ પાય પરમ પ્રીત (૨) હુંડીવાળા ચાહુકારને રે. ૧૧

પંચ ખાળ પાંડવ ઘાટ(૨) નાહું ગૌધાટે ધીરે ધીરે રે,
વાસુદેવ સંગમ નહાય (૨) બીલે થાય પંચ તીરથી રે. ૧૨

કરું સેવ સંગમદેવ (૨) અશ્રુ તીરથે આવું કરી રે,
ક્ષાલી ચકે તીર્થ દેહ (૨) ચક્રનાથની સેવા કરી રે. ૧૩

રૂપણુકુંડ કરી સ્નાન(૨) જાંબુવાન નગસિંહ નીરખીયે રે,
જ્ઞાનવાવ વપુ ઘોષ (૨) જોઈ સિદ્ધેશ્વર હરખીએ રે. ૧૪

ભુગલ સ્થળ છે શ્રીરામ(૨) નામ તીરથ ત્યાં મન ધરું રે,
સેવંત્રી વાવ પાસે કુપ (૨) દોષ કાચે દામોદરા રે. ૧૫

મંજન લગીરથી માંહે(ર) કરી રુકિમણી વન જાત્રા રે,
ગયા નાહી જવું ધાઈ (ર) થોડા પાટીમાં સત્વરે રે. ૧૬

કુંડ કુંડલાસ ઉદાર (ર) કાંઠે સૂયાડિવનું સ્થાન છે રે,
યઈ શુદ્ધ જવું ત્યાંહ (ર) જ્યાંહ પીઠ સુખ નીધાન છે રે. ૧૭

ગવરી ત્રિકમનો વન (ર) એ સ્થળ માંહે આગે ગતિ રે. # ૧૮

ગરબીમાં બતાવેલાં સ્થાનની સ્પષ્ટતા

(૧) દારામતીને-દારકાને વૈષ્ણવ તીર્થ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

(૨) પૂર્વ પોળ=પૂર્વ દરવાજો. એ દરવાજો જ્યાં અને વિજય એ દાર રક્ષક સ્થાપવામાં આવ્યા હશે. હાલ તે દરવાજો નવો બંધાયો છે એટલે જ્યાં વિજયનું સ્થાન મંદિરમાં ગયું છે.

(૩) જે બારણેથી બજાર તરફને માર્ગે યાત્રાળુ મંદિરમાં દાખલ થાય છે તે “ત્રેલોક દ્વાર” કહેવાય છે તેમાં પ્રવેશતાં જ જમણી બાજુએ કુશલિત એટલે કુશેશ્વર મહાદેવનું ઉંડું મંદિર છે.

(૪) કુશેશ્વરની આગળે માગી આગળે શ્રી દારકાનાથના દર્શને જવાય છે. “ત્રેલોક સુન્દર સ્વરૂપ” ત્રણેલોકમાં સ્વિશેષ સુન્દર. વળી જન્મત મંદિરનું અસલી નામ “ત્રેલોક સુન્દર” રાખવામાં

■ “કાઠિઆવાડ સાવંભીમ સત્તા અને માવકવાડ મજમુંદાર” નામના પુરતકમયો.

આબુ' હવુ'. ત્રેતોક સુન્દર એ નામનો એક પ્રાકાર "રાગ
ચલ્લભ" નામના ગ્રન્થમાં વર્ણવ્યો છે.

(૧) ધામપતિ બળદેવ=દારકા ધામ ત્રિવિક્રમ ક્ષેત્ર મનાય છે.
એટલે આ ધામના અધિષ્ઠાતા દેવ બળદેવ=ત્રિકમરાય મનાય છે.

(૧) દુષોષા ઝાપિના દર્શન કરી ત્રિકમરાયના મંદિર પાસેના
કરવાળને "સ્વર્ગદાર" કહે છે. ત્યાંથી ગોમતીસ્નાન માટે
જવાય છે.

(૯) હાપન પમથીઆ ઉતરતા વામ બાજુએ એટલે ડાબી
બાજુએ વિધ્યનું મંદિર છે; અને જમણી બાજુએ વિધ્યનું અને
શંકરનું દેવાનાથનું મંદિર છે. ઉત્તર દિશાએ હનુમાનજી છે અને
પશ્ચિમ દિશાએ સારદા મઠના અધિષ્ઠાત્રી દેવી સારદા છે; પામે
સોમનાથ મહાદેવનું દેવળ છે.

(૧૦) જિભે=અન્ને. સારદા અને શંકર એ બધા દેવળોમાં
આદિ એટલે પ્રથમ સ્થપાયેલાં છે. તે પછી હામેદરજીનું મંદિર
આવે છે; અને બાજુમાં દારકાનગરોના સાક્ષાત સ્વરૂપ ગોમતીજીનું
મંદિર આવેલું છે.

(૧૧) શ્રી વલ્લભાચાર્ય=શ્રી મહાપ્રજુજીની બેઠક સામે
નરસિંહ મહેતાની કુંડી સ્વીકારનાર સોમળચાહ રોકનું મંદિર છે.

(૧૨) પંચખાળ=અસલના વખતમાં શ્રી • દારકાશીયના અને
બીજાં મંદિરની ખાળોનું નીર પંચખાળ મારફત શ્રી ગોમતીજીના
નીર સાથે મળતું હતું. તે સ્થાન તે પંચખાળ. પાંડવ ધાટ,
વગેરે ધાટના નામો છે. વસુદેવ=બધા દેવ.

દ્વારકાની પરિક્રમાની ગરબી

(૧૨) સંઝમ=સંઝમ-નારાયણ, અશ્રુ તીરથ=આંસુ સારવાનું
દેહાર્થ રમણાન શૂનિ, અકનાથ=અકનારાયણ.

(૧૪) રૂપણ કુંડ=રત્નેશ્વર મહાદેવ હાલ છે ત્યાં ત્રિકમરાયના
મંદિર પાસે રૂપણકુંડ હતો. તે પૂરાઈ ગયો છે. જાંબુવાન=ઉદ્ધવ
નિકેતન નામના મહાન આગળ જાંબુવલીજીનું મંદિર છે-ત્યાં
જાંબુવાનની મૂર્તિ હતી. નરસિંહ=ઉદ્ધવ નિકેતનની સામે પડી
અયેકું દહેરું છે. તે નૃસિંહ ભગવાનનું મંદિર હતું. હાલ તે
મૂર્તિ વિના ખાલી છે. પછી સિદ્ધનાથ મહાદેવ અને 'દ્વાન વાવ'
આવી છે.

(૧૫) જુમલ શ્રી રામ=શ્રી રામવાડી નામે મંદિરો છે. જૂની
અને નવી. સેવત્રી વાવમાંથી દ્વારકાનાથની મૂર્તિ મળી હતી. દામોદર
કુવો પાસે છે.

(૧૬) રૂઢિમણીજીના મંદિર પાસે બામીરથીનું મંદિર છે.
અથા કુંડ="ગયાર ઠોઠો" સીમેન્ટ ફેક્ટરી પાસે છે. પછી ફેક્ટ્રાસ
કુંડ તરફ આવતાં કુવો આવે ■ તે "ધોડા પાટી" કહેવાય છે.

(૧૭) ફેક્ટ્રાસ કુંડ ઉપર સૂર્યનારાયણનું મંદિર છે. અસલી
સૂર્યનારાયણની મૂર્તિ મંદિર બહાર ઝાડની નીચે કાઢી મૂકાવામાં
આવી છે.

“ દ્વારામતીને ”

દેવી ! અહો ! દ્વારામતી ! હતી પ્રેમપુણ્ય પ્રભાવતી !
શી આજ હા ! સાગર તટે, તુજ હામણી મૂર્તિ ખડી !

તુજ નૂરં ક્યાં ? તુજ ચૂર ક્યાં ?

તુજ ધામ, હામ, હમામ ક્યાં ?

એ ચાહવોના મહેલ ક્યાં ?

ક્યાં સ્નેહસરિતા રેલતી ?

શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર તણાં અહો

એ પ્રેમધર્મ નિશાન ક્યાં ?

ક્યાં ? પ્રેમભીની જૂમિ ક્યાં ?

ક્યાં આજ, હાય ! ગરીબડી !

ક્યાં સુરસરિત સમોવડી,

સ્રોતસ્વિની સખી ગોમતી ?

મેલી અહિં . આ હીસતી,

સાગર તણી શી વીરડી ?

x

x

x

શું શારદા હજી છે અહીં ?

જહીં જ્વાનને ય ગમે નહીં ?

શી હેતહીણી જુપડી ?

શું એ વિભૂતિ વસે તહીં ?

x

x

x

ધતિહાસની જૂની આરસી,
રજ તે પદે શી આ ચડી !
લીંત આંસુની આડી પડી !
દેખે નહિં મુજ આંખડી ?

પ્રદુમ્નની ધરતી અહીં !
અનિરુદ્ધ ચાદ કરાવતી !
સ્મૃતિ પ્રેમધર્મની રાજતી !
મુજ પ્રીતિ ત્યાં તાણ થતી !

દેવી ! ઉષા પ્રણયાંગના !
ચૈતન્ય જ્યોતિ ! વીરાંગના !
હૃદયે, અહો ! તુજ નામના,
સ્મરણે નવી ગતિ લાધતી !

x

x

x

મુજ કૃપનાની પ્રતિકૃતિ !
મુજ પ્રેમની આછી છાંયી !
તુજ વ્યોમમાં શી આ પડી !
પણ, ગાન કાં ગાતી નથી ?

— સાગર —

પૃષ્ઠ સૂચક અનુક્રમણિકા

અબ્દુન	૭, ૨૨	હૃદયસિંહ (ચિત્તોડ)	૮૬
અત્રિ	૪	હલ્લાધ રાધન નાટક	૮૮
અનિકુધ્ય	૭, ૧૧	હથ્થુતામાનની સરખામણી	
અતન્ત્રહેન રાત્રી	૭૪	(દ્વારકા સાથે)	૧૩૧
અતન્ત્રાપ્રસાદ વૈધ્યુવ	૬૩	ઊપર	૭૩
અપેક્ષા હીદિત	૫૨	ઊપરમંડળ	૭૨
અબડા (કન્હ)	૭૫	ઊપા	૭૧
અબોદી બાબણ	૧૬, ૪૭, ૮૬	ઊપામંડળ	૭૧
અબહદુરખાન મોગલ	૭૭	ઊપર	૭૨
અસિનવ સચ્ચિદાનન્દ તીર્થ	૫૧, ૫૮	ઓખા	૭
અલેક્સિંન નેધપુરી	૧૨	ઓખા કમિશનર કચેરી	૬૩
અમદાવાદ	૭૬, ૭૭, ૮૦	ઓખા નદી	૭૨
અમરજી હીવાન	૬૧	ઓખા પોર્ટ	૮૧, ૮૩
અમરાપર (દ્વારકાનું પક)	૭૮	ઓખા બચાલીખાન	૮૩, ૮૪
અમરેલી	૭૬	ઓદિચ્ચ બક્ષસમાળ સંમેલન	૫૭
આહને અકબરી	૭૫	અંગિરસ	૪
આતર્કદેશ	૫, ૨૬, ૩૪, ૭૧	કનકસેન	૭૪, ૧૩૪
આતન્કગિરિ	૫૨, ૫૩	કનકાપુરી	૭૪, ૧૩૪
આમલી	૭૫, ૮૫	કર્નાક કૅપ્ટન	૭૬
આરામડા	૭૫, ૭૭, ૭૮, ૮૦	કમ્પની સરકાર	૮૦
આરાબા પીર	૭૪, ૧૩૫	કલ્પવૃક્ષ	૬
આસીરીઅન સંસ્કૃતિ	૧૭	કલ્યાણરાય જોષી	૮૩
આઢેરની જગ્યા	૨૬	કદાનભવન ધર્મસાગર	૨૬
ઈસ્ટ ઈન્ડિયન	૮૦	કાબર લોક	૨૨
ઇસર બારોડ	૩, ૬૬, ૮૬	કાબા ગળની	૭૪

કાલમેમી	૬	ગોધા દૈત્યના દહેરાં	૧૩૩
કાલચવન	૫	ગોપી તળાવ	૧૩૨, ૧૩૩
કેળુકાદીન	૭૮	ગોમતી	૪, ૨૯, ૩૦
કેરા	૨, ૪, ૩૪	ગોમતી રત્નનનો કંર	૩૧, ૫૬, ૯૩
કુસરચલિ	૪, ૩૪	ગોરોન	૭૪
કુમાવતી	૪	ગોવિન્દરામ બંડારીજી	૬૦
કુરોગવર	૫, ૩૬, ૧૫૫	ગોવિન્દરામી જંગલી	૮૬
કલ્પાસ કુંડ	૨૭, ૪૪, ૧૫૭	જંગાદરામી	૪૩
કલ્પાપિ	૪	જંગાબાઈ ગોડાણાના પત્ની	૬૧
કાસર રનાન	૩૬	ઘઠ પક્ષથી રત્ન	૪૨
કાલીનાર	૮૭, ૯૨	સોધા બન્દર	૭૫
કોતરેસો પાંચરી બુઝાર	૧૮	ચક્રીય	૩૦, ૩૩, ૩૮
ખાન સરોવર	૧૭	ચક્રનારાયણ	૩૩, ૩૮, ૧૫૬
ખજાની (કાખા ખજાની)	૭૪	ચન્દ્રલાલા	૪
ખદાધરજી	૪૩	ચન્દ્રશેખરાશ્રમ	૫૮
ગયા કોઠા	૪૩, ૧૫૭	ચરણ જંગા	૧૩૫
ખાન લેફ્ટેનન્ટ	૮૧	ચરણરખે	૩૬
ખાસપૂલ કંપેન	૮૧	ચાવડા સરદાર	૭૪
ખામકવાડ કામાણરાવ	૬૦	ચિત્તોડ	૮૬
ખામકવાડ સયાજીરાવ	૫૮, ૬૨, ૬૩	ચિત્રલેખા	૭
ખામત્રી મંદિર	૫૮	ચૈતન્ય પ્રજ્ઞ	૩, ૮૬
ખામદેવતા	૪૪	જમકુશા	૧૪૮
ખીખમિવાસ (દારબ)	૬૬	જગત દહેરાં	૧૦, ૧૧, ૧૩, ૧૬, ૩૧, ૬૬, ૭૦, ૮૨, ૮૮, ૯૨
ખુમલી બાજણ	૧૯, ૪૬, ૪૭, ૧૧	જગત પરમણુ	૧૧
ખુરગદ	૮૦	જગત બિન્દુ	૬૬
ખુંસાઇજીની બેઠક	૧૩૫	જગત ભૂસિર	૩૧
ખુંસાઇજી	૪૭, ૮૬	જગત મંદિર જીર્ણોદ્ધાર	૫૩, ૬૦, ૬૧
ખુદાદિત્યના દહેરાં	૧૩૩	જગતસિંદ (હેપુર)	૧૫
ગોશરો વડ	૧૩૪		

જગતસ્નામી	૧૫	ત્રિલોક સુન્દર	૫૧, ૫૪, ૫૫
જગત સોમ	૧૫	ત્રિકમદાસ નેમ્બુવ	૬૨
જનાદેવ રામી	૫૩	ત્રિકમરાય	૧૬
જરાસંધ	૫	ત્રિવિક્રમ	૨, ૩, ૫, ૧૧
જલ પ્રલય	૧૦, ૧૩	ત્રિવિક્રમચેત્ર	૫, ૬
જામ જસાણ	૬૧	ત્રેવિક્રમી મૂર્તિ	૩૦
જામ તમાચી	૭૮, ૯૦, ૧૩૪	તુલસી જયમાલા	૩૧
જામ ફલજ	૭૮, ૯૦	દાંડીના હનુમાન	૧૪૬
જામ શામસિંહ	૭૮, ૯૦	દામાજીરાવ ગાયકવાડ	૬૦
જામ રાવલજી	૬૬, ૮૬	દામોદર કુવો	૩૬
જામ રણમલ	૬૧	દાપર યુગ	૫
જામનગર	૭૮	દારકાનો ઘેરો	૮૨
જામનગર દારકા રેલ્વે	૨૩, ૮૬, ૬૩	દારમનું અણુવર	૬૫
જામપુરા	૬૧	દારકાનાથ પ્રાકટય	૬૫
જામખતી	૪, ૬, ૩૮	દારકાની વસતી	૬૪
જાણી (કચ્છ)	૭૫	દારાવતી	૧, ૨૬, ૩૪
જાણી મરાઠા સરદાર	૬૦	દારકા માહાત્મ્ય	૩૪, ૪૬
જોધા માણેક	૬૩, ૬૨	દારકાદાસ વસનજી	૭૦
ઢોંડ કર્નલ	૬૧	દીવ	૭૫
ઠાકરસી મૂળજી	૬૨	દીવાદાંડી	૬૬
ઠાકોર	૫૭, ૬૦	દુર્વાસા	૧, ૪, ૫, ૩૬, ૪૩, ૧૫૫
ઠાકોર મન્દિર	૬૨	દેવ દારકા	૭૫
ઢોંડાવન કર્નલ	૮૧, ૮૨	દેવીસખન ધર્મશાળા	૨૬
તમાચી જામ	૭૮, ૯૦, ૧૩૪	દેવો ઇલાણી	૮૨
તળાળના સલાટ	૨૦	દેવો માણેક	૬૨
તાતા કેમિકલ્સ કમ્પની	૭૩, ૮૬	ધર્મવાદો	૨૬
તીર્થ શ્રાદ્ધ	૩૧	ધામ (ચાર)	૧
તીર્થ સ્નાન	૨૬	ધીણી	૮૭
તીર્થોપવાસ	૧૧, ૨૮	ધોળ	૭૭

નમીનદાસ સંઘવી	૫૩	પ્રદ્યુષાદ	૩૪
નદીબા	૮૨	પ્રેમવિહાર	૨૬
નન્દાજી (ગામ)	૮૦	પાંખાળી પરીઓ	૧૭
નાસિંદ મહેતા	૩, ૩૭, ૩૬, ૬૨, ૬૫, ૮૮	પાંખાળા ટાથી	૧૭
નંદાનાલાલ કવિ	૭	પાટણ	૧૭
નાર નિરંજન	૨૬	પાટલી (ગામ)	૭૫
નારેશ્વર	૧૩૨	પાટીવાણા	૮૭
નારાયણ	૩૭	પડારા (પડારારક તીથ)	૧૩૬
નારાયણ બલિ આજ્ઞ	૩૨	પીતામ્બર કદ (નમનગર)	૬૬
નારાયણ રાણા (આરંભદા)	૬૧	પિતૃઆજ્ઞ	૩૨
નિરંજાકાચાર્ય	૩	પીઠ (૧૦૮)	૨
નૃસિંહાચાર્ય	૪૪	પીપા લાલ	૩
નોરંજમાન	૨૦	પુરાણ અવલ	૪૬
પદ્મવીર	૧૪૫	પુલક	૪
પદ્મ પદ્મસી	૬૪	પ્રેમનંદ કવિ	૧૦
પદ્મ મહેતા	૩, ૬૨, ૮૮, ૧૫૫	પોરનંદ	૨૩, ૧૪૮
પરિક્રમણ	૩૬, ૩૭	પોશીપા	૭૮, ૮૦
પદ્મિનાભિમુખ વિષ્ણુ	૩૦	ફેલ રોક	૬૮
પંચકુળ	૩૭	ફલક નમ	૭૮, ૬૦
પંચવીર્ય	૩૮	બરડાનો હુંચર	૮૨, ૮૩, ૮૫
પંચનક	૪, ૩૦	બલરામ	૪૫, ૧૫૫
પંખીપીની દરગાહ	૭૪, ૧૨૬	બાણામુર	૭૧
પ્રકાશનંદ સરસ્વતી	૨૦, ૩૧, ૫૩, ૫૪, ૬૦	બારકે (કારકાર્તુ યવની નામ)	૭૪
પ્રજાપ્રકાશ નાટક	૮૮	બિકારેર ધર્મચાળા	૨૭
પ્રભુજી	૭૧	બેટ ૭૬, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૬૦, ૬૨, ૧૩૭	
પ્રભાસદેવ	૬, ૭, ૨૨, ૩૪	બેલનકાશન (રેસીડન્ટ)	૭૬
પ્રસથ	૬, ૧૩	બોડાલો કાઠ	૬૦
		બોર (ફળ)	૮૫
		બગવદ્ગીતા	૬, ૪૬, ૫૦

બહુકેશ્વર	૯૬	મુખ્ય	૮૦
બદામી	૩, ૨૬, ૩૮, ૪૪, ૫૦	મુસાફરી બંગલો	૨૫
ભાગવત પુરાણ	૬, ૪૬	મુળવાસર	૮૭
ભાગિરથી	૩૬, ૪૦, ૪૩, ૧૫૭	મૂળરાજ સોલંકી	૮૮
ભારમલ રાવ (કચ્છ)	૭૭	મૂળ માલેક	૮૭, ૮૪, ૬૨
ભીમ કવિ	૮૮	મેમ ધડુકો	૭૪
ભીમ ગભ તળાવ	૧૩૩	મેરામલ જવાસ	૪૧
ભીમજી રામ	૭૬, ૮૮	મેરીએટ (કંપન)	૬૧
મક્કા	૭૬	મેહો માઈ (કંપન)	૮૧
મધુરા	૫, ૬	મેધીભાઈ ગોવિન્દજી ઠાકરસી	૧૫
મધ્વાચાર્ય	૩, ૮૮	મેરબી	૭૭, ૬૬,
મનુભાઈ નંદસંકર દીવાન	૫૧, ૮૫	મેરબી હાલસ	૨૫, ૧૩૨
મરીચિ	૪	મેસદાર	૭૭, ૫૬
મહમદ જેમડો	૨૦, ૪૨, ૭૬, ૮૮	મેસપુરી (સાલ)	૧
મહાપ્રભુજી (જીજી વલ્લભાચાર્ય)	૩૭	માદપાસ્થલિ	૬
મંજિરાળની સોલંકી વાવ	૧૩	રઘુનાથજી મહારાજ	૬૦
માગરડાની ધાર	૮૩, ૬૨	રજીઠાડસર તળાવ બેઠ	૬૦
માલેકવંશના વાવેર રામ	૫૪, ૭૬	રજીઠા કવિ	૬૨
માધવલીય	૫૬	રજીમલ નામ	૬૧
માનસિંહજી (હળવડ)	૮૬	રખારીની મમંશાળા	૨૬
માપમા માલેક	૩૧, ૫૫, ૬૦	રાજસોત	૫૬, ૫૭
માલામ્બી માલેક	૭૫, ૭૭	રાજકોટ	૮૦
મીઠાપુર	૭૩, ૮૬	સનરાજેશ્વર	૫૬
મીનાનંદર ગ્રીક	૭૪	રાધિકાજી વિલાસના સખી	૧૪૧
મીરજા અઝીઝ કોકો	૭૬, ૭૭, ૬૦	રામજીદાસ બંજી	૬૮
મીરાબાઈ	૩	રામાનન્દાચાર્ય	૩, ૮૮
મુક્તાસર લીય	૧૩૬	રામાનુજાચાર્ય	૩, ૮૭
મુચકન્દ	૬	રામેશ્વર મદારેવ	૭૦
મુકુન્દરાઈ ત્રીજો ૭૧, ૭૭, ૬૦, ૧૩૪		રાયસિંહ નામ	૭૮, ૬૦

રાવજી ભામ	૧૬, ૮૬	વિષ્ણુપુરાણ	૯, ૪૬
ઠમિભણી ૩, ૬, ૧૬, ૪૦, ૪૨, ૪૨		વિષ્ણુયાન મહોત્સવ	૨૦
ત્રદ્વદામન દાનપ રાન	૮૭	વિષ્ણુ સહસ્ર નામ	૩૩
લક્ષ્મણ	૪, ૭૭	વેરાવળજી રાઠોડ	૭૫
લક્ષ્મી નારાયણ	૩૮	વૉલર રેસીડન્ટ	૭૬
લક્ષ્મી ભંડાર	૫૬	વૉલસન કમ્યુનિયમ	૮૭
લાખા ઠાકર	૨૦, ૫૪, ૫૬, ૯૦	રાશિશૈખરાશ્રમ	૫૨
લા હુસ	૮૭	રાજરાયાર્થ ૨, ૩, ૧૪, ૩૬, ૪૬	
લાડવા દાગી	૧૯	રા ખોજાર	૨૨, ૧૩૮
લાલભવન ધર્મશાળા	૨૬	રાખ નારાયણ	૧૩૮
વજેરાજ	૭૮	રાનવાનનંદી	૫૧, ૫૭, ૫૮
વજુનામ	૨૧, ૫૦	રામભણ રોડ	૩૭, ૩૬, ૬૪, ૭૫
વરવાળા	૭૫	રામજો માણેક	૭૭
વરાહદાસ પાણીતાણા રાન	૮૭	રાસદામળા	૨, ૩, ૫૧
વરદભાયાર્થ ૩, ૩૦, ૬૫, ૮૬, ૧૫૬		રાસદાપીઠ ઇજોઈદાર	૫૧, ૫૮
વસંત ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૯૦, ૧૩૩		રાસદાપીઠ	૩, ૧૪, ૪૬, ૬૩
વસિંહ	૪	રાસદામઠ	૩૬, ૩૭, ૫૦
વારેર બોડીંગ હાલસ		રાસદાપીઠ અધિકાર મર્યાદા	૫૭
(વસવિશલ) ૮૬, ૯૫		ચિવરાજસિંહ (કનૈસ)	૮૫, ૯૩
વારેર ખાલીખન	૨૯	શ્રીકૃષ્ણ	૫, ૬
વાટેર રાખૂલ	૭૫	શ્રીકૃષ્ણની રાનલીલા	૧૩૬
વિક્રમસિંહ વાટેર	૭૫	શ્રીધરી સ્વરૂપ	૪૨
વિનવજી રાઠોડ	૭૫	શ્રીરામ ધર્મશાળા	૨૬
વિઠ્ઠલાયજી (ગિરિમજી) ૪૭, ૮૬, ૯૦		સકર બેલિમ	૭૪
વિઠ્ઠલાય દીવાનજી	૭૬	સખી ભાવે સેવા	૧૪૬
વિનોદરાય મજાશુદ્ધાર	૬૩	સત્યભાષા પટ્ટરાણી	૬
" વિમલ " ગ્રન્થ	૫૦, ૫૨	સમર્થ ડી. બા.	૯૨
વિજ્ઞાનજી	૮૧	સંવાદનાય	૫૦
વિસલ નવરના સલાહ	૨૦	સમરકાન્ડ	૭૬

સયાજીરાજ ગાયકવાડ	૫૮, ૯૨, ૯૩	સુરેશરાય	૫૦, ૫૩
સયાજી પીઝર	૯૩	સૂર્યનારાયણ	૪૫
સર્વજિત વર્મા	૫૨	સૂર્ય મન્દિર	૧૫
સવાજી રાણા	૭૭, ૯૦	સેનાજી મૂળી ઠાકોર	૮૮
રેકન્ડ પુરાણ	૨૬	સોનાની દ્વારમ	૧૧
સ્વર્ગ દ્વાર	૩૬, ૫૬	સોમનાથ	૩૫
સ્વસ્તિ વાચન પ્રયોગ	૪૫	સોમશ્વર કવિ	૮૮
સંગમ દ્વાર	૩૨	સોરઠ	૭૪
સંગમ નારાયણ	૩૩	રડોળી (કર્નલ)	૮૧, ૮૨
રાન્યાસી મંડળ સંમેલન	૫૮	રહેન હોપ (કર્નલ)	૯૧
સાગર ભવન ધર્મશાળા	૨૬	હરસદ માતાજી	૧૪૭
સાગ્રજીજી રાણા	૭૭, ૭૮	હરિકુંડ	૩૦, ૩૭
સાગ્રજ	૭	હરિમન્દિર	૬, ૧૩, ૧
સાવિત્રી વાવ	૩૬, ૬૧, ૧૫૬	હરિદેશન	૩૧
સીમેન્ટ કારખાનું	૮૫, ૯૩	હસ્તિનાપુર	૨૨
સિદ્ધતાય	૨૭, ૩૬, ૫૦, ૧૫૬	હરિવંશ પુરાણ	૪૬
સિદ્ધાન્તલેસા ગ્રંથ	૫૨	હરિરસ ગ્રંથ	૧૭, ૮૬
સિન્ધુસદન	૨૫, ૧૨૬	હાજી કરમાણી પીર	૧૩૬, ૧૪૫
સુદામાપુરી	૧૪૭, ૧૪૮	ટેબલ (કૅબલ)	૮૩
સુધન્વા	૫૦	હેરોલ (પરમાર)	૭૫
સુમદ્રા	૬	હોલ (કૅબલ)	૮૨
સુરાષ્ટ્ર	૩૫, ૭૧	જ્ઞાનદેવ	૩, ૮૮
		જ્ઞાનવાન	૧૫૧

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા તેમજ વ્યાજ્ઞાનમાળામાં
પ્રસિદ્ધ થયેલા ભૌગોલિક વિષયોને લગતા પુસ્તકો

૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦

શ્રી સયાજી વ્યાજ્ઞાનમાળા

- ૧ (૧) ગિરનારનું ગૌરવ. જ. પુ. જોષીપુરા, એમ. એ.
(૧૯૧૬-૧૯૨૨) ૦-૬-૦
- ૨ (૧) પાટણ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ. રામલાલ સુનીલાલ મોદી
(૧૯૧૬-૧૯૨૨) ૦-૬-૦
- ૩ (૭) પાયાગઢ, રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ.
(૧૯૨૦-૧૯૨૨) ૦-૬-૦
- ૪ (૨૧) સુરત. બાલુસુખરામ વિ. મહેતા
(૧૯૨૧) ૦-૬-૦
- ૫ (૨૭) વડોદરાનો વૈભવ. જગજીવનદાસ દ. મોદી
(૧૯૨૩) ૦-૬-૦
- ૬ (૩૬) ખૌદ્રી ગુફાઓ. ત્રા. છોટાલાલ, એમ. એ.
(૧૯૨૩) ૦-૬-૦
- ૭ (૩૭) મહાખજોદ્ધર. શ્રીકાંત.મુકુંદરામ મહેતા, ખી. એ.
(૧૯૨૩) ૦-૬-૦
- ૮ (૧૧૪) હલિચપુર. ય. ખુ. દેશપાંડે, એમ. એ.
(૧૯૩૩) (મરાઠી) (સચિત્ર) ૦-૬-૦
- ૯ (૧૨૬) સિદ્ધપુર. ચીમનલાલ મગનલાલ ડાક્ટર,
એમ. એ. એલએલ. ખી. (૧૯૩૫) (સચિત્ર) ૦-૬-૦
- ૧૦ (૧૨૮) મોદેરા. મણિલાલ મૂળચંદ મિસ્ત્રી
(૧૯૩૫) (સચિત્ર) ૦-૬-૦
- ૧૧ (૧૪૧) પાયાગઢ. રામરાવ માતંગ ગાંધુરકર
(૧૯૩૬) (મરાઠી) ૦-૬-૦
- ૧૨ (૧૪૨) વેપગિરિ. ત્રા. ચિ. વિ. જોષી
(૧૯૩૬) (મરાઠી) ૦-૬-૦

- ૧૩ (૧૪૩) પૂર્ણ. ગો. ગ. તથાવલકર
(૧૯૩૭) (મરાઠી) ૦-૬-૦
- ૧૪ (૧૪૬) ભરુચ. કાઠી સૈયદ નુરદીન હુસેન એલમદ હુસેન
(૧૯૩૭) (સચિત્ર) ૦-૧૦-૦
- ૧૫ (૧૪૬) વડનગર. કનૈયાલાલ બા. દવે
(૧૯૩૭) (સચિત્ર) ૦-૮-૦
- ૧૬ (૧૫૦) ચહોદે. વિ. સ. વાકસકર
(૧૯૩૭) (મરાઠી) (સચિત્ર) ૦-૬-૦
- ૧૭ (૧૫૪) શ્રી ક્ષેત્ર નાશિક રા. ગ. દયે
(૧૯૩૮) (મરાઠી) ૦-૬-૦
- ૧૮ (૧૫૬, આખુ અને આરાસુર. મ. જ. દિવેદી
(૧૯૩૮) (સચિત્ર) ૦-૬-૦
- ૧૯ (૧૬૮) કાશી. ડૉ. અ. સ. અક્ષતેકર
(૧૯૪૧) (સચિત્ર) ૦-૧૦-૦
- ૨૦ (૧૭૫) જુનાગઢ. પ્રો. વિ. સ. ગોગટે
(મરાઠી) (૧૯૪૩) ૦-૬-૦
- ૨૧ (૧૭૬) સુરત ભાગ ૧ પ્રો. મં. જ. પાકકજી
(૧૯૪૩) ૦-૮-૦
- ૨૨ (૧૭૬) વડોદરા. ચંદ્રસંકર મ. બટ
(૧૯૪૩) ૦-૮-૦
- ૨૩ (૧૮૦) સુરત ભાગ ૨ પ્રો. મં. જ. પાકકજી
(૧૯૪૩) ૦-૮-૦
- ૨૪ (૧૮૧) ચિતોડગઢ આનંદીબાઈ જયવંત
(૧૯૪૪) ૦-૬-૦

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા

- ૨૫ (૨૬૬) દોરકા. કન્યાશ્રુતિ ના. જોષી
(૧૯૪૬) ૧-૧-૦